

**MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN
TÜRK BASININA YANSIMASI**

MUHARREM ERKAN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILÂP
TARİHİ ANABİLİM DALI
TEZ YÖNETİCİSİ**

**Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI
ERZURUM**

2020

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

MUHARREM ERKAN

MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN TÜRK BASININA YANSIMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI

ERZURUM- 2020

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr.S.Esin DAYI danışmanlığında, Muharrem ERKAN tarafından hazırlanan “Moskova Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması” adlı bu çalışma 07/02/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr.S.Esin DAYI

İmza:

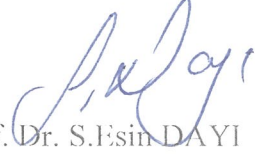
Jüri Üyesi : Doç.Dr.Tolga BAŞAK

İmza:

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Recep Murat GEÇİKLİ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 07/02/2020

Prof. Dr. S.Esin DAYI
Enstitü Müdürü V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *Moskova Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması* adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yönteme başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Muharrem ERKAN

İmza:

25.02.2020

ÖZET

1919 Haziran ayı başlarında gayri resmi olarak başlayan Türk-Rus ilişkileri 26 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e gönderdiği bir mektupla resmen başlamıştır. Bu mektubun ardından İcra Vekilleri Heyeti’nin 5 Mayıs 1920 tarihli toplantısında İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey’in önerisi üzerine Dışışleri Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey Başkanlığında bir Heyet Moskova’ya gönderilmiştir. 11 Mayıs 1920’de Moskova’ya gitmek için Ankara’dan hareket eden Heyet 69 gün sonra yani 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya ulaşmıştır. İlk görüşmeler 24 Temmuz 1920’de Sovyet Dışışleri Halk Komiseri Çiçerin ile yapılmıştır. 17-24 Ağustos tarihleri arasında yapılan görüşmelerde 8 Maddelik bir anlaşma tasarısı hazırlanmıştır. Ancak Sovyet Rusya temsilcileri bu anlaşmayı imzalamaya yanaşmayınca görüşmeler kesilmiştir.

Meclisin 7 Aralık 1920 tarihli toplantısında Moskova’ya Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu Heyete 21 Kasım 1920’de Moskova Büyükelçiliğine atanan Ali Fuat Paşa da katılmıştır. Heyet 20 Ocak 1921’de Kars’tan hareket ederek 19 Şubat 1921’de Moskova’ya ulaşmış ve 21 Şubat 1921’de de gayri resmi görüşmeler başlamıştır. İlk resmi görüşme ise 26 Şubat 1921 tarihinde yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonunda da 18 Mart 1921’de Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın imza tarihi iki devletin onayı ile birlikte İstanbul’un işgalinin yıl dönümü olan 16 Mart 1921 olarak değiştirilmiştir.

İmzalanan bu antlaşma ile Ankara Hükümeti Doğu, sınırını güvence altına alarak buradaki askeri birliklerin bir kısmını Batı Cephesine göndermiştir. İlk defa Ankara Hükümeti, Batılı bir devlet tarafından tanınmıştır. Sovyet Rusya Misak-ı Milli’yi kabul etmiştir. Ankara Hükümetinin askeri alanın yanı sıra siyasi alanda da itibarı artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami (Kunduh-Kunduk), Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa, Çiçerin, Karahan, Lenin, Moskova, Ankara, Batum,

ABSTRACT

Turkish-Russian relations, which started unofficially on June 1919, started officially on 26th of April 1920, by a letter sent from Mustafa Kemal Paşa to Lenin. After this letter, in cabinet members committee meeting dated 5th of May 1920, upon minister of Economy Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey's recommendation, a committee headed by foreign affairs minister Bekir Sami (Kunduh) Bey was sent to Moscow. The committee, which departed on 11th of May 1920 from Ankara, arrived in Moscow after 69 days on 19th of July 1920. The first negotiations were done with Soviet foreign affairs public commissar, Çiçerin on 24th of July, 1920. In the negotiations, conducted between 17-24 August dates, an agreement proposal consisting of 8 articles, was prepared.

In parliament meeting dated 7th of December 1920, it was agreed that a committee will be sent to Moscow, headed by Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa, appointed to be Moscow ambassador, joined this committee on 21th of November 1920. The committee departed from Kars on 20th January 1921, arrived in Moscow on 19th of February 1921. On unofficial negotiations started on 21th of February the first official negotiations were done on 26th of February 1921.

After the negotiations Moscow agreement were signed on 18th of March 1921. The date of signature was changed to 16th of March 1921 which is the anniversary of İstanbul's occupation, by the approval of two governments. By signing this agreement Ankara government ensured east border and sent a part of military troops to west front.

It was the first time that Ankara government was recognized by a western state. Soviet Russia accepted 'Misak-ı Milli'. Ankara government reputation improved both in military and political aspects.

Key words: Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami (Kunduh), Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa, Çiçerin, Karahan, Lenin, Moskova, Ankara, Batum.

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI	I
YEMİN METNİ	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
KAYNAKÇA	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN BMM'NİN AÇILMASINA KADAR TÜRK- RUS İLİŞKİLERİ

A- MONDROS MÜTAREKESİ VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ	13
B- TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI	17
I- Türkiye ve Bolşevik Rusya'yı Yakınlaştıran Sebepler	17
1- Türkiye'yi Bolşevik Rusya'ya Yakınlaştıran Sebepler	20
2- Bolşevik Rusya'yı Türkiye'ye Yakınlaştıran Sebepler	21
II- Bolşevik Rusya'nın Anadolu ile İlk Gayri Resmi Temasları	22
1- Havza Buluşması	22
2- Amasya'da Bolşeviklerle Görüşmeler	26
C- HEYET-İ TEMSİLİYE DÖNEMİNDE BOLŞEVİK RUSYA İLE İLİŞKİLER	29
I- Mustafa Kemal Paşa'nın Görevinden Azledilmesi	29
II- Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'nin Belirlenmesi ve Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya Gönderilmesi	33
1- Erzurum Kongresi ve Heyet-i Temsiliye'nin Belirlenmesi	33
2- Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya Gönderilmesi	35
III- Sivas Kongresi ve Halil Paşa'nın Moskova'ya Gönderilmesi	36
D- KARAKOL CEMİYETİ'NİN VE ESKİ İTTİHATÇI LİDERLERİN BOLŞEVİK YÖNETİCİLER İLE İLİŞKİLERİ	38
I- Karakol Cemiyeti'nin Bolşevik Yöneticiler ile İlişkileri	38
II- Eski İttihatçı Liderlerin Bolşevik Yöneticiler ile İlişkileri	40

İKİNCİ BÖLÜM

TBMM'NİN AÇILIŞINDAN MOSKOVA ANTLAŞMASI'NA KADAR OLAN DÖNEMDE TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ VE İLİŞKİLERİN BASINA YANSIMASI

A- HEYET-İ TEMSİLİYE'NİN ANKARA'YA GELMESİ VE TBMM'NİN AÇILMASI	42
I- Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya Gelmesi	42
II- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması	44
B- SOVYET RUSYA İLE İLK RESMİ İLİŞKİLER	47
I- Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e Gönderdiği Mektup	47
II- Moskova'ya Gidecek Birinci Heyetin Belirlenmesi ve Birinci Heyetin Yola Çıkması	48
1- Birinci Heyetin Belirlenmesi	48
2- Birinci Heyetin Moskova'ya Gitmek İçin Yola Çıkması	51
III- Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e Gönderdiği Mektuba İçerinin Verdiği Cevap	52
C- BİRİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİNİN BAŞLAMASI	56
I- Türk Heyeti'nin Lenin ile Görüşmesi	56
II- Birinci Moskova Görüşmelerinin Kesilmesi	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI (16 MART 1921) VE BASINA YANSIMASI

A- BİRİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİNİN SOVYET RUSYA TARAFINDAN İMZALANMAMASI VE BAKÜ KURULTAYI	64
I- Birinci Moskova Görüşmelerinin Sovyet Rusya Tarafından İmzalanmaması	64
II- Bakü Kurultayı (1-8 Eylül 1920)	65
B- DOĞU HAREKÂTI VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI (3 ARALIK 1920)	67
I- Ermeni Sorunu	67
II- Doğu Harekâtı'nın Başlaması (28 Eylül 1920)	69
III- Gümrü Antlaşması (3 Aralık 1920)	71
C- İKİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİ VE GÖRÜŞMELERİN BASINA YANSIMASI	72

I-	İkinci Moskova Görüşmeleri Öncesi Siyasi ve Askeri Gelişmeler	72
II-	İkinci Moskova Müzakerelerine Katılacak Heyetin Belirlenmesi ve Heyetin Moskova'ya Gönderilmesi	76
1-	İkinci Moskova Müzakerelerine Katılacak Heyetin Belirlenmesi ..	76
2-	İkinci Heyetin Moskova'ya Gönderilmesi	82
III-	İkinci Heyetin İçinde Yer Alan Tetkik Heyeti'nin Sovyet Rusya'daki Faaliyetleri	89
D-	MOSKOVA MÜZAKERELERİNİN BAŞLAMASI VE MÜZAKERELERİN BASINA YANSIMASI	95
I-	Moskova Müzakereleri Öncesi Görüşmeler	95
II-	Moskova Müzakereleri	96
1-	26 Şubat 1921 Tarihli Oturum	96
2-	10 Mart 1921 Tarihli Oturum	104
3-	12 Mart 1921 Tarihli Oturum	106
4-	14 Mart 1921 Tarihli Oturum	107
5-	16 Mart 1921 Tarihli Oturum	108
E-	MOSKOVA ANTLAŞMASI VE MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN MADDELERİ'NİN BASINA YANSIMASI	108
I-	Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)	108
II-	Moskova Antlaşması'nın Maddeleri	111
1-	Moskova Antlaşması Maddelerinin Basında Değerlendirilmesi	117
F-	MOSKOVA ANTLAŞMASI HAKKINDA İKİ ÜLKE DEVLET ADAMLARININ GÖRÜŞLERİ	124
I-	Türk Devlet Adamlarının Görüşleri	124
II-	Sovyet Rusya Devlet Adamlarının Görüşleri	126
G-	MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İKİ ÜLKE AÇISINDAN ÖNEMİ	128
I-	Türkiye Açısından Önemi	128
II-	Sovyet Rusya Açısından Önemi	129
H-	MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN KARS'TA TEATİ EDİLMESİ VE TEATİ İLE İLGİLİ HABERLER	129
	SONUÇ	134
	EKLER	138

ÖNSÖZ

16 Mart 1920’de İstanbul’un İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa, 17 Mart 1920’de yayınladığı bildiride Ankara’da Olağanüstü yetkiye sahip bir meclisin açılmasını istemişti. Nitekim bu meclis 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılmıştı. BMM Hükümeti İtilaf Devletleri ile savaştığı için kendisine siyasi destek sağlamak için 1917’de Komünist devrimini gerçekleştiren Sovyet Rusya ile ilişki kurmaya çalışmış ve 26 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e gönderdiği bir mektupla bu ilişkiler resmi olarak başlamıştı.

Sovyet Rusya ile geliştirilen münasebetler sonunda da 16 Mart 1921’de Moskova Antlaşması imzalanmıştı. İmzalan bu antlaşmanın Türk basına nasıl yansıdığı hakkında yeterince bir çalışma yapılmamıştı. Bu yüzden Danışman Hocam Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI’nın önerisi ve yönlendirmesi ile “Moskova Antlaşması’nın Türk Basınına Yansıması konulu Yüksek Lisans Tezi çalışılmasına karar verildi.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya’nın yollarının nasıl kesiştiğinden ve Ekim Devrimi’nden; Birinci bölümde ise, Mondros Mütarekesi’nden TBMM’nin açılışına kadar olan dönemden bahsedilmiştir. Bu başlık altında Türkiye ve Bolşevik Rusya’yı yakınlaştıran sebeplerden, ilk gayri resmi ilişkilerden ve Heyet-i Temsiliye dönemindeki ilişkilerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise TBMM’nin Açılmasından Moskova Antlaşması’nın imzalanmasına kadar olan dönemden bahsedilmiştir. Burada da TBMM’nin açılması ilk resmi ilişkilerin başlaması, Birinci Heyet’in Moskova’ya gitmesi ve burada yapılan görüşmelerden sonra yapılan 8 maddelik anlaşmadan ve bu anlaşmanın imzalanmamasından bahsedilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise Moskova Antlaşması başlığı altında İkinci Heyet’in Moskova’ya gitmesi, Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliğine atanması, yapılan oturumlar ve anlaşmanın imzalanmasından bahsedilmiştir. Ekler kısmında ise çalışmayla ilgili belgeler, fotoğraf ve resimler, harita ve krokiler tarihlerine göre sıralanmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda bütün olaylar değerlendirilirken konu itibarıyla Türk Basınından ifade edilmiştir. Ancak Birinci ve İkinci bölüm hakkında basında pek fazla haber bulanamadı. Üçüncü Bölüm hakkında ise birçok gazetede habere ulaşıldı. Ancak antlaşmanın maddelerini tam olarak yayınlayan gazete sayısının fazla olmadığı fark edildi. Yapılan çalışmada yararlanılan gazetelere, TBMM Kütüphanesi Mikrofilm

Bölümü, Milli Kütüphane ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Süreli yayınlar Koleksiyonundan ulaşıldı. Ayrıca dönemin önemli gazetelerinden olan İstikbal Gazetesi'ne Karadeniz Teknik Üniversitesi Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesi'nden temin edildi.

Tez çalışmasında Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi'nden istifade edildi. Bu üç arşiv arasında Sadece TİTE Arşivi'nde konferans tutanaklarına ulaşıldı. Fransızca olan bu tutanaklar, yeminli tercümanlar tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek bunlardan istifade edilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili belge bulunamamıştır. Ayrıca bu çalışmanın yapıldığı sırada konuyla ilgili önemli belgelerin olabileceği Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinin “özel araştırmalara” kapalı olmasından dolayı bu iki arşivden yararlanılamamıştır.

Gazete ve arşiv belgeleri dışında araştırma ve incelemelerde TBMM Zabıt Cerideleri ve Gizli Celse Zabıtları, yayınlanmış arşiv belgeleri ve hatıratların yanı sıra birçok kitap, makale ve tezden istifade edilmiştir. Bu kaynaklara da Milli Kütüphane, TBMM Kütüphanesi, TTK Kütüphanesi, KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Günay Çağlar Kütüphanesi'nden ulaşıldı. Adı geçen arşiv ve kütüphanelerin yönetici ve çalışanlarına, göstermiş oldukları ilgi ve yardımlarından dolayı minnettarlığımı ve teşekkürlerimi sunarım.

Yapılan tez çalışmasının konusunun seçiminde ve hazırlanmasında benden yardımını ve desteğini esirgemeyen, geniş kütüphanesinden istifade etmeme imkan tanıyan, değerli tecrübe ve bilgilerinden faydalandığım Danışman Hocam, Enstitümüz Müdiresi Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI'ya, minnet ve şükranlarımı bildirmeyi bir borç olarak kabul ediyor kendilerine teşekkürlerimi sunuyorum.

ERZURUM -2020

Muharrem ERKAN

KISALTMALAR

ATASE	:	Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
B	:	Belge
BCA	:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.T.Y.	:	Basım Tarihi Yok
Çev	:	Çeviren
G	:	Gömlek
F	:	Fon
Haz	:	Hazırlayan
K	:	Kutu
S	:	Sayı
TİTE	:	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Yay	:	Yayına

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
(ATASE Arşivi)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE)

B- RESMÎ YAYINLAR VE

TUTANAKLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi I/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi I/1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Düstur, İkinci Tertip, II, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1- Gazeteler

Açık Söz

Alemdar

Anadolu'da Yenigün

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İstikbal

İstiklal

Milliyet

Peyâm-ı Sabah

Tercüman-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

Türk Dünyası

Vahdet

Vakit

Varlık

Yeni Dünya

2- Dergiler

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu Dergisi

Aydede

Belleten

D- SÖZLÜK KLAVUZ VE ANSİKLOPEDİLER

1- ANSİKLOPEDİLER

İslam Ansiklopedisi

E- KİTAPLAR

1- Hatıralar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, B.T.Y.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Bilinmeyen Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Kuvay-ı Milliye'nin İçyüzü**, Yayın Hazırlayan, Osman Selim Kocaman, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

KAÇAZNUNİ, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, TTK, Ankara 2009.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.

KARABEKİR, Kâzım, **Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990.

NUR, Rıza, **Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

2- Araştırma Eserler

ADIGÜZEL, Hüseyin, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.

AKARSLAN, Mediha, **Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1990.

AKSİN, Abdulahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, TTK Yayınevi, 1991.

ARAR, İsmail, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010.

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997.

ATNUR, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, TTK, Ankara, 2001.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III (I), Ankara, 1981.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

AVAGYAN, Arsen, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, I, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979.

AYDOĞAN, Erdal, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

AYDOĞAN, Erdal, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali Mustafa Kemal’le Trablusgarp’tan Cumhuriyet’e**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I), Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000.

BAŞAK, Tolga, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2013.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, TTK, Ankara, 1973.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK, Ankara, 1974.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, TTK, Ankara, 1983-1993.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu’da 1919-1921**, II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981.

Cumhuriyet’e Doğru Atatürk ve Havza, Havza Kaymakamlığı, Ankara, 1998.

ÇERNİÇENKİNA, Natalya, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2014.

DAYI, S. Esin, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan Ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1997.

DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadele’de Erzurum**, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998.

ERDEN, Ömer, **Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, (Çev.), Samet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

GÖNLÜBOL, Mehmet -Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1973.

GÜRSEL, Haluk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

- GÜRÜN, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**), TTK, Ankara, 2010.
- JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, TTK, Ankara, 1989.
- İLERİ, Rasih Nuri, **Atatürk ve Komünizm**, May Yayınları, İstanbul, 1970.
- KANDEMİR, Feridun, **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965.
- KANDEMİR, Feridun, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, Y.T.Y.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V, TTK, Ankara, 1983.
- KILIÇ, Selami, **Türk Sovyet İlişkilerin Doğuşu**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Milli Mücadele'de Kars**, I, Kars'ı Tanıtma Derneği, İstanbul, 1960.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1993.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara, 2010.
- MELEK, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 1976.
- MERAM, Ali Kemal, **Türk-Rus İlişkileri Münasebeti (1791-941)**, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.
- MÜDERRİSSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1974.
- PERİNÇEK, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- SARAY, Mehmet, **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara, 1995.
- SARAY, Mehmet, **Türkiye ve Yakın Komşuları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, II,-III-IV, TTK, Ankara, 1994.
- SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, I-II, Kastas Yayınları, İstanbul 2010.

- SONYEL, SALAHİ R. , **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK, Ankara,1995.
- SORGUN. M. Taylan, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş**, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, TTK, Ankara, 1989.
- SÜRMELİ, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.
- ŞAHİN, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK, Ankara, 2002.
- ŞAMSUTDİNOV, A. M., **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı 1918-1923**, Doğan Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1966.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, TTK, MEB, Ankara 1977.
- TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası**, Ararat Yayınevi, İstanbul,1969.
- TAŞ, Kenan Ziya, **Osmanlılarda Lalalık Müessesesi**, Kardelen Yayınları, Isparta, 1999.
- TEVETOĞLU, Fethi, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK, Ankara, 1991.
- TUNCAY, Mete, **Bilineceği Bilmek**, Alan Yayıncılık, İstanbul,1983.
- Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi**, III, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1965.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, II, TTK, Ankara, 1988.
- VANDOV, Dimitir, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- YAVUZ, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları**, I, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- YERASİMOS, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, ATAM, Ankara, 2001.

3- Lisansüstü Tezler

a- Yüksek Lisans Tezleri

GÖKMEŞE, Tuğba, **Hakimiyet-i Milliye Gazetesinine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan), Ankara- 2008.

TURAN, Nadiye, **I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey'in Faaliyetleri**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. S. Esin Dayı), Erzurum, 2000.

YILMAZER, Cemil Adar, **Tek Parti Dönemi Mardin Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri**, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mehmet Kaya), Niğde, 2017,

b- Doktora Tezleri

ÇOLAK, Bilgihan, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İlker Alp), Edirne, 2007.

TEZCAN, Cezmi, **Tekalif-i Harbiye Ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları**, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. İzzet Öztoprak), Ankara, 2005.

YÜCEER, Saime, **Milli Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919-1923**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.

F- MAKALELER

AYSAL, Necdet, “*Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri*” **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 35/36, Mayıs-Kasım 2005, s. 267-282)

AKDAĞ, Ömer, “*Milli Mücadele Şahsiyetlerinden Yusuf Kemal Bey*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV/40, (Mart 1998), Ankara, s. 115-132.

BAYUR, Yusuf Hikmet, “*Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyaseti*”, **Belleten**, XX, TTK, Ankara, 1956, s. 659-699.

GAFAROV, Vasif, Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması Ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918), **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, I/2, (Aralık 2017), s. 99-144.

İNALCIK, Halil, “Kırım”, **İslam Ansiklopedisi**, VI, İstanbul 1967, s. 753-760.

İNALCIK, Halil, “*Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700*”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 25-36.

KARAL, Halil İbrahim, “Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasisinin Şark Meselesi”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, III, TTK Yayınları, Ankara, 1979, s. 1853-1858.

QUASIMLI, Musa, “*Sovyet Devlet Amalarının Moskova ve Kars Konferansları ve Anlaşmaları Konusundaki Tutumu*, **Ardahan’ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları**, ATAM, Ankara, 2015, s. 131-152.

SARAY, Mehmet, “*Atatürk’ün Sovyet Politikası*”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994, s. 977-991.

ŞİMŞİR, Bilal N. , “*1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri*”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 147-152.

ZALYAEV, Ramil, “*Mart 1921 Tarihli Rusya ve Türkiye Arasında Yapılan Anlaşma: Müzakereler Süreci*”, **Ardahan’ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları**, ATAM, Ankara, 2015, s. 117-129.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti tarihinin son üç yüz yılının önemli bir kısmını Rusya ile olan ilişkiler teşkil etmişti. Timur İmparatoru Aksak Timur'un Altınorda Devleti topraklarına 1388,1389 ve 1391'de gerçekleştirdiği seferler sonucunda devlet zayıflamış ve taht kavgaları başlamıştı. Bu durumdan faydalanarak güçlenmeye başlayan Çarlık Rusya'sının, İstanbul'un fethinden önce Bursa'ya kadar giderek ticaret yaptığı bilinmekteydi. III. İvan ile II. Bayezid zamanında 1492'de Kırım Hanı Mengli Giray'ın aracılığıyla, Azak ve Kefe üzerinden yapılan bu ticaret, Moskova ile Osmanlı Devleti arasında siyasi ilişkilerin kurulmasını sağlamıştı.¹ İstanbul'a bir sefaret heyeti göndermeyi düşünen III. İvan, Kırım Hanı aracılığıyla 31 Ağustos 1492'de Osmanlı Devleti'ne bir mektup göndererek padişahın ne düşündüğünü anlamaya çalışmıştı. Uygun cevap alan III. İvan, 1497 yılında Mihail Pleşçeyev Başkanlığı'nda bir Sefaret Heyeti'ni Osmanlı Devleti'ne göndermişti.²Çarlık Rusya'sının ticaret serbestisi sorununu görüşmek için gelen elçi, kaba ve unvanına yakışmayacak hareketlerde bulunmasından dolayı II. Bayezid *“dostluğumuzu kazanmak isteyen Rusya kralının taraf-ı şahaneye gönderdiği elçinin pek kaba bir kişi olması sebebiyle avdetinde hiçbir memur'un Rusya'ya gönderilmeyeceğini”* bildirmişti.³İlk Türk elçisi de, 1501 yılında Kefe'den giden Alagöz isimli birisidir. Yavuz Sultan Selim'in cülusuna kadar Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne elçi gelmemişti. O tarihlerde siyasi önemi olmayan Ruslarla ticari ilişkilerinin, Kefe Sancak Bey'i olan Şehzade Mehmet(1504-1505) ile temin edilmesi uygun görülmüştü.⁴

1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray, Altınorda Devleti'ne öldürücü darbeyi vurmuş ve Altınorda Devleti yıkılmıştı. Bu tarih Rusya için önemli dönüm noktası olmuştu. Çünkü Altınorda Hanları her zaman Büyük Knez'in efendisi olduklarını ileri sürüyor ve haraç alıyorlardı. Rus tarihçilerin “Tatar boyunduruğu dönemi” dedikleri dönem, 1502 yılında Kırım Hanı sayesinde kalkmıştı.⁵

Mengli Giray'ın 1512 yılında ölümünden sonra Kırım Hanlığı ile Moskova arasındaki ilişkiler kesilmişti. III. İvan'ın varisi olan III. Vasiliy yeni padişah olan I.

¹Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. V.

²İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, TTK, Ankara, 1988, s. 476.

³Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s.37.

⁴İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 476. ; Kenan Ziya Taş, **Osmanlılarda Lalalık Müessesesi**, Kardelen Yayınları, Isparta, 1999, s. 79; Bilgihan Çolak, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İlker Alp), Edirne, 2007, s. XI.

⁵Halil İnalcık, *“Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”*, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 26.

Selim (1512-1520) ile ilişkileri başlatmak için ilk kez elçisini Kırım'a değil de doğrudan İstanbul'a göndermişti.⁶ Bu dönemde ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) başlarında Moskova ile Osmanlı Devleti arasında elçiler gidip gelmiş ve dostça ilişkiler sürdürülmüştü.

Rusya, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı, 1556 yılında da Astrahan Hanlığı'nı işgal etmiş; daha sonra Osmanlı Devleti'nin Safeviler'e karşı müttefiki olan Orta Asya Hanlıklarına yönelmişti. Güneye ve Orta Asya'ya doğru Çarlığın bu ilk yayılımı, Osmanlı Devleti için siyasi olduğu kadar iktisadi bir tehdit de oluşturmaktaydı.⁷ Rus genişlemesinin farkına varan Osmanlı Devleti, 1569 yılında Don-Volga Kanalı Projesi ile bu genişlemenin önüne geçmek istemiş ancak bu teşebbüsünden bir sonuç alamamıştı.⁸

1683 Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlaması, Çar I. Petro (I.Pyotr Alekseyeviç Romanov) zamanında (1682-1725) yapılan reformlarla daha da kuvvetlenmiş olan Çarlık Rusya'sının işine gelmiş; Çarlık Rusya, hem Balkan hem de Kafkas Cephelerinde genişlemeye devam etmişti.⁹ 1699 yılında İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğunda Osmanlı Devleti ile Kutsal İttifak Devletleri (Avusturya, Lehistan, Rusya, Malta, Venedik) arasında Karlofça Antlaşması imzalanmış, imzalanan bu antlaşma gereği Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 14 Temmuz 1700'de İstanbul Antlaşması imzalanmıştı. Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı ilk zaferin belgesi olan bu antlaşmayla, Osmanlı Devleti Azak gibi önemli bir kaleyi Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Bâb-ı Âli, hiç istemediği halde İstanbul'da daimi bir Rus Elçiliği'nin açılmasını kabul etmişti.¹⁰ Bu antlaşmayla Rusya, çok uzun süreden beri istediği ve gerçekleşmesi için uğraştığı iki amacına ulaşmıştı. Bunlardan birincisi, güneye inmek ve sıcak denizlere ulaşmak; ikincisi de Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurmaktır.¹¹

Rusya'nın takip ettiği genişleme siyaseti icabı, bu iki devlet arasında, başta askeri olmak üzere çok çeşitli karşılaşmalar meydana gelmişti. Nitekim I. Petro'dan

⁶H. İnalcık, "*Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700*",*Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, s. 27.

⁷H. İnalcık, "*Osmanlı -Rus İlişkileri 1492-1700*",*Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, s. 29-31.

⁸Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 244

⁹M. Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, s. 245; B. Çolak, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, s. XIV.

¹⁰B. Çolak, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, s. XVI.

¹¹A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 15.

itibaren iki devlet arasında dokuz büyük savaş yapılmıştı. Bunlardan 1711 Prut Savaşı ve 1856 Kırım Savaşı hariç bütün savaşlarda Osmanlı Devleti yenilmişti.¹²

1768 yılında Rusya'nın Gürcistan, Lehistan ve Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaasına yönelik faaliyetleri yüzünden Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni bir savaş başlamış ve altı yıl süren bu savaşın sonunda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma Türk-Rus ilişkilerinde bir dönüm noktası olup; anlaşmayla Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı gerek siyasi ve gerek ekonomik açıdan tam bir üstünlük sağlamış oldu.¹³ Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti önemli miktarda toprak kaybına uğrarken; Rusya, Osmanlı tabiiyetinde bulunan Ortodoksların hamiliğini elde etmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın iç işlerine karışmayacağını kabul etmek zorunda kalmasıyla verilen taviz, 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından işgal ve ilhakı sonucunu doğurmuştu.¹⁴ Bu antlaşma ile Karadeniz kıyılarına ulaşan Rusya, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk hâkimiyetine kısmen son vermiş ve Karadeniz artık kapalı bir Türk denizi olmaktan çıkıp iki devlet arasında pay ve mücadele konusu bir deniz haline gelmişti.¹⁵

Çar Nikola, tahta geçtikten sonra 1828 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek, hem batıdan hem de doğudan Osmanlı Devleti'ne saldırmıştı. Rus orduları Batı'da Edirne'ye kadar, Doğu'da ise Erzurum'a kadar ilerlemiş ve 14 Eylül 1829'da da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Edirne Antlaşması imzalanmıştı. 16 maddelik esas metin ile Eflak ve Boğdan hakkında imzalanan bir senetten meydana gelen Edirne Antlaşması ile Rusya, Tuna Cephesi'nde ele geçirdiği bütün toprakları Osmanlı Devleti'ne iade etmiş Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sınır Prut Nehri olarak kalmıştı.¹⁶ Kafkasya'da ise, Kars, Beyazıt ve Erzurum'u Osmanlı Devleti'ne; Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek gibi önemli yerler Ruslara verilmişti. Böylece Rusya biraz daha güneye inmişti.¹⁷ Bu arada Osmanlı Devleti Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa İsyanı ile meşguldü ve isyanı bastırmak için “denize düşen yılana sarılır” mantığı ile 1832 yılında Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Osmanlı'nın yardım talebini geri çevirmeyen Rusya için bu durum bulunmaz bir fırsattı ve bu fırsat karşılığında

¹²A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.16.; Tuğba Gökmeşe, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan), Ankara, 2008, s. 7.

¹³B. Çolak, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, s. XVIII.

¹⁴Halil İnalcık, “Kırım”, **İslam Ansiklopedisi**, VI, İstanbul 1967, s.752.

¹⁵A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 38.

¹⁶Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010, s. 279.

¹⁷Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Münasebeti (1791-941)**, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946, s. 174-176.

Rusya ile 8 Temmuz 1833’de Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile iki düşman devlet müttefik olmuş ve Rusya, boğazlar üzerinde nüfuz kazanmıştı.¹⁸

1853 yılına gelindiğinde Rusya tekrar Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiş ve Kasım ayında Sinop Limanı’ndaki Osmanlı Donanmasını imha etmesi üzerine İngiltere ve Fransa donanmaları Karadeniz’e çıkmıştı. Avrupa’nın yardımıyla Kırım Savaşı’nı Osmanlı Devleti kazanmıştı. 30 Mart 1856’da Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya arasında Paris Antlaşması imzalanmıştı.¹⁹

Kırım Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1877-1878 yıllarındaki “93 Harbî”ne değin bir savaş yapılmamıştı.²⁰ 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya, sıcak denizlere inme politikası çerçevesinde Osmanlı Devletine karşı yayılma siyasetine devam etmiş ve bu gelişmeler sonunda 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı çıkmıştı. Doğu’da önce Kars’ı sonra Erzurum’u, batı’da Edirne’yi işgal ederek İstanbul’u tehdit eden Ruslar, Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakmıştı. Ayrıca Doğu Anadolu’dan ve Rumeli’den yapılan göçlerde Osmanlı Devleti’ni barış istemek zorunda bırakmıştı. Osmanlı Devleti o kadar çaresizdi ki murahhasları Namık ve Server Paşalara; “*Ruslar ne teklif ederlerse, derhal kabul etme salahiyeti*”²¹ verilmişti. Böylece 31 Ocak 1878’de Edirne Mütarekesi imzalanmıştı. Rus Başmuraşhası Sabık İstanbul Elçisi General Kont Nicolai Ignatiev ile Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey arasında yapılan müzakereler, 3 Mart 1878’de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile neticelenmişti.²²

Saffet Paşa’nın ağlayarak imzaladığı bu antlaşmanın en ağır maddesi 19. maddesi idi. Bu maddeye göre; Soğanlı Dağları’na kadar, Elvîye-i Selâse olarak da bilinen Kars, Ardahan ve Batum ile Beyazıt Sancakları bir milyar dört yüz milyon ruble karşılığı yani “*üçyüz kırkbeş milyon ikiyüz yedi bin üçyüz bir Osmani ve bir buçuk Mecidiye*” karşılığı savaş tazminatı olarak terk edilmişti.²³ Çıkarlarına ters olan bu antlaşmayı Avrupalı devletler tanımamışlardı. Alman devlet adamı Bismarck (Otto Eruard Leopold Von Bismarck-Schönhausen) Berlin’de bir kongre düzenlemiş ve bütün Avrupa devletlerini bu kongreye davet etmişti. Bu doğrultuda, Paris Antlaşması’nı imzalayan ülkelerin delegelerinin katıldığı kongre, 13 Haziran 1878’deki ilk oturumu ile

¹⁸Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, TTK, Ankara, 1983, s. 137.

¹⁹A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.74.

²⁰F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 370-373.

²¹S. Esin Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1997, s.5.

²²Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara, 2010, s. 355.; İlber Ortaylı, “*Ayastefanos Antlaşması*”, **Milliyet Gazetesi**, 02 Mart 2014.

²³S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.6.

başlamıştı. Taraflar arasında özellikle Balkanlar'daki devletlerin durumuna ilişkin yoğun tartışmalara sahne olan kongre, bir ay süresince yirmi oturum halinde gerçekleşmiş ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile sona ermişti.²⁴

Berlin'de bir kongrenin toplandığını duyan, Batum Merkez, Çürüksu ve Artvin kazalarıyla, Arhavi kazasının Gönnye nahiyesi halkı adına, eşraftan altı kişinin imzası ve mührünü taşıyan ve İstanbul'daki İngiltere Elçisi'ne gönderilen 1 Haziran 1878 günlü dilekçede; Batum'un Rusya'ya bırakılması yerine, İngiltere'ye bağlanması istenmişti.²⁵

Rus tehdidinden ve işgalinden bunalan Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878'de İngiltere ile iki maddelik "Niyet Antlaşması" imzalamıştı. Böylelikle Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı İngilizlere devretmiş ancak Kıbrıs üzerindeki mülkiyet hakları da ortadan kalkmamıştı. 1 Temmuz 1878'de ise mülkiyet haklarını kuvvetlendirmek için ek bir Kıbrıs Sözleşmesi daha yapılmıştı. Bu antlaşmanın altıncı maddesine göre "*Rusların Kars ve Doğu Anadolu'yu terk etmesi durumunda İngilizler Kıbrıs'ı tahliye edecektir*". II. Abdülhamid bu maddeyi daha da güçlendirmek için "*hukuk-i şahaneme asla halel gelmemek şartıyla*" tasdik ederek yazılı hale getirmişti. Ayrıca İngiliz Elçisi Layard'dan da bunu tasdik eden bir belge istemişti. Elçi ise 15 Temmuz 1878'de bu belgeyi Sultan'a takdim etmişti. 12 Temmuz 1878'de İngiliz amiral karşısında okunan ferman ile 308 yıldır Türk toprağı olan ve huzur içinde yaşayan Kıbrıs, İngiliz idaresine bırakılmıştı.²⁶

Berlin Antlaşması'nda, Ayastefanos Antlaşması'nın hemen hemen bütün maddeleri, Rusya'nın aleyhine olarak değiştirilmişti. Ancak kabul edilen maddeler yine de Rusya için büyük çıkarlar sağlamaktaydı. Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarının (Elvîe-i Selâse) Ruslara bırakılması kararlaştırılmıştı. Böylece Elvîye-i Selâse'nin 1918'e kadar sürecek kırk yıllık Rus işgali başlamış oluyordu.²⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, sonuçları itibariyle bundan önceki Osmanlı-Rus Savaşları'nın hiçbirine benzememiş ve çok derin etkiler yaratmış bir savaştı. 1856 Paris Antlaşması'nda İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından Osmanlı Devleti'ne; iç işlerine karışılmaması vaat edilmişti. 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda ise

²⁴A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 356; B. Çolak, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, s. 9.

²⁵S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.6.

²⁶Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, TTK, Ankara, 1983, s. 72-73.

²⁷A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 98.

bu büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmama ilkesini ortadan kaldırmış; tam tersine iç işlerine karışmayı prensip haline getirmişlerdi.²⁸

20. yüzyıla gelindiğinde dünya dengeleri değişmişti. Almanya ve İtalya birliklerini tamamlamış olarak sahneye çıkmışlar ve İngiltere, Fransa gibi batılı devletlerle yarışa girerek kendilerine yeni sömürge alanları aramaya başlamışlardı. Almanya'nın güçlenmeye başlaması, Rusya'nın yayılmacı politikasına ve boğazları ele geçirme emellerine de bir set çekmişti. Böylece büyük devletlerin çıkarları çatışmaya başlamış ve çıkarlardan en büyük payı alma yarışı, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştu.²⁹

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile dünya iki bloğa ayrılmıştı. Bir tarafta İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri; diğer tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nden oluşan İttifak Devletleri yer almıştı. İtilaf Devletleri savaş başladıktan bir sene sonra 1915'te imzaladıkları gizli antlaşmalarla, paha biçilmez bir hazine olan Osmanlı Devleti topraklarını taksim etmişlerdi. 12 Mart 1915'te İngiltere ile Rusya 10 Nisan 1915'te Fransa ile Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması ile İstanbul, Boğazlar ve çevresi Rusya'ya verilmişti.³⁰ Rusya da Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmasını kabul etmişti.³¹ 26 Nisan 1915'te İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya arasında imzalanan Londra Antlaşması ile On iki Ada, Antalya ve çevresi İtalya'ya bırakılmış; bunun karşılığında İtalya da, İtilaf Devletleri'nin yanında I. Dünya Savaşı'na katılmıştı.³² 23 Ekim 1916'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Mark Sykes-Jean Picot Antlaşması (Sykes-Picot) ile Adana, Antakya, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa'ya; Musul hariç Irak İngiltere'ye bırakılmıştı. Bunlara karşılık Rusya'ya ise Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Van'ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt vilayetleri arasında kalan toprakları ve Trabzon'un batısında sonradan tespit edilecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyıları verilmişti.³³ İtalya'nın Sykes-Picot Antlaşması'na tepki göstermesi üzerine İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 19 Nisan 1917'de Saint-Jean de Maurienne Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Antalya, Konya, Aydın ve İzmir

²⁸Bilal N. Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 149.

²⁹T. Gökmeşe, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)**, s. 13.

³⁰Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991, s. 114-115.

³¹Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK, Ankara, 1974, s. 47.

³²Y. H. Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, s. 48.

³³F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, I, s. 125.

İtalya'ya verilmişti.³⁴İtilaf Devletleri kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla Osmanlı Devleti'ni paylaşmışlardı. Bu paylaşımında Ruslara; İstanbul şehri ile Boğazlar ve Doğu Trakya'dan ise Midye-Enez'e kadar olan topraklar verilmişti. Bu sınır Anadolu'da ise Sakarya nehrine kadar uzanıyordu. Ayrıca Ruslara Doğu Anadolu'da Van, Muş ve Bitlis çevresi de verilmişti.³⁵ Bu taksime karşı Osmanlı Devleti, İtilaf Devletlerine karşı savaşmış; Suriye, Irak ve Doğu Anadolu'da sürekli toprak kaybetmiş, ancak Çanakkale Cephesi'nde direnişini sürdürmüştü. Çanakkale Cephesi'nde elde edilen başarı İtilaf Devletleri'nin Rusya'ya yardım ulaştırmasını engellemişti. Zaten bunalım içinde olan Rusya, yardımın ulaşmamasıyla birlikte bir karışıklık içine sürüklenmişti. Bütün bu olumsuzluklar önce Mart 1917, ardından Ekim 1917 Devrimi'nin yaşanmasına neden olmuş ve bunun sonucunda da Çarlık rejimi yıkılmış, saltanatından feragat eden Rus Çarı'nın yerinebilinen adıyla Vladimir İliç Ulyanov Lenin 7 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirmişti.³⁶

Ekim Devrimi'nin hemen ardından 9 Kasım 1917'de, Bolşevik Rusya'nın ilk işi Osmanlı topraklarını paylaşmak için yapılan gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamak olmuştu. Bu açıklamayla gizli diplomasiyi ortadan kaldıran Bolşevik Rusya, Türkiye ile ilişki kurma içinde olduğunu göstermekteydi. 20 Kasım 1917'de Lenin ve Josef Visaryanoviç Stalin, *"Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine"* başlıklı broşürde şunları belirtmişlerdi:

*"Tahtından indirilmiş Çar'ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski Hükümeti'nin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine ait gizli antlaşmanın yırtılarak yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve Hükümeti, Halk Komiserleri Konseyi, başkalarına ait olan toprakların gasp edilmesinin şiddetle karşısındadır. İstanbul, Müslüman Türklerin elinde kalmalıdır... Türkiye'nin parçalanmasına ve Ermenistan'ın 'elinden alınmasına' dair antlaşmanın yırtılarak yok edildiğini bildiririz."*³⁷

Bolşevik Rusya Hükümeti, Almanların Şark Cephesi Komutanlığı'na müracaat edip 21 Kasım'da Lehistan'daki Brest-Litovks şehrinde bir mütareke talep etmişlerdi. 15 Aralık da buna Avusturya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti de dahil olmuştu.³⁸ Doğu Avrupa Cephesi'nde çarpışmalara son veren bu mütarekeden üç gün sonra, 18 Aralık'ta

³⁴Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 1976, s. 18-19.

³⁵F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, I.s. 126.

³⁶Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 11-13.

³⁷Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 18-19.

³⁸Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerin Doğuşu**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 54.

Erzincan’da bir mütareke antlaşması imzalanmıştı. Amaç iki ordunun da aşmayacağı bir çizgiyi saptamaktı.³⁹

Erzincan Mütarekesi’nden sonra, cepheyi boşaltan Rus askerlerinin yerini genellikle Ermeni birlikleri almaya başlamıştı. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve bu yerlerin Türklere iadesini önlemeyi tasarlamışlardı.⁴⁰Yeni Rus yönetiminin desteğini alan Ermeniler Müslümanlara karşı katliamlara başlamışlardı. Bu nedenle Rus işgali altındaki sahada Müslüman-Türk ahalinin can ve mal güvenliği kalmamıştı. Bu şartlar içinde Türk askerlerinin harekete geçmesi zaruri idi.⁴¹

Türk askerleri kimsenin beklemediği bir anda, 12 Şubat 1918’de taarruza başlamış ve 13 Şubat’ta Erzincan’a ve 19 Şubat’ta V. Kafkas Tümeni’ne ait birlikler Bayburt’a girmişlerdi. II. Kafkas Kolordusu da 24 Şubat 1918’de Trabzon’u ve 18 Şubat 1921’de de Gümüşhane’yi almıştı. Ermeni askerleri Erzurum yakınlarında Türk askerlerini durdurmak istemişlerse de başarılı olamamışlar ve 12 Mart Salı günü Erzurum Ermenilerin elinden kurtarılmıştı.

3 Mart 1918 günü imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile Bolşevik Rusya, işgal ettiği topraklardan 6-8 hafta içinde geri çekilecek ve bu toprakları Osmanlı Ordusu’na iade edecek, Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktı. Yapılan görüşmelerde Bolşevik makamları Anadolu’daki işgal sahalarında Ermenileri koruma siyasetini tatbik etmekte ve buralarda tam bir Ermeni nizamı kurmak istemekteydiler. Bu antlaşmayla 1877-1878 sınırına dönmüş; Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti’ne geri verilmişti. Yüzyıl önce kaybedilen Iğdır bile artık Türkiye’nindi.⁴²Mart ayı sonlarında da 1914 Türk-Rus sınırına ulaşılmıştı.⁴³

Barış antlaşmasının imzasından önce, 23 Şubat 1918’de; Gürcüler, Azeriler, Dağıstanlılar ve Ermeniler, Halklar Beyannamesi’nin tanıdığı imkândan yararlanarak “*Ön-Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyetini*” (Maverâ-yı Kafkas Hükümeti) kurduklarını ilan etmişlerdi. Bu bildiri üzerine Osmanlı Devleti, bu yeni cumhuriyeti

³⁹S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.15.

⁴⁰İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, TTK, Ankara, 2001, s. 9.

⁴¹A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 461.

⁴²M. Perinçek, **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, s. 19.

⁴³İ. E. Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, s. 10.

kendileri ile ayrı bir barış antlaşması için değil; Ruslarla mutabık kalınan esaslar çerçevesinde iyi komşuluk kurulması için Trabzon'da görüşmeye davet etmişti.⁴⁴

Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'ni temsilen Gürcü Akaki İvanoviç Çhenkeli başkanlığında Gürcü ve Ermeni delegelerinden oluşan bir heyet, barış şartlarını görüşmek ve Kafkas Heyeti'ne Brest-Litovsk yolunu açmak için 23 Şubat 1918'de yola çıkmış ve 8 Mart 1918 günü Trabzon'a gelmişti.⁴⁵

Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ve Albay Rauf (Orbay) Beylerin katıldığı görüşmeler 14 Mart 1918 günü Trabzon'da başlamıştı.⁴⁶ 14 Nisan 1918'e kadar aralıklarla devam eden görüşmelerde bir neticeye ulaşılamamış ve bunun neticesini daha sonraları Ermenistan Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni şöyle anlatmıştı:

“Ermeniler ne Rusya'dan kopmak istiyorlar, ne de Türklerden bir şey bekliyorlardı. Ermeniler, Türk saldırılarının silahı gücüyle durdurulmasından yanaydılar, zira herkesten daha fazla kendilerinin zarar göreceklarine inanıyor ve hala bir askeri başarı kazanabileceklerini ümit ediyorlardı. Nisan ayında sırf bu konu için Aleksandropoli⁴⁷de bir Ermeni Ulusal Meclisi toplandı. Bu meclis, yaptığım açıklamaya rağmen, Brest-Litovsk Antlaşmasını reddederek savaşa devam kararı aldı. Fakat bu kararı gerçekleştirmek kismet olamadı, zira biz duruma hakim değildik, hatta kendi kaderimiz bile kendi elimizde değildi.

25 Nisan'da Kars düştü. Hemen hemen hiç savaşılmadan, zira kalenin Türklere teslim edilmesi konusunda Tiflis'ten talimat gelmişti bu haince talimat bizden habersiz olarak gönderilmişti ve halkın büyük tepkisini çekti. Bugün Federe Cumhuriyetin kaderi bir pamuk ipliğine bağlıydı.

Ama olan olmuştu. Bizim en önemli en stratejik mıntıkamız olan Kars Kalesi artık Türklerin elindeydi; tereddütlere ve ihmale yer yoktu. Seym, hareket noktası olarak Brest Antlaşması'nı kabul etti ve Trabzon'da kesintiye uğramış olan görüşmelerin devam ettirilmesine karar verdi.

Türklerin zaten yerleşmiş oldukları Batum'da görüşmeler Mayıs'ın ilk günlerinde başladı. Fakat Türkler ağız değiştirmişlerdi. Artık Brest-Litovsk anlaşması

⁴⁴S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s. 30-35.; Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, TTK, Ankara, 2010, s. 2.

⁴⁵S. E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 53.; K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, s. 2.

⁴⁶İsmail Arar, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 63.; Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK, Ankara, 2002, s. 277.

⁴⁷Gümrü

onları artık tatmin etmiyordu. Trabzon görüşmeleri sonrasında yeniden kan döküldüğünü ve bunun tazmin edilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Esasen Ermenistan toprakları hesabına yeni tavizler talep ediyorlardı. Uzun ve yararsız görüşmeler yeniden başladı. Birkaç ay önce Trabzon'da adını bile duymak istemediğimiz Brest Antlaşması şimdi bizim tek isteğimiz haline gelmişti.”⁴⁸

Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başlamış ve Osmanlı Hükümeti adına konferansa Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, askeri delege olarak da III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa katılmıştı. Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'ni ilk Gürcistan Başbakanı Gürcü Chenkeli, Ermeni Katcaznuni ve ilk Azerbaycan Başbakanı Resulzade Mehmet Bey temsil etmişti. Ayrıca Dağıstan'ı temsilen Haydar Hammat da Halil Bey'in isteği ile konferansa katılmıştır.⁴⁹

Maverâ-yı Kafkas Heyeti görüşmelerde Brest-Litovsk Anlaşması'nın esas alınmasını beklerken Türk Heyeti Ahıska ve Ahılkelek ile Gümrü'yü ve Kars-Gümrü-Culfa demiryolunu içine alan bölgeyi talep etmişti.⁵⁰

Batum'da görüşmeler yapılırken savaş da devam ediyordu. 14 Mayıs'ta İran'daki İngilizlere karşı asker yollamak için Gümrü-Culfa demiryolu üzerinden yol verilmesini isteyen Yakup Şevki Paşa kuvvetleri, cevap alamayınca 15 Mayıs 1918'de Gümrü'yü işgal etmiş ve 28 Mayıs 1918'de Karakilise yakınlarında Ermenileri yenmişti.⁵¹

Maverâ-yı Kafkas Hükümeti arasında barış ve savaş konusunda çıkan köklü anlaşmazlıklar ve Gürcülerin Almanlarla yakın ilişkiler kurmaya başlaması sonucu 26 Mayıs'ta bu cumhuriyet lağvedilmiş, aynı gün Gürcistan bağımsızlığını ilan etmişti. Bunu 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıkları takip etmişti.⁵²Yapılan görüşmeler sonucu, 4 Haziran 1918'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile 8 Haziran günü de Dağıstan ile Batum'da barış antlaşması yapılmıştı. Batum Antlaşması, Brest-Litovsk'u da aşan ve azami derecede Osmanlı Devleti menfaatlerine uygun bir biçimde imzalanmıştı.⁵³

⁴⁸Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50-51.; K. Gürun, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, s. 3.

⁴⁹S. E. Dayı, *Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 56.

⁵⁰E. Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, s.526-534.

⁵¹Kâzım Karabekir, *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990, s. 364-365.; İ. E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 14.

⁵²S. E. Dayı, *Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 58-59.

⁵³İ. Arar, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, s. 228-230.; S. E. Dayı, *Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 59; K. Gürun, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, s. 3.

Rus devriminden hemen sonra Bolşeviklerin, I. Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli antlaşmaları açıklamalarına ve 3 Mart 1918’de Brest-Litovsk Antlaşması’nı imzalamalarına rağmen, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında olumlu ilişkiler kurulamamıştı. Çünkü Bolşevik Hükümeti’nin söyledikleri ve yaptıklarının birbirini desteklememesi; Çarlık Rusya’sının aynı emellerini taşıdıkları şeklindeki icraatları, güven duygusunu sarsmış ve ilişkileri zedelemişti. Bolşevik Dışişleri Komiseri Gregori Vasilievich Çiçerin⁵⁴, Brest-Litovsk Antlaşması’nın 4. Maddesi⁵⁵ konusunda Osmanlı Dışişleri Bakanı’na gönderdiği 20 Eylül 1918 tarihli bir notada; Türkleri, antlaşma koşullarını çiğnemekle suçlamıştı. Bu konuda Türklerle Bolşevikler arasında 27 Ağustos 1918’de Berlin’de yapılan görüşmelerden sonuç alınamamış, bunun üzerine antlaşmanın tek yanlı olarak Ruslarca feshedildiği Türklere bildirilmişti.⁵⁶ Osmanlı Devleti, 30 Ekim’de Mondros Mütarekesi’ni imzalamaya zorlandığı için Bolşeviklerin bu tek yanlı davranışına karşı koyacak durumda değildi.⁵⁷

İki devlet arasındaki bu gelişmeler ve Osmanlı Devleti’nin bütün diplomatik ve askeri ağırlığını, Batı ve Güney cepheleri yerine Doğu cephesine yoğunlaştırması; ilerideki Milli Mücadele için önemli sonuçlar hazırlamıştı. Mondros Mütarekesi imzalandığında, doğuda mağlup olmamış büyük bir askeri gücün korunması sağlanmıştı. Böylece Batı’ya karşı Anadolu’ya dayanan uzun bir Milli Mücadele’nin stratejik yapısı kurulmuştu.⁵⁸

Yıllarca savaş meydanlarında birbirleriyle savaşan iki büyük devlet, savaşların getirdiği zor şartlar karşısında yeni oluşumlar içine girerek huzuru bulmaya çalışmışlardı. Düşman devletlere karşı tek başına mücadele etmemek için bir dayanak

⁵⁴Georgi Vasilievich Çiçerin (1872-1936), Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Menşevik) Üyesi (1905-1918), 1918 yılından beri Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Üyesi, Bütün Birlik Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komite Üyesi (1925-1930); Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı ve Dışişleri Komiseri (1918-1930) görevlerini yapmıştır. 1936 yılında aniden ölmüştür. (M. Perinçek, **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, s. 20.)

⁵⁵4. Madde: Almanya Devleti barış görüşmeleri ve Rus kuvvetlerinin boşaltılmasından sonra üçüncü maddenin birinci fıkrasında açıklanan sınırın doğusundaki araziye tahliye hazırdır, meğer ki altıncı maddede son şekilde hüküm verilmiş olan Rusya Devleti, Doğu Anadolu illerinin tahliyesi ve Osmanlı Devleti’ne iadesinin teminini sağlayacaktır. Ardahan, Kars, Batum sancakları dahi geciktirilmeden Rus askeri tarafından tahliye edilecektir. Rusya Devleti bu sancakların genel hukuku ve devletler hukuku görüşünden doğacak yeni duruma müdahale etmeyecek ve özellikle bunların halkını bu yeni durumu komşu hükümetler, Osmanlı Devleti ile tayin hususunda serbest bırakacaktır. (S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.43.)

⁵⁶Vasif Gafarov, “Birinci Dünya Savaşı’nın Sonunda Kafkasya’da Osmanlı-Almanya Çatışması Ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, I/2, (Aralık 2017), s. 117.

⁵⁷Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK, Ankara, 1995, s. 81-82.; S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.30-35.

⁵⁸Halil İbrahim Karal, “Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasinin Şark Meselesi”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, III, TTK Yayınları, Ankara, 1979, s. 186.

arayışı içine girmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında savaşın getirdiği Brest-Litovsk Antlaşması'nın sulhu getirmesi büyük önem arz etmiş ve ileride yapılacak olan antlaşmanın temelini oluşturmuştu.

BİRİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN BMM'NİN AÇILMASINA KADAR TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ

A- MONDROS MÜTAREKESİ VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ

Brest-Litovsk Barışı'ndan sonra Almanya, Rus Cephesi'nden kuvvetlerinin büyük bir bölümünü Batı Cephesi'ne çekmişti. Buna rağmen Almanlar, İngiliz-Amerikan ve Fransız ordularına karşı üstünlük sağlayamamıştı. Üstünlük sağlamak için de sık sık taarruzda bulunmuştu.

Alman yardımının 1918 Ocak ayında kesilmesi Bulgaristan Krallığı'nın askeri gücünü de zaafa uğratmıştı. Bunun üzerine Bulgaristan Krallığı 26 Eylül 1918'de mütareke isteyip 29 Eylül 1918'de mütarekeyi imzalamasıyla Almanya ve Türkiye arasındaki bağlantı kesilmiş; İstanbul, İtilaf Devletleri'nin tehdidi altına girmişti.⁵⁹

Almanların askeri gücünün zayıflaması ve Rus propagandasının etkisiyle cephe gerisinde ihtilaller başlamıştı. Bu nedenle Almanlar, İtilaf Devletleri'nden 4 Ekim 1918'de mütareke istemiş ve 11 Kasım 1918'de de mütarekeyi imzalamıştı.⁶⁰

Doğu cephesindeki Türk kuvvetleri, Bakü'yü tekrar ele geçirmiş; bir yandan Tebriz'e diğer yandan Dağıstan'da Demirkapı'ya kadar dayanmışlardı. Doğu cephesindeki bu başarıya rağmen güney cephesindeki ordularımızın mağlubiyetinde önemli rol oynayan Arap ajanlar ile Arap beylerinin işbirliği; ordu komutanlarının da mütareke imzalanmasını istemeleri, ayrıca Rumeli'deki düşman kuvvetlerinin tehdidine maruz kalınması Osmanlı Devleti'nin yalnız kalmasına sebep olmuştu. Osmanlı Devleti'nin 20 Ekim 1918'de yaptığı Kut-ül Amare kuşatmasında esir edilen İngiliz Generali Townshend'in arabuluculuk yaptığı mütareke isteği kabul edilmişti.⁶¹

Talat Paşa kabinesi 13 Ekim 1918'de istifa etmişti. Talat Paşa'nın istifasından sonra Mustafa Kemal Paşa, Ekim 1918'de Padişaha çektiği telgrafta sadrazamlık makamına Ahmet İzzet Paşa'nın getirilmesini; Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Hayri ve kendisinden meydana gelecek bir kabinenin teşkilini istemişti.⁶² İstifa eden

⁵⁹Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, TTK, Ankara, 1983-1993, s. 700.

⁶⁰Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, TTK, Ankara, 1973, s. 14.

⁶¹Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, s. 14.; S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 68.

⁶²Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, I, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979, s. 334.

Talat Paşa Kabinesi'nin yerine 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuştur.⁶³

Yeni kurulan kabinede Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiye ettiği isimlerden Fethi Bey Dahiliye Nazırı, Bahriye Nazırı da Mustafa Kemal Paşa'nın dostu Hüseyin Rauf Bey olmuştu. Harbiye Nazırlığını ise İzzet Paşa kendi uhdesinde bırakmıştı.⁶⁴

27 Ekim 1918'de Mondros'ta başlayan mütareke görüşmelerine Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf (Orbay), Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, Yarbay Sadullah Bey; İngiltere ve müttefikler adına İngiliz Oramirali Arthur Gough Calthorpe katılmıştı.⁶⁵

Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirleyen Agamemnon Zırhlısı'nda yapılan ve 4 gün süren görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı.⁶⁶ Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekenin imzalandığını öğrenir öğrenmez Mebusan Meclisi'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada mütarekenin ılımlı olduğunu ileri sürerek oybirliği ile onaylanmasını sağlamıştı.⁶⁷

Mütarekenin imzasından sonra İstanbul'a dönen Hüseyin Rauf Bey, 2 Kasım 1918'de basına verdiği demeç sırasında “Anadolu'da Yenigün” yazarının; “Sizi bu derece memnun eden esbab nedir?” sorusuna cevaben Rauf Bey demiştir ki:

“Evvelde İngilizlerin, Türklüğün imhasını istihdaf etmeyeceklerini anladım. Saniyen, memleketimizin zannedildiğine muhalif olarak işgal alınmayacağını gördüm. Sizi temin ederim ki, İstanbul'umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır. Tabii birkaç zabıt şurada burada görülebilecektir. Bundan başka tersanelerimiz de işgal olunmayacaktır. İngiliz ve Fransızlar bunlardan yalnız tamir vesaire gibi hususat için istifade edeceklerdir... Size tekrar ediyorum ki, İngilizler bize fevkalade bir hüsnü muamele ibraz eylemişlerdir. O kadar ki, askerimizin ne miktarının terhisi lazım geleceğinin tayini hakkını bize terkeylemişlerdir. Evet, yaptığımız mütareke ümidimizin fevkindendir. İstiklal-i devlet, hukuk-u saltanat, izzetinefs-i millet tamamen

⁶³Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 5.

⁶⁴Ş. S. Aydemir, **Tek Adam**, I, s. 334.

⁶⁵Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965, s. 28.; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, TTK, MEB, Ankara 1977, s. 18.

⁶⁶Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, I, Kastas Yayınları, İstanbul 2010, s. 44.

⁶⁷Tolga Başak, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 201.

kurtulmuştur. Yalnız şurası mühimdir ki, memleketimizde asayiş muhafaza etmeliyiz. Aksi takdirde her şeyi kaybetmek tehlikesi vardır.”⁶⁸

Öte yandan, 30 Ekim 1918’de yani Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı gün Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı’na atanan Mustafa Kemal Paşa da, mütarekenin 7. Maddesinin tüm Türkiye’nin işgaline yol açabileceğine işaret etmişti. Bu sırada İngilizler Mütareke’nin 5. Maddesine dayanarak Irak ve Suriye’deki Türk Ordusu’nun silahlarını ele geçirmeye çalışmışlardı. Irak’ta başarılı olmalarına rağmen Mustafa Kemal Paşa ileri görüşlülüğü sayesinde kendi sorumluluğundaki yerlerde büyük miktarda silah ve cephaneyi mütareke akabinde Toroslar’ın kuzeyine taşıtmıştı.⁶⁹

İstanbul Hükümeti ile İngilizlerin İskenderun Limanı’na asker çıkarma taleplerine karşı çıkan Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa’nın arasını açan bu yazışmalar devam ettiği sırada, İtilaf Devletleri’nin baskısı sonucu padişah, 7 Kasım 1918’de Yıldırım Orduları Grup Komutanlığını lağvederek Mustafa Kemal Paşa’yı Harbiye Nezareti emrine tayin etmiş ve Mustafa Kemal Paşa da 13 Kasım 1918 günü İstanbul’a ulaşmıştı.⁷⁰

Bu sırada 5 Ekim 1918’de de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu mütareke istemiş, 3 Kasım 1918’de⁷¹ mütarekeyi imzalamıştı.⁷²

Mondros Mütarekesi’nin 30 Ekim 1918’de imza edilmesinden Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal Paşa’nın IX. Ordu Müfettişi sıfatı ile Anadolu’ya ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihleri arasında Osmanlı topraklarında yaşanan olaylar şunlardı:

İtilaf donanmaları İstanbul’a gelmiş demiryolu istasyonları, telgraf merkezleri, silah ve cephane depoları İtilaf askerlerine teslim edilmeye başlanmıştır. 13 Kasım 1918’de Doğu Avrupa’daki İtilaf ordularının Başkumandanı France D’Esperey gösterişli bir alayla İstanbul’a girmişti.

Fransızlar; 11 Aralık 1918’de Dörtöyol’u, 17 Aralık 1918’de Mersin’i, 26 Aralık 1918’de Pozantı’ya kadar Adana Vilayetini, 3 Şubat 1919’da Çiftelhan’ı, 16 Nisan 1919’da Afyonkarahisar İstasyonu’nu işgal etmişti.

İngilizler; 24 Aralık 1918’de Batum’u, 10 Ocak 1919’da Ayıntap’ı, 3 Ocak 1919’da Careblus’u, 22 Ocak 1919’da Konya İstasyonunu, 22 Şubat 1919’da Maraş’ı,

⁶⁸Anadolu’da Yenigün, 2 Teşrin-i Sâni 1334/2 Kasım 1918.; S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 9-10.

⁶⁹Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s. 25.

⁷⁰A. Aydoğan, **Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal**, s. 6.

⁷¹Y. H. Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, s. 700.

⁷²S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 68.

27 Şubat 1919'da Bilecik'i, 24 Mart 1919'da Urfa'yı ve 13 Nisan 1919'da da Kars'ı işgal etmişlerdi. Ayrıca İngilizler, 9 Mart'ta Samsun'a bir müfreze çıkarmışlar ve birkaç gün sonra Merzifon'a bir kıta göndermişti.

İtalyanlar;28 Mart 1919'da Antalya'yı, 4 Mayıs 1919'da Kuşadası'nı, 11 Mayıs 1919'da Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal etmişti.

Yunanlılar, 9 Ocak 1919'da Uzunköprü-Hadımköy Demiryolunu işgal etmişti.

İngilizler ve Fransızlar müşterek olarak 1 Şubat 1919'da Turgutlu-Aydın Demiryolu'nu işgal etmişlerdi.⁷³

Osmanlı'nın durumu bu haldeyken, Türk tarihinde büsbütün yeni bir çıkış açacak olan hadiseler silsilesinin ilk adımı Mülga Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Nisan 1919'da IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne (15 Haziran 1919'da III. Ordu adını almıştır.) atanarak; 16 Mayıs 1919'da, Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan hareket ederek 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıdır.⁷⁴

Mondros Mütarekesi'nden sonra Moskova ile İstanbul Hükümetleri arasındaki resmi ilişkiler kesilmişti ve Türk-Rus ilişkileri ancak Ankara'da yeni Meclisin açılmasıyla yeniden başlayacaktı.⁷⁵

İtilaf Devletleri, 1. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayan devletlere karşı uygulanacak politika üzerinde bir görüş birliğine varamazlarken barış görüşmelerindeki pazarlıkta tek bir cephe halinde hareket etmeyi başaramışlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu devletlere karşı destek alabileceği iki büyük devlet vardı. Bunlar ABD ve Bolşevik Rusya'ydı. Ancak ABD 1823 Monroe Doktrini'nin etkisiyle yalnızlık politikasına çekilmişti.⁷⁶ Bu konuda Ali Fuat Paşa⁷⁷ hatıralarında şunları yazmaktadır:

⁷³Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s.33-37.

⁷⁴Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s.14. ; S. Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 44.; S. Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I s. 19.

⁷⁵S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, s. 106.

⁷⁶Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1973, s. 15.

⁷⁷Ali Fuat Cebesoy, 1882 (1298) yılı Eylül ayında İstanbul'da doğmuştur. Türkiye Cumhuriyeti ilk Bayındırlık Bakanı E. Korgeneral İsmail Fazıl Cebesoy'un oğludur. İlköğrenimini Erzincan'da, orta öğrenimini İstanbul'da Saint Joseph Lisesinde yapmıştır. 1899 (1315) de imtihanla Harp Okulu'na girmiş 9 Ocak 1901'de okulu bitirmiş, Harp Akademisi'nde öğrenimini sürdürerek 11 Ocak 1905'te Kurmay Yüzbaşı olmuş ve 5'nci Orduya atanmıştır. 1906'da Kolağası olmuş, 1908 yılına kadar Selanik'te 3'ncü Ordu Müfettişliği Karargahı'nda çalışmıştır. 1909 yılı başında Roma Askerî Ataşeliği'ne atanmış, 1 Ekim 1911 'e kadar orada kalmış, 1911'de Binbaşı olmuştur. 1 Ekim 1911'de Garp Ordusu 1'nci Şube Müdürlüğü'ne, 20 Şubat 1912'de 1'nci Kolordu Kurmay Başkanlığına, sonra da 7'nci Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır. 30 Eylül 1916'da 5'nci Tümen Komutanlığı'na İkinci Gazze Muharebesi'nden sonra 20'nci Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Alman Devleti tarafından kendisine ikinci rütbeden Kılıçlı Askerî Liyakat Nişanı verilmiştir. Eylül 1919 - Haziran 1920'de 20'nci Kolordu Komutanlığı görevi saklı kalmak üzere Batı Anadolu Genel Kuva-yı Milliye Komutanı olarak görev yapmış; 26 Haziran - 10 Kasım 1920'de Batı Cephesi Komutanı adı altında görevini sürdürmüş aynı zamanda TBMM üyesi (milletvekili) olmuştur. Buradaki hizmetleri nedeniyle Kırmızı Yeşil Şeritli İstiklal

“... Amerika da gelecekteki cihan siyasetinde tutacağı yüksek mevkii göremeyerek eski infıratçı siyasetine dönmüştü. İngiliz emperyalizminin cidal sahnesinden Amerikalılar çekilince, Türkiye mecburen asırdîde düşmanı olan ve ilan ettiği insaniyet prensibine sadakat iddiasında bulunan Ruslara teveccüh eylemişti.”⁷⁸ Mütarekeden Ankara Hükümeti’nin kurulduğu güne kadar geçen bir buçuk yıllık süre içinde Türkler ile Bolşevik Rusya arasında siyasi açıdan gayri resmi temas kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bu döneme ait belgelerin az olması yüzünden birçok konuda kesin hükümler verilememiştir.⁷⁹

B- TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI

I- Türkiye ve Bolşevik Rusya’yı Yakınlaştıran Sebepler

Bolşevik Rusya’nın Türkiye’ye karşı ilgisi BMM’nin açılmasından çok önce başlamıştı. Rusya’daki 1917 Ekim Devrimi ve Türkiye’deki 1918-1922 yılları arasındaki Milli Mücadele, her iki komşu ülke arasındaki yüzyılların düşmanlığını bitirmişti. Batı emperyalistlerine karşı kurtuluş mücadelesi veren Türkiye, Rusya’yı nasıl tabii müttefik saymış ise Rusya da içinde bulunduğu şartlar sebebiyle Türkiye’yi tabii müttefik saymak zorunda kalmıştı. Karşılarındaki düşmanların aynı emperyalist batılı devletler olması nedeniyle Bolşevik Rusya’nın durumu da az çok Türkiye’ye benzemektedir.

Mondros Mütarekesi’nden sonra Türkiye’yi güneyden, batıdan ve kuzeyden kuşatarak istenmeyen gelişmelere fırsat vermemeyi düşünen ve ona göre birçok şehri ve bazı bölgeleri işgal eden İtilaf Devletleri, diğer taraftan da Karadeniz’in kuzeyindeki

Madalyası ile ödüllendirilmiştir. 20 Kasım 1920 - Nisan 1922’de TBMM Hükümeti’nin Moskova Büyükelçiliği görevinde bulunmuş, dönüşünde 21 Ekim 1923’e kadar TBMM İkinci Başkanlığı yapmış Cumhuriyet’in ilanından sonra rütbesi Korgeneralliğe yükseltilerek 2’nci Ordu Müfettişliğine atanmıştır. 31 Ekim 1924’te Ordu Müfettişliği’nden istifa etmiş ve Ankara Milletvekili olarak Meclis’e dönmüştür. 1 Ekim 1927’de, yasama görev süresi sona erdiğinde, ordu açığına alınmış 5 Aralık 1927’de askerlikten emekliye ayrılmıştır. Ali Fuat Paşa’nın ikinci dönem siyasi hayatı Atatürk’le barışmasından sonra 1931 yılında Konya milletvekili seçilmesiyle başladı. İsmet İnönü cumhurbaşkanı olduktan sonra Bayındırlık Bakanlığı (1939-1943) ve 1948 yılında TBMM Başkanlığı da yaptı. Aynı yıl TBMM Başkanlığından ve CHP’den istifa ederek Demokrat Parti’ye geçti. 1950 seçimlerinde Eskişehir’den 1954 ve 1957 seçimlerinde de İstanbul’dan milletvekili seçildi. 27 Mayıs Darbesi sırasında tutuklanarak Yassıada mahkemelerinde yargılandı. Serbest kaldı. I. , II. Dönem Ankara, IV. , V. , VI. , VII. , VIII. Dönem Konya, IX. Dönem Eskişehir, X. , XI. Dönem İstanbul Milletvekilliği yapmıştır. 10 Ocak 1968’de, İstanbul’da hayatını kaybetmiştir. (Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap Kitapevi, İstanbul, Y.T.Y., s. 5,25)

⁷⁸Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982, s. 145.

⁷⁹S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s. 108.

Rus toprakları ile limanları ve Kafkasları işgal ederek Bolşevik Rusya'yı kısıkaca almıştı.⁸⁰

İngilizler Batum'u 24 Aralık 1918'de, Kars'ı 13 Nisan 1918'de işgal etmişti. 25 Ocak 1919'da Osmanlı askeri ve mülki amirleri tamamen Elvîye-i Selâse'yi terk etmişti. İngilizler mütareke'den aldıkları güçle Kafkaslar ve Elvîye-i Selâse'de askeri ve siyasi hâkimiyet alanı oluşturmak gayretindeydiler. Amaçları: Yunanistan'ı yeteri kadar güçlendirmek, Güney Kafkasya'da Rusya ile Türkiye arasında kalmış olan hükümetlere her çeşit yardımı yapıp, Türkiye'yi doğudan ve batıdan istila ve baskı altına almak; içerden de yandaşlarını harekete geçirerek parçalamaktı. Bu bölgeleri ellerinde tutarak Bolşevik Rusya'yı da güneyden çevirmişlerdi. Araya girip daha önce oluşturdukları tampon hükümetler sayesinde, Türk-Bolşevik ilişkilerini keseceklerdi. Böylelikle hem Türk Milli Mücadelesi'ni hem de Sovyet Rusya'yı zayıf düşürüp amaçlarına ulaşacaklar, kendilerine karşı olan güçleri etkisiz kılacaklardı. Anadolu'daki direnişi bir Sovyetleştirme hareketi olarak algılayıp bunu önlemek için her türlü çabayı harcıyorlardı. Anadolu ve Rusya içlerine girecek güçleri bulunmadığından bölgeyi abluka altına alarak ve işbirlikçi unsurları kullanarak bu oluşumları önlemeyi düşünüyorlardı.⁸¹

Türk Milli Mücadelesi'nin, Bolşevik yayılmacılığının ve Türk-Bolşevik iş birliğinin önlenmesi amacıyla Ocak 1920'de "*Kafkas Seddi*" fikri ortaya çıkmıştı. Bu fikir Kafkaslardaki İngiliz Komiseri Oliver Wardrob tarafından ortaya atılmıştı. Lord Curzon da Çarlık taraftarlarına yapılacak para, silah ve yiyecek yardımlarının Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a yapılması fikrindeydi. Ermenistan ve Pontus projelerini destekleyen İtilaf Devletleri, oluşturmak istedikleri "*Kafkas Seddi*" için diğer alternatifleri de değerlendirmek istemişlerdi. Gürcistan, Azerbaycan ve Kafkaslarda, savaş ve Bolşevik İhtilali ile oluşan küçük hükümetler yanında İran ve hatta duruma göre Türkiye de bu sete dâhil edilmişti.⁸²

Bunu gerçekleştirmek için İngiltere, 1918 Mayıs'ında, bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı tanımıştı. Bu devletlere askeri danışmanlar göndererek ve silah yardımı yaparak Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye-Rusya ile Türkiye-İran arasına ilk engeli koymuştu. Kafkaslarda bu set oluşmuşken; Karadeniz'de

⁸⁰Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981, s. 60.

⁸¹T. Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, II, s. 63.

⁸²Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, II, Kastay Yayınları, İstanbul, 2010, s. 456.; T. Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, II, s. 64.

de tamamen Müttefik donanması egemendi. İngilizler bunlardan başka Kars'ta 5 Kasım 1918'de kurulan "*Kars Milli İslam Şurası*"nı da tanımıştı.⁸³

İngiltere, bölgede oluşan ve Bolşeviklere katılmamış olan bütün hükümetleri ve güçleri desteklemiş, kendi güdümüne almaya çalışmıştır. Gürcistan'ı tanımışken, Acaristan ve Lazistan'ın bağımsızlığı gibi görüşler ileri sürerek, burada olabildiğince çeşitli bir yapı meydana getirmek ve güçlerin birleşmesini engelleyerek çıkarlarını korumak istemişti. Rusya ve Türkiye'ye karşı birleştirmek istediği güçleri, kendi içlerinde olabildiğince parçalamak düşüncesindeydi. İngiltere bu projelerle de yetinmemiş, bağımsız Kürdistan vaadi ile bu seddi daha da güneyden desteklemişti. Ancak İtilaf Devletleri, zamanla yerel hükümetler ve Çarlık taraftarı generaller yerine Kafkas ve Doğu Anadolu Hristiyan halklarından oluşan bir set kurma çabasına girmişlerdi. Kars İslam Şurası'nı 13 Nisan 1919'da feshedip, 14 Nisan 1919'da Meşhedi Samed Ağa'nın başkan, Dr. Esat Bey'in yardımcısı olduğu; 6 Türk, 1 Rum ve Rus (Malakan)'dan oluşan 8 kişilik bir "*Halk İdâre Heyeti*" yani paravan bir hükümet kurmuşlardı. İngilizler Kafkaslardan çekilmeden önce Elvîye-i Selâse'yi Gürcüler ve Ermeniler arasında paylaşmıştı.⁸⁴

Ankara Hükümeti'nin merkez yayın organı "*Hâkimiyet-i Milliye'nin*" 13 Kasım 1920'de yayınlanan baş yazısında Kafkas Seddi, "*Doğu ihtilal makinesinin iyi işlemesine mani olmak için, bu ihtilalden etkilenecekler tarafından makinenin çarkları arasına sıkıştırılmış ecnebi bir cisim*" olarak tanımlanmıştı.⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa, 6 Şubat 1920'de, Heyet-i Temsiliye adına kaleme alınmış, 1920 Ocak ayında Türkiye'nin siyasi durumunu anlatan raporunda İngilizlerin "*Kafkas Seddi*" projesini Türklerin kesin olarak yok edilme stratejisi olarak tanımladıktan sonra alınacak önlemleri şu şekilde sıralamıştı:

Doğu cephesinde resmi veya resmi olmayan seferberlik yaparak "*Kafkas Seddi*"ni arkadan yıkacak güçleri yığmaya başlamak,

Yeni Kafkas hükümetleriyle ve özellikle Azerbaycan ve Dağıstan gibi İslam Hükümetleriyle ivedilikle ilişki kurularak, İtilâf Devletlerinin planına karşı kararlarını ve durumlarını anlamak,

⁸³T. Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, II, s. 64.

⁸⁴Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadele'de Kars*, I, Kars'ı Tanıtma Derneği, İstanbul, 1960, s. 12.

⁸⁵*Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Teşrin-i Sani 1336/13 Kasım 1920.

Kafkas milletleri bize set olmaya karar verdikleri halde haklı harekâtımızı birleştirmek için Bolşeviklerle anlaşmak ve içten millî örgütlenmeyi son derecede genişletmek ve güçlendirmek,

Silah, cephane gibi malzememizi vermemek,

En önemli görev ise İtilâf'ın zaman kazanmasına meydan vermeyip onun maskesini çıkartarak memleketin tüm direniş unsurlarını birleştirecek bir neden yaratmaktır.⁸⁶

İtilaf Devletlerinin Anadolu ile Bolşevik Rusya'nın irtibatını kesmek için uygulamaya koydukları bu projelere, doğal olarak Türkiye ile Bolşevik Rusya birlikte karşı çıkmışlar ve bu projeyi sonuçsuz bırakmayı başarmışlardır. Bu işbirliğinin esası, ortak düşmana karşı her iki tarafın çıkarlarının korunması ve karşılıklı yardımlaşmadır.⁸⁷

1- Türkiye'yi Bolşevik Rusya'ya Yakınlaştıran Sebepler

Ruslarla bizi anlaşmaya zorlayan sebepler önemli ve hayatidir. Ancak yakınlaşmayı doğuran sebepler iki ülkede de aynı değildi. Millî Mücadele liderleri, Bolşevik Rusya ile iyi komşuluk ve işbirliği etmek, onlardan silah yardımı görerek her iki tarafında şikâyetçi olduğu Batı Emperyalizmine karşı mücadele etmek istemişlerdi. Bu doğrultuda Türkiye'yi yakınlaştıran sebepleri sıralayacak olursak:

Türkler Anadolu'da Ruslar da Güney Rusya'da İtilaf Devletleri ile uğraşmaktaydı. Yani düşmanlar müşterekti. Türkiye ile Rusya her iki taraf içinde geçerli olan "Düşmanımın düşmanı dostumdur." ilkesini uygulamışlardı.⁸⁸

Sanayisi olmayan Ankara Hükümeti için askeri malzeme ve ekonomik yardım Moskova'dan gelebilirdi.

Ankara Hükümeti, Bolşevik Rusya ile Doğu Cephesi'nde barışı sağlayıp, Doğu Cephesi'ni güvenceye alarak tüm gücünü batıya kaydırma imkânı bulabilirdi. Bu ise savaşın kazanılması açısından büyük önem taşımaktaydı.

Ankara Hükümeti Moskova'yı, İtilaf Devletlerine karşı bir koz olarak kullanabilirdi.⁸⁹

⁸⁶K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 22.

⁸⁷**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I-III (I), Ankara 1981, s. 138.

⁸⁸Alptekin Müderrissoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1974, s. 526.

⁸⁹Mediha Akarslan, **Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1990, s. 44. ; Mehmet Saray, *"Atatürk'ün Sovyet Politikası"*, **I. Uluslararası Atatürk**

2- Bolşevik Rusya'yı Türkiye'ye Yakınlaştıran Sebepler

Bolşevik Rusya Hükümeti, Türkiye'deki Millî Mücadele hareketini, Batılı Kapitalist-Emperyalist işgallerine karşı duran bir unsur olarak görmekle beraber, aynı zamanda bunu, Müslüman halkların bir uyanışı olarak kabul etmişti. Öte yandan Batılılarla yaptıkları müzakerelerde Anadolu'yu koz olarak kullanmak istemiş ve Türkiye'de komünist bir rejim meydana getirmeyi tasarlamışlardı. Bu nedenle de Sovyet Rusya'yı yakınlaştıran sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesi Moskova içinde geçerlidir.

Türklerin; İngiltere'nin desteklediği Yunanistan'a karşı kazanacağı bir zafer, İngiltere'nin sömürsü altındaki Müslümanların uyanmasına vesile olabilirdi. Bu ise İngiltere baskısı altındaki Rusların işine gelirdi.⁹⁰

İtilaf Devletleri tarafından tanınmayan Bolşevik idaresi, yönetimini meşrulaştırmak için bir dış desteğe ihtiyaç duymaktaydı ki bu da Ankara Hükümeti olabilirdi.

Türkiye'nin emperyalizme karşı kazanacağı zafer Moskova'nın güney cephesini güvence altına alması anlamına geliyordu.⁹¹

Moskova, “Doğu Sorunu” çözülmeksizin uluslararası sistemde istikrarın sağlanamayacağını görerek bu sorunun Ankara lehine çözümünde etkin rol oynamaya çalışmıştı.

Ankara ile kurulacak ilişkiler Orta Asya halklarıyla kurulması düşünülen ilişkiler için iyi bir referans olabilirdi.⁹²

Bolşevik Devrimi'ni Anadolu'da benimsetme ümidi ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştu. Her ne kadar Ruslar, Türkiye'de kendilerine bağlı ve sadık komünist bir idare kurmak isteseler de dönemin şartları incelendiğinde bunun kısa vadede yapılmasının mümkün olmadığı görülebilirdi.⁹³

Ruslar, Boğazların işgalini ve Yunanlılara Anadolu'da toprak ayrılmasını kendi çıkarları açısından hiç de hoş karşılamıyordu. İngiltere'nin desteklediği bir Yunan “Megalo İdea”sı elbette Rusları tedirgin etmeye yetmişti. Çünkü bir ayağı Asya'da bir

Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994, s. 978.

⁹⁰M. Saray, “Atatürk'ün Sovyet Politikası”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri)**, s. 980.

⁹¹Abdulahat Aksin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK, Ankara, 1991, s.49.

⁹²M. Akarslan, **Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası**, s. 45.

⁹³A. Aksin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, s. 46.

ayağı Avrupa’da olan Yunanistan, İngilizlerin desteğiyle Rusların kâbusu olabilirdi. Bu durum ise Rusları, Türklere yakınlaştıran en önemli nedendi.⁹⁴

II- Bolşevik Rusya’nın Anadolu ile İlk Gayri Resmi Temasları

Mondros Mütarekesi’nin imzasından sonra Moskova ile İstanbul Hükümeti arasındaki resmi ilişkiler kesilmiş ve Türk-Rus ilişkileri ancak Ankara Hükümeti’nin kurulmasıyla yeniden başlamıştı. Bu arada geçen süre bir ilişki kurma süreciydi. Bu süre içinde Bolşevik Rusya ile ilk ilişkiler resmi olmayan bazı kişiler veya kurullar aracılığıyla yürütülmüştü.⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’da bulunduğu sırada Sosyalist Partisi Genel Sekreterliği görevinde iken Şefik Hüsnü’nün partisine (22 Eylül 1919’da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası) katılan ve tramvay grevlerini yöneten Suphi Nuri Bey’in aracılığı ile Sovyet yetkililerle bazı temaslar yapmıştı.⁹⁶Büyük olasılıkla bu temaslardan biri de, Kâzım Karabekir Paşa’nın açıkladığı Sovyet Albayı İlyaçev ile olan görüşmedir.⁹⁷ Ancak bu görüşmenin içeriği ile ilgili bugüne kadar herhangi bir bilgiye ulaşılabilmiş değiliz.

1- Havza Buluşması

19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkan Mustafa Kemal Paşa, 24 Mayıs 1919’da Harbiye Nezareti’ne çektiği telgrafta; Anadolu içlerinde daha güvenli yerlere gitmek için Havza’ya gideceğini bildirmişti.⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa ve Müfettişlik Karargâhı 25 Mayıs 1919’da Havza’ya taşınmıştı. Mustafa Kemal Paşa ve heyeti Havza’da 18 gün kalacakları Ali Baba’nın Mesudiye Otel’ine yerleşmişlerdi.⁹⁹

Teşkilatı-ı Mahsûsa Başkanı Hüsamettin Ertürk anılarında, Mustafa Kemal Paşa’nın Havza’da bulunduğu sırada bir Sovyet heyeti ile görüştüğünü ve heyete Rus Albayı Semyon Mikhailovich Budyonny’nin başkanlık ettiğini belirtmişti.¹⁰⁰Bu görüşmenin yapıp yapılmadığına dair birçok görüş vardır.

⁹⁴M. Saray, “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri)**, s. 981. ; M. Akarslan, **Milli Mücadele Devrinde Türk Dış Politikası**, s. 46.

⁹⁵S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.105-106.

⁹⁶M. Perinçek, **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, s. 28.

⁹⁷Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.637.

⁹⁸M. Perinçek, **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, s.28.

⁹⁹**Cumhuriyet’e Doğru Atatürk ve Havza**, Havza Kaymakamlığı, Ankara, 1998, s. 26.

¹⁰⁰Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Ararat Yayınevi, İstanbul,1969, s. 344-345.;S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 83.

Stefanos Yerasimos, böyle bir görüşmenin yapıldığını ancak görüşmenin Mustafa Kemal Paşa ile Mustafa Suphi temsilcileri arasında olduğu düşüncesindedir. 22 Ocak 1919'da Mustafa Suphi ve arkadaşları Kırım'a gitmişlerdi. Burada bulundukları süre içerisinde Kırım Türkleri arasında çalışan ve Karadeniz'in güney kıyıları ile de bağlantı kuran Mustafa Suphi ve arkadaşları 23 Nisan 1919'da Anton İvanoviç Denikin'in yaptığı saldırı karşısında Kırım'dan ayrılmışlardı.¹⁰¹

Rusya ve özellikle Türkiye içinde Bolşeviklik düşüncelerini yaymak amacı ile Moskova Müslüman Sosyalistler Merkez Komitesinin Türkçe yayın organı olan "*Yeni Dünya*"¹⁰² ekibi, Mustafa Suphi ile Kırım'dan yola çıkmış ve Mayıs ayının ilk günlerinde ekiptekilerin "*önemli bir kısmını Türkiye'ye taşımak üzere*" Odesa'ya geçmişlerdir. Orada Türkiye'ye gönderilmek üzere III. Enternasyonal Manifestosu basıldı. Mustafa Suphi "*O zaman başlıca arkadaşlarımız, daha bir kısım amele ve rençber esirlerle iki gemi içinde memlekete sevk olundular ki, bu meyanda merkezi heyet azasından iki arkadaş İstanbul'a gitmişler ve beni murahhas olarak Rusya'da bırakmışlardı*" demektedir.¹⁰³ Yerasimos, iki gemiden birinin İstanbul'a diğerinin Karadeniz kıyısında bir limana gittiğini öne sürmektedir. Bu yolculuğun 1919 yılı ikinci yarısına denk geldiğini belirten Yerasimos, bu heyetin büyük bir olasılıkla Mustafa Kemal ile görüşmüş olduğunu yazmaktadır.¹⁰⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan Hüsrev Bey (Gerede), Havza'da bulundukları sırada Bolşevikler hakkında Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektuplar böyle bir görüşmenin olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵ Hüsamettin Ertürk sonradan kendisiyle görüştüme dediği Fevzi Çakmak'ın bu olay hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine; "*O zaman bir sırat köprüsü geçmek zorundaydım, ünlü sözdür, köprüyü geçene kadar ayıya dayı dedik*" demiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Abbas'ı (Gürer) tanık gösteren Hüsamettin Ertürk'ün bu olayı uydurması için bir neden olmadığından hareketle Yerasimos Havza görüşmelerinin olduğu kanaatine varmaktadır. Ancak Yerasimos görüşmenin resmi bir Bolşevik heyeti ile olmadığı

¹⁰¹S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"*ye, s.107.

¹⁰²S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"*ye, s.107.

¹⁰³S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"*ye, s.107-108.

¹⁰⁴S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"*ye, s.108.

¹⁰⁵K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.59.

kanaatindedir.¹⁰⁶ Attila İlhan ve Bülent Gökay da görüşmenin Mustafa Kemal Paşa ile Mustafa Suphi'nin temsilcileriyle yapıldığı görüşünü desteklemektedirler.¹⁰⁷

Fethi Tevetoğlu, bu görüşmeyi Başbakan iken SSCB'ye giden Suat Hayri Ürgüplü aracılığıyla bizzat Budyonny'e sorduğunu, onunda Ertürk'ün verdiği bilgiyi doğruladığını yazmıştır.¹⁰⁸ Alptekin Müderrisoğlu, dönemin koşullarını göze aldığımızda böyle bir görüşmenin zor olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da bulunduğu sırada mücadelenin lideri olmadığını ve Budyonny'nin de Bolşevik Rusya'da yaşanan iç savaş yüzünden Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir.¹⁰⁹

Kamuran Gürün, Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında olan Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey (Gerede) 7 Haziran 1919'da Havza'da Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, böyle bir temastan söz etmediğini, ancak Hüsrev Bey'in 12 Haziran'da Havza'dan ayrıldığından hareketle görüşmenin bu tarihten sonra olabileceğini yazmaktadır.¹¹⁰ Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşmeyi hayatının sonuna kadar gizlemiş olmasının da bir izahı olamayacağını belirterek; Havza buluşmasının, Bolşeviklerin İstanbul'daki Karakol Cemiyeti ile yaptığı görüşmenin yanlış aktarılması olarak kabulünün isabetli olacağını belirtmektedir.¹¹¹

Bolşeviklerin Anadolu'ya gelişleri, İstanbul Hükümeti ve İngilizler tarafından da tespit edilmişti. Sadrazam Damat Ferit Paşa, 19 Eylül 1919'da Trabzon Valisi Galip Bey'e gönderdiği beyannamede “*Hariciye Nezaretine devamlı gelen haberlere göre, birtakım Bolşeviğin Osmanlı kıyılarını geçerek Samsun ve Trabzon yoluyla Anadolu'ya girdikleri anlaşılmaktadır*” diye yazmıştı. Hatta bir İngiliz subayı anılan dönemde, “*o bölgeye Bolşeviklerin geldiği işitilmiş*” olduğundan Ereğli'ye gönderilmişti.¹¹²

Mustafa Kemal Paşa ile daha İstanbul'dayken görüşmüş olan Sovyet temsilcilerinin bu ilk temasın devamı olarak Havza'da planlı bir görüşme yapmış olmaları olasılık dışı değildir. Ayrıca 18-22 Haziran tarihleri arasında Amasya'da

¹⁰⁶S. N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 338.; S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.108.

¹⁰⁷Attila İlhan, “Tek Yumruğa Dönüşebilmek”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mayıs 2001; Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Samet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.81.

¹⁰⁸Mete Tuncay, **Bilineceği Bilmek**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 198.

¹⁰⁹A. Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s. 523.

¹¹⁰K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, s. 9.

¹¹¹K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, s. 9.

¹¹²**Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, IV, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 78.; M. Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri**, s. 33.

yapılan Gizli Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararlar, Sovyet temsilcileriyle yapılan görüşmenin izlerini taşımaktadır.

Mesudiye Otelinde yapılan görüşmede Budyonny, Mustafa Kemal Paşa'ya Bolşevik Rusya'nın silah, cephane ve para yardımını vaat etmiş; buna karşılık ortak düşmanları olan İtilaf Devletlerine karşı Türkleri mücadeleye davet etmişti. Budyonny, Mustafa Kemal Paşa'ya şunu sormuştur:

“Acaba General Hazretleri Anadolu’da kurulacak hükümet için nasıl bir rejim düşünüyorlar?”

Mustafa Kemal Paşa şaşırmadan cevap vermiştir:

“Tabi Sovyetlerin, Şuralar Cumhuriyeti’ne benzer bir hükümet tarzı!”

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa ile Budyonny arasında şu konuşmalar geçmiştir:

“Yani Bolşeviklerin prensipleri üzerine kurulmuş bir Cumhuriyet değil mi General'im!”

“Öyle olacak, devlet sosyalizmi dersek, daha doğru söylemiş oluruz.”

“Yalnız sosyalizm, içtimai sahada hüküm süren bir tarzdır, biz sizin komünizmi de gözden geçirmenizi istiyoruz. Ancak büyük komşunuz Rusya, o zaman size elinden gelen yardımı yapacaktır.”¹¹³

Budyonny'nin Türk önderlerine Bolşevik sistemi kabul ettirmek istediği açıktı. O sıralarda çok gerekli olan Bolşevik yardımını kaybetmek istemeyen Mustafa Kemal Paşa, “Sovyet Cumhuriyetlerine benzeyen, devlet sosyalizmine dayanan bir sistem düşündüğünü” söyleyerek kaçamak cevaplar vermişti.¹¹⁴ Görüşmelerde Budyonny, Bolşeviklerin Türkiye’de padişahlık ve halifeliğin kaldırılarak komünistliğin ilan edilmesinden yana olduklarını açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa da bu dilekleri yerine getirmenin zorluğuna değinmiş, padişahlığın zayıf ve yıkılmak üzere olduğu halde halifeliğin güçlü olduğunu, o sıralarda yardımı çok gerekli olan İslam coğrafyasını da düşünmek gerektiğini ve komünizmi Türkiye’de ilan etmenin olanaksızlığını belirtmişti. Ayrıca Türk ulusunun tek amacının ulusal mücadeleyi kazanıp istilaya son vermek olduğunu söylemişti.¹¹⁵

Budyonny; Mustafa Kemal Paşa'ya, “Biz, Çarlık Rusya'nın, pişdarları Kafkasya'nın kundakçıları olan Ermenilere yüz vermek niyetinde değiliz. Hele Ermeni

¹¹³S. N. Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 339.

¹¹⁴S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 83.

¹¹⁵S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 84.

Taşnak ve Hıncak komitelerinin harp sonrası faaliyetlerinden biz de hiç memnun değiliz. Onlar kimi kuvvetli görürlerse ona uşaklık ederler. Yarın İngilizler, Fransızlar, Amerikalılar hesabına çalışmayacaklarını kim temin eder.” demiştir.¹¹⁶

Kısacası Sovyet temsilcisi; Havza görüşmelerinde İtilaf Devletlerince doğuda kurulacak Ermeni ve Kürt Devletlerine, Karadeniz kıyılarında kurulacak Pontus Hükümeti’ne karşı, Bolşeviklerin yeni Türkiye’nin yanında mücadeleye hazır olduğunu belirtmişti. Silah, cephane ve para yardımı sözü veren Bolşevik temsilcisi Türkiye’yi hem ortak düşmana karşı mücadeleye çağırmış hem de Türkiye’de komünist rejimini kabul ettirmeye çalışmıştı.¹¹⁷ Yerasimos Stefanos’un dediği gibi Hüsamettin Ertük’ün bu görüşmeyi uydurması için bir sebep yoktu. Bundan dolayı da Havza’da Mustafa Kemal Paşa ile Budyonny’nin bir araya geldiği kanaatindeyim. Hatta Hüsrev Gerede de Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdiği mektupla bu görüşmenin yapıldığını desteklemektedir.

2- Amasya’da Bolşeviklerle Görüşmeler

Havza buluşmasının olduğu günlerde Mustafa Kemal Paşa’nın yardımcılarında Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey, 7 Haziran’da Havza’dan Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdiği özel mektupta: Yurdun kaderinden sorumlu olanların, Bolşeviklerle resmi ilişkiler kurarak onların ilkelerini öğrenmeleri ve bunların nasıl uygulanacağını kararlaştırmaları gerektiğini vurgulamıştı. Ayrıca Binbaşı Hüsrev Bey, düşmana karşı direnmek için Ruslardan silah ve cephane sağlanması için bu iki ülke arasında ortak bir sınırın olması gerektiğini belirtmekteydi. Böyle bir sınır ancak Bolşeviklerin Kafkasları işgaliyle sağlanabilecekti.¹¹⁸ Havza’da Bolşevik temsilcileriyle ele alınan konular böylece Kâzım Karabekir Paşa’ya da bildirilmişti.

Görüldüğü gibi Amasya toplantısının arifesinde Bolşevik yardımı Milli Mücadele liderlerini yakından ilgilendirmişti. Mustafa Kemal Paşa, Havza’dan hareket edip 12 Haziran 1919’da Amasya’ya gelmişti; 18-22 Haziran tarihleri arasında Amasya’da Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile Gizli Komutanlar Toplantısı yapmıştı.¹¹⁹ Bu toplantıda görüşülen konulardan bir tanesi de Bolşeviklerle ilişki kurma önerisiydi.

¹¹⁶S. N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 340.

¹¹⁷S. N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 339. ; M. Perinçek, **Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri**, s. 19.

¹¹⁸K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 56-58.

¹¹⁹Ali Fuat Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar**, Yay. Haz.:Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001, s. XX.; Ali Fuat Cebesoy, **Kuva-yı Milliye’nin İçyüzü**, Yay. Haz., Osman Selim Kocaman, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 22-27.

Amasya toplantısına katılan Rauf Bey'in daha sonra Tarihçi Feridun Kandemir'e anlattığına göre; 19 Haziran'daki toplantıda üstünde önemle durulan nokta, başlayacak olan ulusal mücadelenin o gün ki koşullar içinde hangi kaynak ve olanaklara, hangi güçlere dayanılarak nasıl yürütüleceği olmuştur. Akla gelen çareler arasında komşusu Bolşevik Rusya'nın ihtilalden sonra aldığı yepyeni durumdan yararlanıp yararlanılmayacağı da vardı.¹²⁰

Mustafa Kemal Paşa, 16 Haziran 1919'da Amasya'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta Doğu'da harekete geçme ihtimalinden söz etmişti. Ancak Kâzım Karabekir Paşa, Kafkasya'ya İngilizler hâkimken harekete geçmeyi tehlikeli bir macera olarak görmüş, Bolşeviklerin Elvîye-i Selâse'ye geldikleri haberlerini yayan İngilizlerin böyle zamansız bir hareketin başlatılmasını tahrik sayarak, ülkenin tamamının işgal edilebileceğini düşünmüştü.¹²¹

Bu düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdiği 17 Haziran tarihli şifre telgrafında şu cümlelerde yer almaktaydı: *“Bolşeviklerle yakında temas hasıl olunca maksat ve hedefleri anlaşılacak ve memleketimizi bilcümle İtilaf kuvvetlerinin tahliye etmesi yani ne İtilaf ve ne de Bolşevikler tarafından bitaraflığımızın ihlaline sebebiyet verdirilmemesi talebine bize hak verdirecek ve bu suretle bitaraflığımızı ihlal ve hakkımızı tanımayanlara karşı silaha sarılmak meşru olacaktır”*.¹²² Kâzım Karabekir Paşa'nın bahsettiği tarafsızlık, Kafkasya'da Bolşevik kuvvetleri ile İngiliz işgal kuvvetleri veya Kafkas devletleri arasındaki bir çatışmada tarafsız kalışı.

Bolşevikliklerle ilişki kurmak konusunda Amasya Toplantısında uzunca görüşmeler yapıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın 23 Haziran 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği şifre telgrafın 3. Maddesi şu şekildedir:

“3- Bolşevizm'in sureti telakki ve tecellisi dahi müzakere edilerek, esasen Kazan, Orenburg, Kırım vesaire gibi ahaliyi islamiye bunu kabul ederek diyanet an'ane gibi işlerle zaten alakadar olmadığından bunun memleket için bir mahzuru olamayacağı düşünüldü. Yalnız 17 Haziran 1919 ve bila numaralı şifre ile mütalâa-ialiyeleri etrafında düşünüülerek hakikaten Bolşeviklerin daha müessir bir vaziyete girmeleri halinde bitaraf görünmek azmile İtilaf kuvvetlerini memleketimizden uzaklaşmaya icbar ve aksi takdirde vatanımızın Bolşevik payi istilasında kalmak tehlikesine kalkışmak muvafık olacaktır. Diğer taraftan ilk teklifin herhangi bir suretle

¹²⁰S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 84.

¹²¹K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 47.

¹²²K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.47.

Bolşevikler tarafından yapılmasına intizar etmeyerek, derhal o havaliden dahile doğru mütenekkiren gönderilecek bir kaç kıymettar zatın vasıtası hemen müzakereye girişmek, anlaşmak pek muvafık olur. Bu suretle Bolşeviklerin bizim memleketimiz dahiline kesretle ve kuvvetle girmesine lüzum olmaz. İşbu gaye için zaten bu memleketin (Türkiye) kudreti milliyesi hazır olduğu beyan ile yalnız şimdilik mütenekkiren, mesela bazı murahhasların kabulü ve müstakbel vaziyetlerimizi, esliha, mühimmat ve vesaiti fenniye ve para ve leddehace insan vermek gibi işler üzerinde müzakerat yapılabilir. Bu suretle anlaştıktan sonra kendilerini hudutta tutmak ve itilaf kuvvetlerinin memleketi terk etmeleri için bir silah makamında kullanmak tasavvuru alileri veçhile pek musip olur.”¹²³

Mustafa Kemal Paşa’nın çektiği bu telgraftan, Amasya’daki görüşmelerde vatani kurtarmak amacıyla başlatılacak mücadelede, Bolşevik Rusya ile iş birliği yapılmasına iki açıdan ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Birincisi; Bolşevik Rusya’dan askeri ve mali yardım temin etmek suretiyle direkt bir menfaat sağlamaktı. Diğeri ise; İtilaf Devletlerinin Bolşevik cereyanı karşısında duyduğu endişeden istifade ederek, Türkiye’nin Rusya’ya fazla yaklaşmaması ve samimi ilişkilere girişmemesi için İtilaf Devletlerini Türkiye’ye karşı daha anlayışlı harekete mecbur etmek şeklinde dolaylı bir menfaat amaçlamıştı.¹²⁴

Dönemin şartlarında en tutarlı askeri gücü elinde bulunduran Kâzım Karabekir Paşa’nın bu telgrafa karşı takınacağı tavır Mustafa Kemal Paşa’nın seçeceği yol bakımından çok önemlidir.¹²⁵Kâzım Karabekir Paşa aynı gün verdiği cevapta; Bolşeviklerle temas için gerekli tedbirleri aldığını ancak nitelikleri henüz bilinmeyen Bolşeviklerle kendi haberi olmaksızın herhangi bir anlaşma oldubittisi karşısında kalmaktan çekindiğini belirtmişti.¹²⁶

Kâzım Karabekir Paşa’ya göre, bir an önce yardım sağlanacak diye Bolşevizm’e sarılmaktan başka çare yoktur fikri, İngiliz ya da Amerikan güdümünün kabulü fikriyle karşılaştırılırsa; “birincisi ateşle yanmak, ikincisi ise suda boğulmaktır.” Yine Amasya’daki önderlerle sürekli temas halinde olan Kâzım Karabekir Paşa’nın Bolşevikliğin tehlikeleri ile ilgili bu görüşleri, Amasya toplantısına katılanlarca iyi

¹²³K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.53-54.

¹²⁴K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*, s. 11.

¹²⁵Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, May Yayınları, İstanbul,1970, s. 59.

¹²⁶K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.54.

biliniyordu ve Bolşevik Rusya'ya karşı uygulanacak politikanın belirlenmesinde dikkate alınmıştı.¹²⁷

Milli Mücadele liderleri, Kurtuluş Savaşı'ndan hemen önce gerçekleşen Ekim Devrimi'nden ideolojik yönden kuvvetle etkilenmişlerdi. Kurtuluş Savaşı'na damgasını vuran bu ideolojik tavırda, kuşkusuz Havza buluşmasıyla tohumları atılan Türk-Bolşevik ittifakının da önemli rolü olmuştu.¹²⁸

C- HEYET-İ TEMSİLİYE DÖNEMİNDE BOLŞEVİK RUSYA İLE İLİŞKİLER

I- Mustafa Kemal Paşa'nın Görevinden Azledilmesi

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin programını oluşturan; Milli Mücadele'nin gerekçesi, amacı ve yönteminin belirlendiği ve üstü kapalı da olsa ulusal egemenliğe dayanan, tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturan ilk kuruluş belgesi olması nedeniyle Türk tarihinde önemli bir yeri olan Amasya Tamimi'ni 22 Haziran 1922'de bütün Anadolu'ya tebliğ ettiği sıralarda, İstanbul'daki Hükümet, kendisi hakkında son derece önemli kararlar alıyordu.¹²⁹

İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'ya, yakın mülki amirlerin yapabileceği yardım ve destekleri yok etmek için bir taraftan onları görevden almış, diğer taraftan da İngilizlerin baskısı sonucu Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a getirilmesi için uğraşmıştı.¹³⁰

Mustafa Kemal Paşa daha Havza'da iken buradaki faaliyetlerinden dolayı, İngilizlerin kuşkularını arttırmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam ve Hükümete gönderdiği telgraflarda, Türkler aleyhinde faaliyette bulunan İngilizlere karşı her türlü önlemin alınması istemişti. Bundan dolayı İngilizler Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını istemişti. İngilizlerin bu isteğini kabul eden Meclis-i Vükela kararına uyan Harbiye Nazırı Yakup Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan 8 Haziran'da “...elindeki istimbotlardan biri ile hemen İstanbul'a dönmesini” istemişti.¹³¹ Mustafa Kemal Paşa, kömür ve benzin sıkıntısını ileri sürerek geri çağrılmasındaki asıl sebebi öğrenebilmek için Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'ya başvurmuştu. Cevat Paşa, 11 Haziran 1919 tarihli cevabında; Mustafa Kemal Paşa'ya gizlice meselenin gerçek

¹²⁷S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 87.

¹²⁸M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, s. 42.

¹²⁹A. F. Cebesoy, *Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü*, s. 33.

¹³⁰E. Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s. 110.

¹³¹Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 111.

sebebini şöyle açıklamıştı: “Sizin gibi kıymetli bir generalin Anadolu illerinde dolaşması kamuoyunda iyi bir etki uyandıracığından bahisle İstanbul’a çağrılmanızı İngilizler istedi.” Diğer taraftan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ise aynı tarihte (11 Haziran) Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği telgrafta, “İstanbul’a davetiniz hükümetin kararı sonucudur.” diye açıklamada bulunmuştu.¹³²

Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran 1919’da Erzurum’da bulunan Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdiği şifreli telgrafta ise bütün bu gelişmeleri anlatmış ve “milletin hukuk ve istiklalini tayin uğrunda millet ile beraber çalışmaktan” yana olduğunu ve kendisinin mümkün olduğunca zaman kazanmak ve karargahını memleket dâhiline sokmak amacıyla olduğunu ifade etmişti.¹³³

İstanbul Hükümeti, daha önce İstanbul’a dönmesi kararlaştırılmış olan Mustafa Kemal Paşa’nın geri dönmemesi üzerine bu kez de kendisini görevden almak için yeni girişimler denemişti. 21 Haziran’da Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Kâzım Karabekir Paşa’ya şu telgrafi çekmiştir: “Zat-ı alilerinin Mustafa Kemal Paşa’ya vekaleten tayininiz musammedir. On beşinci Kolordu Kumandanlığı için yerinize kimin tevkilini tavsiye edersiniz ve bundan başka oraca yaptığınız işleri mutalaa ve efskarınıza vakıf olarak takip etmek üzere Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisliği’ne kimi teklif ediyorsunuz?”¹³⁴

Kâzım Karabekir Paşa, 22 Haziran’da Harbiye Nazırı’na verdiği cevapta; bu şartlarda Erzurum’dan ayrılmasının doğru olmayacağını, Kolorduyu bırakacak uygun birinin olmadığını ifade ederek; “Büyük Kumandanların sırasıyla ve birer bahane ile ortadan kaldırılması suretiyle daha kolay mahv ve münkariz edileceğimiz kanaati sarmış olduğundan eğer ahvali sıhhiyesinin ifa-yı vazifeye mani olmasından başka bir sebep yoksa, Mustafa Kemal Paşa’nın müfettişlikten İnfıkakı tehlikeli olacaktır” demişti.¹³⁵

Mustafa Kemal Paşa ise İstanbul’da hakkında cereyan eden bütün gelişmeleri umursamaz bir tavırla karşılayarak Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir telgrafta müfettişlik bölgesinde yapılmasını istediği birtakım istekler ini sıralamıştı. Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın bu isteklerini 22 Haziran’da Sadarete sunmuş, 23 Haziran 1919’da Sadrazam Vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi başkanlığında toplanan kabine, 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa’nın Harbiye

¹³²Z. Türkmen, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)**, s. 112.

¹³³K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 44.

¹³⁴K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 51.

¹³⁵K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 52.

Nezareti'nin buyruğuna uyup İstanbul'a gelmediği ve halkı hükümete karşı kıskırttığı gerekçesi ile görevden alınması yönünde kabine üyelerine teklifte bulunmuştu. Uzun süren tartışmalardan sonra Sadrazam Vekili'nin bu teklifi kabul edilerek imzalanmıştı. Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderilen yazıda bu durumun bütün vilayet ve kolordulara tebliğ edilmesi istenmişti.¹³⁶

Bu kararın hemen ardından Dâhili Nazırı Ali Kemal Bey, vilayetlere yazdığı ve acele kayıtlı şifreli telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olduğunu, zamanın siyasetine ayak uyduramadığı için pek fazla gayret ve hamiyetine rağmen, yeni memuriyetinde asla muvaffak olamadığını, *“İngiliz Mümessil-i Fevkaladesinin talep ve ısrarıyla azledildiğini”* belirtmişti. Zaman kaybetmeden bu beyannameyi yayınlayan Ali Kemal Bey, İngilizlerin isteklerini göz önüne alıp, Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğini duyurarak aslında Milli Mücadele'ye karşı ilk muhalif beyanı yayınlamıştı.¹³⁷

Bu beyanname o günlerde vali ve mutasarrıfları zor durumda bırakmıştı. Çünkü bir taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiği duyurulurken diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa müfettişlik görevinin başındaydı.

Anadolu'dan İstanbul'a dönenlerin sonunun ne olduğunu iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a dönmeye hiç niyeti olmamıştı. Kesin kararını çoktan vermişti. Milletin bir ferdi olarak kesin zafer kazanılincaya kadar görevinden ayrılmayacaktı. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğine dair *“Padişah İradesi”* de alınmamış olduğundan ortada bir yetki sorunu da vardı. O gün ki hiyerarşiye göre: *“Mes'ul Nazırı imzasını atmadıkça re'sen Sadrazam'ın hassaten Kaymakamı'nın kendiliğinden böyle bir karar ittihaz ve tatbik etmesine bittabi imkan yoktu”*.¹³⁸

Mustafa Kemal Paşa, Başkentte hakkında cereyan eden bu gelişmelere karşı soğukkanlılığını koruyarak vali ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta Dahiliye Nazırı'nın bu kararını tanımadığını, kendi bölgesinde Ali Kemal Bey'in tamimini tatbik etmek isteyenlere kesinlikle müsaade etmeyeceğini bildirmişti.¹³⁹

26 Haziran 1919'da Amasya'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, Tokat'a geldiğinde ilk olarak telgrafhaneyi gözaltına aldırılmıştı. Tokat'a gelişini hiçbir yere duyurtmadan 27 Haziran 1919'da Sivas'a hareket ettiğini Sivas Valisi Reşit Paşa'ya telgrafla bildirmişti. Reşit Paşa ile Elazığ'a vali olarak gönderilen Ali Galip Bey,

¹³⁶Z. Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, s. 119.

¹³⁷E. Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s. 111.

¹³⁸E. Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s. 112.

¹³⁹E. Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s. 113.

Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanıp tutuklanmamasını tartışmışlardı. Reşit Paşa eline uzatılan telgrafı Ali Galip'e uzatarak *"İşte kendisi geliyor, buyurun tutuklayın."* demişti. Bunun üzerine Ali Galip *"Ben tutuklarım dedimse benim ilim içinde olursa tutuklarım demek istedim."* deyince, toplantıda bulunanların hepsi *"Hadi öyleyse karşılamaya gidelim"* diyerek toplantıya son vermişlerdi.¹⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta kurulan örgütlere ve yapılacak işlerde icap eden kişilere gereken talimatları vererek 27-28 Haziran gecesinin sabahında bir bayram günü, Sivas'tan Erzurum'a doğru yola çıkıp 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a varmıştı.¹⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiği günü dinlenerek geçirmişti. Ertesi günü Yaveri Cevat Abbas Bey'i, Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ne göndererek ziyarette bulunacağını bildirmişti. Rauf Bey ve İbrahim Süreyya Bey ile ziyarete gitmiş, iki saat kadar kalmış, yaptığı görüşmelerde yapılacak kongre hazırlıklarını konuşmuştu¹⁴². Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta da *"Erzurum muvasalatının ilk günlerinde Erzurum Kongresi'nin in'ikatını temin için ittihaz-ı tedabir ile iştigale ehemmiyet verildi"* demişti.¹⁴³

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiği günden beri faaliyetlerini açık olarak yaparken bir taraftan da Harbiye Nezareti'nin başında bulunan Ferit Paşa'nın ve Padişah'ın, İstanbul'a dönmesi için gönderdikleri telgraflara cevap vermişti. Kısa bir süre bu telgraf trafiği yavaşlasa da 8/9 Temmuz 1919 gecesi tekrar hızlanmıştı. Bu gece Nutuk'ta şöyle anlatılmıştır:

*"Harbiye Nezareti, " İstanbul'a gel!" diyor. Padişah, "evvelâ tebdil-hava al, Anadolu'da bir yerde otur; fakat bir işe karışma!" diye başladı. Nihayet, ikisi birlikte "behamehal gelmelisin!" dedi. " Gelemem!" dedim. Nihayet 8/9 Temmuz 1919 gecesi, sarayla açılan bir telgraf başı muharebesi esnasında, birdenbire; perde kapandı ve 8 Haziran'dan, 8 Temmuz'a kadar, bir aydır devam eden oyun hitama erdi. İstanbul, benim, o dakikada resmi memuriyetime hitam vermiş oldu. Ben de aynı dakikada 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 10:50 sonrada Harbiye Nezareti'ne, saat 11 sonrada padişaha vazife-i memuremle beraber silk-i askeriden istifamı müş'ir telgrafları vermiş oldum."*¹⁴⁴

¹⁴⁰Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, s. 28.

¹⁴¹M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 29.; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, TTK, Ankara 2009, s. 23.

¹⁴²Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998, s. 74.; M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, s. 25.

¹⁴³M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 31.

¹⁴⁴M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 32.

Böylece 8/9 Temmuz 1919 gecesi Mustafa Kemal Paşa, askerlik görevinden istifa etmişti. Bunun üzerine de Şeyhülislam ve Sadrazam Vekili Mustafa Sabri'nin başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ Mustafa Kemal Paşa'nın vazifelerine son vermişti. Sultan VI. Mehmet Vahdettin de bu kararı onaylayarak iradesini eklemişti.¹⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın istifası İstanbul'da yayınlanan "İleri" gazetesinde şöyle bildirilmişti: "Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyetine hitam verildiği dünkü Takvimi Vakayı'de görülmüştür."¹⁴⁶

II- Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'nin Belirlenmesi ve Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya Gönderilmesi

1- Erzurum Kongresi ve Heyet-i Temsiliye'nin Belirlenmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın 3. Ordu Müfettişliği'nden ve askerlik mesleğinden istifası arkadaşları arasında büyük üzüntü yaratmıştı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın 8/9 Temmuz tarihli ve "sine-i millette bir ferd-i mücahir suretiyle bulunmakta"¹⁴⁷ olduğunu bildiren telgrafını aldığı zaman, büyük bir üzüntü duyduğunu belirtmişti. Bu duygularla Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında: "... vatanperver kalplerde kendini gösteren vatan ve fedakarlık hissinin başına geçerek milli irade ve azmi ortaya çıkarmaya çalışan zat-ı alilerinin yine bu maksadı temin için askeri ve mülki memuriyetinden çekilmelerinin" başta kendisi olmak üzere bütün komutanları ve mülki memurları üzdüğünü ve gerekirse "bütün hamiyyet sahiplerinin kendisine katılacaklarını" bildirmiştir.¹⁴⁸

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden azledilmesinden kısa bir süre önce şunları söylemişti: "Müfettişlik ya da askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz. Size mukaddesatım namına söz veriyorum. Size müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir. Daha İstanbul'da iken doğuya gelmenizi rica ettiğimi hatırlayınız. Müfettiş değil, bir ferd-i millet dahi gelse idiniz, sizi başlayacağımız istiklal mücadelelerinde re'sikârimıza çıkarmayı daha o zamandan karar vermiştim. Erzurum Kongresi esaslarında fikirler birleştikten sonra milli kuvvetle işe başlarız."¹⁴⁹ Böylece Kâzım Karabekir Paşa ve Ali

¹⁴⁵Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1993, s. 142-143.

¹⁴⁶**İleri**, 14 Temmuz 1335/14 Temmuz 1919.

¹⁴⁷F. Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, s. 143.

¹⁴⁸Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953, s. 98.

¹⁴⁹K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 62.

Fuat Paşa başta olmak üzere Anadolu’da bulunan diğer komutanlar tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya bu kritik dönemde büyük bir kararlılık içerisinde her türlü desteğin sağlanacağı sözünü vermişlerdi.¹⁵⁰

Mustafa Kemal Paşa’nın askerlikten ayrılması (8/9 Temmuz gecesi) ile 23 Temmuz 1919 arası yani Erzurum Kongresi’nin başladığı güne kadar geçen sürede bir hazırlanma, muhabere, tertiplenme ve temas devresi olmuştu.

Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi tarafından ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti’nin işbirliğiyle düzenlenen Türk Milli Mücadelesi’nin ilk önemli kongresi, kararlaştırılan ilk tarihten (10 Temmuz 1919) 13 gün sonra yani 23 Temmuz 1919’da başlamıştı. Askerlikten ayrıldıktan sonra Erzurum Kongresi’ne yoğunlaşan Mustafa Kemal Paşa, *“Evvela, ben mutlaka kongreye dahil olmalı ve onu idare etmeliydim. Çünkü zaman geçirmeksizin milli iradenin faaliyete geçirilmesi ve milletin bizzat fiilen ve silahlı olarak tedbirler almaya başlamasını sağlamak gereğine inanıyordum. Bu esaslı noktaları takdir ve tespit ettirebilmek için Kongrede aydınlatma ve uyarma ve bizzat idare suretiyle çalışmamı lüzumlu görüyordum.”* demiştir.¹⁵¹

Erzurum delegeleri olan Binbaşı Kâzım Bey (Yurdalan) ve Tursun Beyzade Cevat Bey (Dursunoğlu) üyelikten çekilerek gösterdikleri anlayış sayesinde Mustafa Kemal Paşa kongre delegesi ve başkanı, Rauf Bey de kongre delegesi olmuştu.¹⁵²

Erzurum’da bulunan İngiliz Kontrol Subayı Yarbay Henry Rawlinson’nun tehditlerine rağmen, Kongre 23 Temmuz 1919’da toplandı. Kongreyi geçici başkan Hoca Raif açmış, oy çokluğu ile Mustafa Kemal Paşa başkan olmuştu. Erzurum, Trabzon, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis ve Sivas delegelerinin katıldığı kongre, 7 Ağustos 1919’da Milli Mücadele’nin esaslarını ortaya koyan on maddelik kararları yayınlarak kapandı.¹⁵³

Erzurum Kongresi’nin kapanış söylevini yapan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi, *“bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih, bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir.”* demişti.¹⁵⁴

¹⁵⁰Z. Türkmen, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)**, s. 112.

¹⁵¹M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 42.

¹⁵²S. Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 281.

¹⁵³M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 45.; M. M. Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, s. 82-83.; S. Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 283-286

¹⁵⁴M. M. Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, s. 113.

Kongre’de alınan kararlardan bir tanesi de Milli Mücadele’ye liderlik edecek bir Heyet-i Temsiliye’nin seçilmesi idi. Nitekim kongrenin bitiminde seçilen Heyet-i Temsiliye’de şu kişiler bulunmaktaydı: Mustafa Kemal (Atatürk), Hüseyin Rauf (Orbay), Kâzım Karabekir (gizli üye), eski valilerden Bekir Sami, Erzurum sabık mebusu Cevat Raif Efendi, Trabzon Sabık Mebusu Servet Bey, Erzincanlı Şeyh Fevzi Efendi, İzzet Bey, Bitlis Sabık Mebusu Sadullah Efendi ve Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey.¹⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye, Milli Mücadele’yi içerde ve dışarıda temsil edecekti.¹⁵⁶

2- Dr. Fuat Sabit’in Moskova’ya Gönderilmesi

Erzurum Kongresi’nin açılış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, Bolşevik Rusya ile ilgili şunları söylemişti:

*“Milli bağımsızlıklarını tehlikede gören ve taraftan istilaya uğrayan Rus milleti, bu genel tahakküme karşı bütün millet fertlerinin ortak kudretiyle çarpışıp ve herkesin bildiği gibi bu kuvvet, kendi memleketleri dahilinde üstün gelmiş ve kendi üzerine musallat olan milletleri de nüfuz ve yayılma dairesine almakta bulunmuştur.”*¹⁵⁷

Kongre’nin son gününde İngiliz Kontrol Subayı Yarbay Rawlinson Mustafa Kemal Paşa’yı ziyaret ederek iki saat süren bir görüşme yapmıştı. Bu görüşme sırasında Mustafa Kemal Paşa, Bolşevik eğilimi ve propagandasını reddettiği halde Rawlinson’a göre, “ *tüm ulusal akım, Lenin tarafından başlatılarak cömertçe finanse edilmişti.*” Yaklaşık iki hafta kadar önce Samsun’daki İngiliz İrtibat Subayı Yüzbaşı Perring de, Erzurum Kongresi’ne çok az sayıda delegenin katıldığını, bunlar arasında özellikle Kars’tan gelen birçok Bolşevik temsilcisi bulunduğunu İngiliz Yüksek Komiser Vekili Richard Webb’e bildirmişti.¹⁵⁸

Amasya’da yapılan Komutanlar Toplantısı’nda, üzerinde önemle durulan konulardan biri de; Milli Mücadele’nin o gün ki şartlar içinde hangi kaynaklar ve imkânlarla, kuvvetlere dayanılarak nasıl yürütüleceği konusu olmuştu. Yapılan

¹⁵⁵M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 45.; M. M. Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, s. 117. ; Yusuf Hikmet Bayur, “*Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyaseti*”, **Belleten**, XX, TTK, Ankara, 1956, s. 663.

¹⁵⁶F. Kırzioğlu, **Bütünüle Erzurum Kongresi**, s. 147.; S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 98.

¹⁵⁷F. Kırzioğlu, **Bütünüle Erzurum Kongresi**, II, s. 18.; M. M. Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, s. 83.

¹⁵⁸M. M. Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, I, s. 85.; S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 106.

müzakereler sonuncunda komşumuz Bolşevik Rusya'nın almış olduğu yeni durumun faydalı olacağı kararlaştırılmıştı.¹⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa da Bolşevikler hakkındaki kanaatinin, kendilerinden faydalanabileceği merkezinde olduğunu belirtmiş ve 23 Haziran 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta Bolşeviklerden yardım alınıp alınamayacağını sormuştu. Kâzım Karabekir Paşa'da aynı gün şu cevabı vermişti:

*“Bolşeviklerle temas içim gereken tedbirleri almış olduğunu ve Bolşevizm hedefleri uğrunda ihtiyaç görülecek parayı da bulabilirim.”*¹⁶⁰ Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın bir endişesi ve şartı vardı. Mahiyetlerini tam bilmediğimiz Bolşeviklerle kendi haberi olmadan herhangi bir anlaşma oldubittisi karşısında kalmaktan çekiniyor ve Bolşeviklerle temas edecek vasitanın kendisi olması kabul edilmesini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa'da bu isteği kabul etmişti.¹⁶¹

Bu karar üzerine Kâzım Karabekir Paşa; Dr. Ömer Lütfi'yi Bakü'ye, Dr. Fuat Sabit'i Moskova'ya göndermişti.¹⁶² Moskova'ya giden Dr. Fuat Sabit, 21 Ekim 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği raporda Rusya Sosyalist Federatif Sovyetler Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiseri Georgy Vasilyevich Çiçerin¹⁶³ ile görüşüğünü ve bu görüşmede Çiçerin'den Bolşevik Rusya'nın koşulsuz olarak maddi yardımda bulunacağını sözünü aldığını bildirmişti.¹⁶⁴

III- Sivas Kongresi ve Halil Paşa'nın Moskova'ya Gönderilmesi

Mustafa Kemal Paşa ve yanındakiler 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan yola çıkıp 2 Eylül 1919'da Sivas'a ulaşmışlardı. Kongrenin Sivas'ta toplanmasına engel olmak isteyen İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'ne rağmen Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da oturumlarına başladı. Kongrenin ilk oturumunda Hüseyin Rauf ve Bekir Sami'nin karşı çıkmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa başkanlığa seçildi.¹⁶⁵ Kongrenin ilk üç günü delegelerin siyasetle uğraşıp uğraşmayacakları, Padişaha gönderilecek

¹⁵⁹Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, Y.T.Y., s. 22.

¹⁶⁰F. Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, s. 24.

¹⁶¹F. Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, s. 25.

¹⁶²S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, s. 110.

¹⁶³Georgi Vasilievich Çiçerin (1872-1936), Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Menşevik) Üyesi (1905-1918), 1918 yılından beri Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Üyesi,, Bütün Birlik Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komite Üyesi (1925-1930); Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı ve Dışişleri Komiseri (1918-1930) görevlerini yapmıştır. 1936 yılında aniden ölmüştür. (M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, s. 20.)

¹⁶⁴K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 334.

¹⁶⁵M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 193-196. ; S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 122.

dilekçe ve kongrenin İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da başka bir siyasi partiyle ilişkileri konularıyla ilgili tartışmalarla geçmişti.

İstanbul delegeleri Bekir Sami, Fazıl Paşa, İsmail Hami ve arkadaşlarının 8 Eylül 1919'da kongreye sundukları önerge üzerine, manda meselesi konuşulmaya başlanmıştı.¹⁶⁶ 9 Eylül 1919'daki oturumda ilk sözü alan Hüseyin Rauf, kongrenin prensip itibarıyla dış desteği kabul etmiş olmasına rağmen bu desteği kimden isteyeceğini açıklamadığını, bazı imalardan bunun Amerika olması ihtimali olduğunu öne sürerek bunun açıkça söylenmesini önermiş ve parçalanma tehlikesi karşısında Türkiye'ye karşı çok tarafsız bir tutum güden Amerika'nın yardımını istemenin kaçınılmaz olduğunu belirtmişti.¹⁶⁷ Ayrıca Amerika'da yıllardır Türklere karşı yapılmakta olan olumsuz propagandanın etkisini gidermek için Türkiye'de incelemeler yapacak bir heyetin Amerikan Kongresinden davet edilmesini önermiş, önerisi oy birliği ile kabul edilmişti. Mustafa Kemal Paşa bu konu ile ilgili *"Kongre Divan-ı Riyasetinin imzalarıyla bu yolda bir mektup tesvit olunduğunu hatırlıyorsam da bu mektubun gönderilip gönderilmediğini pekiyi hatırlamıyorum. Esasen bu mektuba suret-i mahsusa da ehemmiyet affetmiş değildim"* demişti.¹⁶⁸

Türk ulusunun kurtarılacak tam bağımsızlığa kavuşturulması yönündeki ana ilkelerin ve ulusal dış siyasanın temellerini atan, yeni Türk devletinin sınırlarını çizen ve Türk Kurtuluş Savaşı tarihinde önemli bir yeri olan Sivas Kongresi 11 Eylül 1919'da sona erdi.¹⁶⁹

Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın yanına Birinci Dünya Savaşı komutanlarından, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa gelmişti. İngilizler tarafından hapsedildiği Bekirağa Bölüğü'nden 7/8 Ağustos 1919'da kaçan Halil Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Kafkasya'da görev yaptığından o bölgeyi ve Bolşevikleri iyi tanıyordu. Halil Paşa'nın bu özelliklerini iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle Türkiye'nin arasındaki yolu açmak ve buna bağlı olarak da silah, cephane ve para yardımı sağlamak için onu Bolşevik Rusya'ya göndermiştir.¹⁷⁰

1920'nin baharında Moskova'ya gelen Halil Paşa burada, Çiçerin ve yardımcısı Ermeni asıllı Lev Mihayloviç Karahan¹⁷¹ ile görüştü. Görüşmede Mustafa Kemal

¹⁶⁶S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 134.

¹⁶⁷M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 75.

¹⁶⁸M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 77.

¹⁶⁹M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, s. 220.

¹⁷⁰A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 42.

¹⁷¹Lev Mihayloviç Karahan, Ermeni asıllı SSCB diplomatlarından. 1918-1934 yılları arası Halk Harici İşler Komiseri'nin yardımcılığı görevini yapmıştır. 1934 yılında SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi olmuş ve

Paşa'nın hürmetlerini ilettikten sonra Anadolu'nun durumunu anlatmış ve emperyalistlere karşı savaşabilmek için silah ve cephaneye ihtiyaçları olduğunu belirtmişti.¹⁷² Görüşmeden olumlu cevap alınmış ve Temmuz 1920'de Bolşevik Rusya'dan piyade ve topçu mühimmatı Karadeniz üzerinden motorlarla Anadolu'ya sevk edilmeye başlanmıştı.¹⁷³ Ayrıca 3 milyon Rus altını ve birer tonluk sekiz külçe altın yardım sağlayan Halil Paşa bu altınları Karabağ-Zengezor Nahçıvan üzerinden Maku-Doğu Beyazıt üzerinden getirerek Karaköse'de Kâzım Karabekir Paşa'nın Kurmay Başkanı Kâzım Bey'e teslim etmişti.¹⁷⁴ Ayrıca 100.000 lira değerindeki külçe altın yardımı da sağlayarak Nahçıvan üzerinden Karaköse'deki Tümen Komutanı Cavit Bey'e teslim edilmişti.¹⁷⁵ BMM'nin ilk murahhas heyeti Moskova'ya gidinceye kadar Halil Paşa, Rusların Anadolu'ya daha fazla yardım yapmaları için teşebbüslerine devam etti.

O günlerde Mustafa Kemal Paşa, yaveri Azmi'yi Bulat Paşa takma adıyla Moskova'ya göndermişti. Ayrıca Kırım'a da bir subay göndermişti. Kırım'a giden subayın İngilizler tarafından yakalandığı İngiliz belgelerine yansımıştı.¹⁷⁶

D- KARAKOL CEMİYETİ'NİN VE ESKİ İTTİHATÇI LİDERLERİN BOLŞEVİK YÖNETİCİLER İLE İLİŞKİLERİ

I- Karakol Cemiyetinin Bolşevik Yöneticiler ile İlişkileri

Karakol Cemiyeti, Milli Mücadele yıllarında İstanbul'da kurulan en önemli direniş teşkilatlarından biriydi. Karakol Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devamı niteliğinde olup Enver Paşa ile Talat Paşa'nın emirleri üzerine, Sabık İaşe Nazırı Kara Kemal Bey ve Miralay Kara Vasıf Bey önderliğinde Ekim 1918'de kuruldu.¹⁷⁷

Bolşeviklerle ilk temas kuran örgütlerden biri olan Cemiyet'in Başkanı Kara Vasıf Bey bu temaslarla ilgili olarak Ali Fuat Paşa'ya şu bilgileri rapor etmişti:

bu görevini 1936 yılına kadar sürdürmüştür. 1937 yılında karşı devrimcilikle suçlanarak Stalin tarafından kurşunu dizdirilerek öldürülmüştür. (Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 151.)

¹⁷²A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 176-177.

¹⁷³M. Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş**, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 330.

¹⁷⁴M. T. Sorgun, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş**, s. 332-335.

¹⁷⁵Cezmi Tezcan, **Tekalif-i Harbiye Ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları**, Ankara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İzzet Öztoprak), Ankara, 2005, s. 126.

¹⁷⁶T. Bıykoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, s. 64

¹⁷⁷Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK, Ankara 1991, s. 5.

Bolşevikler, Kırım'da bir Doğu işleri şubesi kurmuşlardı. İstanbul'a bir adam yollamışlar, bu kişi de Rusya'ya iki temsilci göndermesini istemişti. Gelen temsilci; Türkiye'de demokrat bir hükümet şekli kurulmasını, işçinin ve köylünün idareye iştiraklerinin sağlanmasını, büyük şirketlerin ve bankaların millileştirilmesini telkin etmişti. Türkiye'ye altın ve gümüş yardımı yapılacağını, askeri yardımında sağlanacağını belirtmişti.¹⁷⁸

Karakol Cemiyeti namına Bakü'ye gönderilen Baha Sait, 11 Ocak 1920'de Türk İhtilal Hareketi'ni temsil ettiğini ileri sürerek Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi adına 11 Ocak 1920'de Kızıl Ordu'ya mensup Miralay İlyacev ile on beş maddeden oluşan bir anlaşma imzaladı.¹⁷⁹ Bu antlaşmayla yardım karşılığı Ruslara, Emperyalistlere karşı mücadele sonunda kurulacak devletlerin Sovyet sisteminde olacağı, Türkiye, Türkistan'daki bağımsızlık hareketinin söndürülmesi için Sovyet Rusya'ya yardım edeceğini vaat etmesi gibi birtakım siyasi ödünler verilmişti. Baha Sait'in Bakü'de imzaladığı anlaşmayı, Miralay İlyacev İstanbul'daki Kara Vasıf Bey'e getirmiş ve Vasıf Bey, anlaşmayla beraber bir mektubu da 26 Şubat 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti.

Erzurum Kongresi'nde iki başlılığı ortadan kaldırmak için Bolşevik Rusya ile ilişkilerin yürütülmesi görevi Kâzım Karabekir Paşa'ya verildi. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa bu konuyla ilgili olarak 3 Mart 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya şu telgrafi gönderdi:

“Yapılan anlaşmanın kabul edilemez olduğu, hem Karakol Cemiyeti'nin ve Baha Sait'in gerçek olmayan sıfat ve yetkilerle memleketin kaderini etkileyebilecek anlaşmalar yapmasının sakıncalı olduğu, milleti ilgilendirecek her türlü hareket ve anlaşmadan ancak Heyet-i Temsiliye'nin sorumlu olduğu, eğer aynı hareketlere devam ederlerse bu cemiyetle ve Baha Sait'le ilişkilerini keseceklerini ve Baha Sait'in memleket adına hiçbir sıfat ve yetkiye sahip olmadığı ” belirtilmişti.¹⁸⁰

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Heyet-i Temsiliye hariç, Türk milleti adına yabancılarla herhangi bir kuruluşun herhangi bir anlaşma imzalaması meşru sayılmamıştı. Baha Sait'in yaptığı anlaşmayla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına tepkisini sert bir şekilde şöyle dile getirmiştir: *“Bu ne cür'ettir? Uşak Kongresi de kim oluyor? Orduda kimler acaba malumatdar? Kayıtsız-şartsız*

¹⁷⁸A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 45.

¹⁷⁹Anlaşmanın tam metni için bkz: S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s. 134-136. ; R. N. İleri, **Atatürk ve Komünizm**, s. 90.

¹⁸⁰**Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, IV, s. 243-244.

*felaketimizi mucib olan bu cinayeti nasıl irtikab etmişler? Bu muahedenin kuvve-i te'yediyesi nedir? Hususiyle ben Şarkın kumandanıyım, benden habersiz neye muvaffak olunabilir? ”*¹⁸¹ Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dışında yapılan bu anlaşmayı ne Ankara onaylamış ne de Bolşevik Rusya onaylamıştı.

Görüldüğü gibi Bolşevik Rusya ile ilk ilişkiler İttihat Terakki ve Karakol Cemiyeti vasıtasıyla kurulmuştu. Çünkü bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Milli Mücadele'nin alt yapısını oluşturmakla meşgullerdi.

II- Eski İttihatçı Liderlerin Bolşevik Yöneticiler ile İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine İttihat ve Terakki liderleri savaş suçlusu konumundan kurtulmak için 2-3 Kasım 1918'de yurdu terk ederek Almanya'ya gitmişlerdi. Talat, Cemal ve Enver Paşalar gibi İttihatçılar, Türk-Bolşevik ilişkilerini geliştirmek için kişisel girişimlerde bulunmaya hemen başlamışlardı. Özellikle Talat Paşa, durumun önemini anlayarak, Türk-Bolşevik yakınlaşmasına öncülük etmişti.¹⁸²

Ağustos-Eylül 1919'da Talat Paşa Berlin'den Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, Berlin'de esir bulunan Bolşevik reislerinden bazılarını Alman Hükümeti'nin yardımıyla kurtardığını, bunlardan Bolşevik Rusya'nın Anadolu hareketine yardım edeceğine dair söz alındığından bahsetmişti. Ayrıca Cemal ve Enver Paşa'yı da Moskova'ya gönderdiğini anlatmıştı.¹⁸³

Moskova'ya gelen Cemal Paşa 11 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektupta şunları söylemiştir:

*“Ruslar bize sefir gönderiyorlar. Bu sefirin İliyeva isminde namuskar, mesleğinde sabit kalem ve ciddi bir adam olduğu söyleniyor. Her halde sizin de Rusya'ya bir sefir göndermenizi çok istiyorlar. Onların fikrinde, Türkiye ile Rusya arasında kat'î bir ittifak muahedesi imzalamak lazımdır. Yalnız bir noktanın hallini lüzumlu görüyorlar. O da Ermenistan hududu meselesidir... Radek diyor ki, canım siz Ermeni meselesini halletmemiş olsanız da biz size yardım ederiz. Ancak Ermeni meselesini hallederseniz yapacağımız yardımların kuvvet ve ehemmiyeti yüz misli artar.”*¹⁸⁴

¹⁸¹K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 600.

¹⁸²Saime Yüceer, **Milli Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919-1923**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005, s. 42.

¹⁸³A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 42.

¹⁸⁴A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 46-47.

16 Ağustos 1920’de Moskova’ya gelen Enver Paşa ise 26 Ağustos 1920 de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği mektubun başında şöyle demişti:

*“Ben İslam muhitinde teşkilat icrasıyla ve memleketimin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla Moskova’ya geldim. Sovyet Hükümeti’nin erkanı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki hareket’ı ihtilaliyeye muaveneti bir prensip olarak kabul etmişlerdir.”*¹⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa Ekim 1920’de Enver, Talat ve Cemal Paşalara cevap mektubu göndermişti. Bu cevap mektuplarında onları incitmeden, yaptıkları çalışmalar için hem teşvik hem de teşekkür eden ifadeler kullanmış ve Anadolu içindeki mücadelenin dışında kalmalarını kibar bir yolla dile getirmiştir. Bu düşüncesi Talat Paşa’ya yazılan şu cümleden kolayca anlaşılır. *“Zatûâlinizin Batı âleminde, bizim Anavatanda, diğer arkadaşların da doğu memleketlerinde yürütecekleri paralel çalışmanın, memleketin kurtarılması için çok verimli olacağı şüphesizdir.”*¹⁸⁶

¹⁸⁵A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 162.

¹⁸⁶K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 46.

İKİNCİ BÖLÜM

TBMM'NİN AÇILIŞINDAN MOSKOVA ANTLAŞMASI'NA KADAR OLAN DÖNEMDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ VE İLİŞKİLERİN BASINA YANSIMASI

A- HEYET-İ TEMSİLİYE'NİN ANKARA'YA GELMESİ VE TBMM'NİN AÇILMASI

I- Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya Gelmesi

Milli teşkilatlanma yolunda Amasya, Erzurum ve Sivas'ta atılan adımlarla Heyet-i Temsiliye sesini kararlı ve sert bir şekilde İstanbul'a ve İtilaf Devletlerine duyurmayı başarmıştı.¹⁸⁷Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Sivas Kongresi sırasında yarattığı Ali Galip Olayı üzerine Heyet-i Temsiliye Hükümetle olan resmi bağlantıyı kesmişti. Yaşanan bu olaylardan sonra iller, belediyeler, kolordu merkezleri, Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri'nden gönderilen pek çok telgrafla bu Hükümet'in istifası istenmiş, İstanbul'da bazı kişiler de Padişah'a çıkarak bu Hükümet'in artık iş başında tutulmamasını istemişlerdi.¹⁸⁸Batı Anadolu'da Yunan işgali devam ederken Heyet-i Temsiliye otoritesini kullanarak Damat Ferit Paşa Hükümeti'ni değiştirtmişti.

Heyet-i Temsiliye karşısında yenik düşen Damat Ferit Paşa, İngilizlerin de desteğini çekmeleri üzerine, sağlık nedenini ileri sürerek 30 Eylül 1919'da Padişah'a istifasını sunmuştu. Damat Ferit Paşa'nın 210 gün 6 saat süren Birinci (4 Mart- 19 Mayıs), İkinci (9 Mayıs- 21 Temmuz) ve Üçüncü (21 Temmuz-30 Eylül) Hükümetleri sona ermişti.¹⁸⁹ Ahmet Rauf Bey de "*İstiklal Gazetesi'nde*" Damat Ferit Paşa'nın istifasını şöyle belirtmişti: "*Son iki ay zarfında Damat Ferit Paşa'nın temsil ettiği ve tatbika kalkıştığı siyasetin iflası.*"¹⁹⁰

Damat Ferit Paşa'nın istifasından sonra yerine 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu.¹⁹¹Yeni Hükümet, Heyet-i Temsiliye'ye karşı Damat Ferit Paşa gibi açıkça düşmanlık göstermiyorsa da ilişkilerde ürkek ve kararsız hareket etmişti. Heyet-i Temsiliye ile Ali Rıza Paşa Hükümeti aralarında uzlaşma noktaları bulmak için

¹⁸⁷Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s. 531

¹⁸⁸Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, II, TTK, Ankara, 1994, s. 188.

¹⁸⁹*İleri*, 3 Teşrin-i Evvel 1335/3 Ekim 1919.

¹⁹⁰*İstaklal*, 4 Teşrin-i Evvel 1335/4 Ekim 1919.

¹⁹¹*İstiklal*, 4 Teşrin-i Evvel 1335/4 Ekim 1919.; *Alemdar*, 3 Teşrin-i Evvel 1335/3 Ekim 1919.

uzun haberleşmeler yapmıştı. Nihayet Ali Rıza Paşa'nın 9 Ekim 1919'da yaptığı teklif ile sağlam bir bağın kurulması için Amasya'da bir görüşme yapılması kararlaştırıldı.¹⁹²

Ali Rıza Paşa Hükümeti'ni temsilen Bahriye Nazırı Salih Paşa, 15 Ekim 1919'da İstanbul'dan hareket ederek 20 Ekim 1919'da Amasya'ya geldi. Heyet-i Temsiliye'yi temsil eden Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey, 16 Ekim 1919'da Sivas'tan hareket ederek 18 Ekim 1919'da Amasya'ya geldi.¹⁹³ 20 Ekim 1919'da başlayan Amasya Görüşmeleri 22 Ekim 1919'da sona erdi.¹⁹⁴

Amasya Görüşmeleri'nin en önemli sonuçlarından biri Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul Hükümeti tarafından tanınması diğeri ise Milli İradeyi hâkim kılacak meclisin toplanması için seçimlerin yapılmasının kabul edilmesi idi.¹⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa, Amasya Görüşmesi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetleri'nin merkeze bağlanmasını, teşkilat olmayan yerlerde yeni teşkilatlar kurulmasına, cephelerle meşgul olmaya ve secim hazırlıkları ile ilgilenmeye önem vererek bütün çabasını bu hususlarda topladı.¹⁹⁶

Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan her yeri idare etmesine imkân yoktu. Haberleşme ve ulaşım imkânları yönünden, siyasi ve askeri durumu daha yakından izleyebilmek, milli cephelere yakından temas edebilmek için en uygun yerin Ankara olduğunu belirten Mustafa Kemal Paşa, 3 Ekim 1919 günü Heyet-i Temsiliye'ye Ankara'ya gitmeyi kabul ettirmişti.¹⁹⁷ Fakat araya giren olaylar bu kararın uygulanmasını geciktirmişti. Nihayet 17 Aralık 1919'da bir tamim ile Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya taşınacağı bildirilmiştir. 18 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliye Ankara'ya gitmek için Sivas'tan hareket etti.¹⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sivas'tan hareket ettikten sonra 19 Aralık'ta Kayseri'ye geldi. Buradan Mucur yoluyla Hacıbektaş'a geçmişler ve burada Çelebi Cemaleddin Efendi ile görüşmüşlerdi.¹⁹⁹ Görüşmede Çelebi Cemaleddin Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı milli harekete destek verdiğini

¹⁹² M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 396-414.

¹⁹³ M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 418.

¹⁹⁴ *Türk Dünyası*, 26 Teşrin-i Evvel 1335/25 Ekim 1919.; M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 418.

¹⁹⁵ S. Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 325.

¹⁹⁶ S. Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 328.

¹⁹⁷ M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 486.

¹⁹⁸ S. Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 333.

¹⁹⁹ M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 494.

belirtmişti. Ardından Heyet-i Temsiliye Hacıbektaş, Mucur, Kırşehir-Karaman ve Beyman yolu ile 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldi.²⁰⁰

II- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması

Heyet-i Temsiliye, 3 bin atlı, 700 yayadan oluşan seymen alayı, dervişler, esnaf, okullar ve diğer halk toplulukları tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelmesi ile Milli Mücadele Hareketi daha rasyonel çalışma imkânları bulmuştu.²⁰¹

Son Osmanlı Mebusan Meclisi, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın konuşması ile açılmıştı. Açılış törenine 168 mebustan 72'si katılmıştı.²⁰² Erzurum Milletvekili seçilen ancak Ankara'da kalan Mustafa Kemal Paşa, daha önce kararlaştırıldığı halde meclis başkanlığına seçilmemişti. Yine Ankara'da varılan karara uyulmayarak mecliste Müdafaa-i Hukuk Grubu yerine Felah-ı Vatan grubu kurulmuştu.²⁰³ Bütün bunlara rağmen milli davaya inanan milletvekillerinin çabalarıyla Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920'de esasları Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde saptanan Misak-ı Milli'yi kabul etmiş ve 17 Şubat 1920'de de dünyaya duyurmuştu.²⁰⁴

Mebusan Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli, İtilaf Devletlerini endişelendirdi. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Heyet-i Temsiliye üzerinde bir yetkisinin olmadığını bilen İtilaf Devletleri bu Hükümet'i düşürüp yerine Damat Ferit Paşa'yı getirmeye çalışmışlardı. İngilizlerin baskısına dayanamayan Ali Rıza Paşa Hükümeti, Yunan ilerlemesini ve sansürü protesto ederek 3 Mart 1920'de istifa etti.²⁰⁵ İngilizler İstanbul'da Damat Ferit'in yeni Hükümet'i kurması için yoğun bir şekilde çalışmış ancak Anadolu'dan gelen sayısız telgraf ve Mebusan Meclisi'nin isteği ile Padişah sadrazamlığı kısa bir süre için Amasya Görüşmelerini gerçekleştiren Salih Paşa'ya vermişti. 8 Mart 1920'de kurulan bu Hükümet, 2 Nisan 1920'de istifa etti.²⁰⁶

Bu sırada Kilikya'da vukuu bulan olaylar ve Heyet-i Temsiliye'nin İtilaf Devletlerine açıktan açığa meydan okuması, hem İstanbul'daki İtilaf Yüksek Komiserleri'ni hem de Hükümetlerini sinirlendirmişti. Doğu sorununu görüşmek üzere

²⁰⁰ M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, II, s. 498.

²⁰¹ S. Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 334.

²⁰² **Türk Dünyası**, 29 Kanuni Sâni, 1336/29 Ocak 1920.

²⁰³ M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 241.

²⁰⁴ **Vakit**, 17 Şubat 1336/17 Şubat 1920, ; M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, II, s. 512.

²⁰⁵ **Vakit**, 4 Mart 1336/4 Mart 1920.; **Peyâm-ı Sabah**, 4 Mart 1336/4 Mart 1920.; Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, II, s. 404.

²⁰⁶ Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, II, s.404.

10 Şubat 1920’de Londra’da Yüksek Konsey halinde toplanan İtilaf Devlet Başkanları uzun ve tartışmalı geçen bir oturum sonucunda,İstanbul’un İtilaf kuvvetleri tarafından resmen işgaline karar vermişlerdi.²⁰⁷

15 Mart 1920’de İtilaf Kuvvetleri İstanbul’da mülki ve askeri tanınmış 150 Türk aydınını tutuklamış ve 16 Mart 1920’de de İstanbul’u resmen işgal etmişlerdi.²⁰⁸İstanbul’un işgali karşısında “*Peyâm-ı Sabah*” gazetesinde şöyle yazıyordu:

*“İşgal muvakkatidir. Düveli İtilafigenin niyeti Makamı Saltanatın nüfuzunu kırmak değil, bilakis İdare-i Osmaniye’de kalacak olan memalikte o nüfuzu takviye ve tahkim etmektir.”*²⁰⁹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İngiliz Muhipleri Cemiyeti de buna benzer duygularını dile getirmişti. İstanbul Hükümeti ise, işgali bildiren ve halkı barış ve sağduyuya çağıran bir bildiri yayınlamakla yetinmişti.²¹⁰ Aynı gün Mebusan Meclisi’ni basan İngiliz askerleri aralarında Hüseyin Rauf ve Kara Vasıf’ında bulunduğu bazı milliyetçi milletvekillerini yakalayıp Malta’ya sürgün etmişlerdir. Buna karşılık Heyet-i Temsiliye de Anadolu’da ellerine geçirdikleri İngiliz subay, er ve memurlarını tutuklamıştı.²¹¹

İngilizlerin bu işgalinden sonra “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinin “*Hakimiyet-i Milliye’nin Tecellisi*” başlıklı makalesinde özetle şunlar yazılmıştı:

İstanbul işgal edilmiş, mebuslar tutuklanmış ve emperyalistler hedeflerine bir adım daha yaklaşmıştı. Şimdi ise yapılacak en önemli iş maskesi düşmüş batı Emperyalizmine karşı mücadeleyi bir nebze daha kuvvetlendirmek ve memleketin tüm direniş unsurlarını birleştirecek bu nedene sıkıca sarılıp düşmanı yok etmektir.²¹²

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’un işgal edildiğini telgrafçı Manastırlı Hamdi Efendi’den Mart 16’da öğrenir öğrenmez, İtilaf Devletleri ve Amerikan siyasi temsilcileriyle tarafsız devletlerin Dışişleri Bakanlıkları’na sert bir protesto göndermiştir.²¹³Bu protestoda “*İstanbul’un işgaliyle Osmanlı ulusunun siyasi egemenliğine ve özgürlüğüne indirilen bu son darbenin, yirminci yüzyılda uygarlık ve insanlığın kutsal saydığı, özgürlük, yurt ve ulus duygusu gibi o günkü inan*

²⁰⁷ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 206.

²⁰⁸ Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, II, s. 428.; S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 206.; S. Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, III s. 49.

²⁰⁹ *Peyâm-ı Sabah*, 17 Mart 1336/17 Mart 1920.

²¹⁰ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 207.

²¹¹ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 207.

²¹² *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Mart 1336/29 Mart 1920.

²¹³ M. K. Atatürk, *Nutuk*, s. 294.

topluluklarının temeli olan bütün ilkelere ve bu ilkeleri ortaya koyan insanlığın genel vicdanına indirilmiş demek olduğunu” belirtmişti.²¹⁴

Mustafa Kemal Paşa aynı gün halka hitaben yayınladığı bildirgede ise şöyle diyordu:

“... Bugün, İstanbul zorla işgal edilerek Osmanlı Devleti’nin 700 yıllık hayat ve egemenliğine son verildi. Bugün Türk ulusu, uygarlık yeteneğini, yaşama ve bağımsızlık hakkını ve bütün geleceğini savunmaya davet ediliyor.”²¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’un işgali ile ortaya çıkan bu yeni durum karşısında, İstanbul’u tamamen saf dışı etmek, Heyet-i Temsiliye’yi geçici bir hükümet gibi çalıştırmak ve Ankara’da milli iradeyi gerçekleştirecek bir meclis toplamak üzere süratle harekete geçmiş ve 19 Mart 1920’de bir bildiri yayınlamıştı. Livalara, vilayetlere ve Kolordu Komutanları’na gönderdiği bu bildiride; olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara’da toplanacağını, dağılmış olan Meclis-i Mebusan’dan Ankara’ya gelebileceklerinde bu meclise katılabileceklerini belirtmişti. Seçimlerin yapılarak, seçilen mebusların on beş gün içinde Ankara’da bulunmalarını istemişti.²¹⁶

Büyük bir ciddiyetle yapılan seçimlerde, seçilen mebuslar ve İstanbul’un işgalinden sonra tatil edilen Meclis-i Mebusan’daki mebuslar da çeşitli yollardan Ankara’ya gelmeye başlamışlardı. Nihayet bütün dünyanın düşmanlığına karşı ayaklanan Türk halkının milli iradesini ortaya koyan Meclis, milli ve dini unsurların ağırlıkta olduğu bir programla; saat 13:45’te en yaşlı üye Sinop Mebusu Şerif Bey’in “Bu yüce meclisin en yaşlı başkanı sıfatıyla ve Allah’ın izniyle milletimizin iç ve dış tam istiklal dahilinde mukadderatını doğrudan üstlendiğini ve idare etmeye başladığını bütün dünyaya ilan ederek Büyük Millet Meclisi’ni açıyorum sözleriyle 23 Nisan 1920’de açıldı.”²¹⁷

Olağanüstü yetkilere sahip TBMM yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kapsayacak Meclis Hükümeti şeklini benimsemiş ve Meclis Başkanlığı’na da milli iradenin temelini böyle bir çatı altında yükselten Mustafa Kemal Paşa’yı getirdi. 2 Mayıs 1920’de TBMM’nin ilk hükümeti kuruldu.²¹⁸

TBMM’nin açılması ile ilgili “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesinde “Tarihi Bir Vaka: Büyük Millet Meclisi” başlığıyla okuyucuya duyuruldu. Bu makalede özetle Türk

²¹⁴Hâkimiyet-i Milliye, 18 Mart 1336/18 Mart 1920.

²¹⁵Hâkimiyet-i Milliye, 18 Mart 1336/18 Mart 1920.

²¹⁶S. Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s. 532.

²¹⁷Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), I/1. s. 1.

²¹⁸TBMMZC, I/1. s. 145.

halkının dünden bugüne yaşadığı zorluklardan bahsedilmiş, ama hayret verecek biz azimle bu zorluklardan kurtuldukları ve her seferinde daha güçlü bir şekilde yükseldikleri, şimdi de yeni bir diriliş için Ankara’da TBMM’nin açıldığı dile getirilmişti.²¹⁹ Damat Ferit Hükümeti’nin ve Müttefiklerin şiddetli sansürü nedeniyle İstanbul basını, meclisin açılmasıyla ilgili haber ve yorum yazamamışlardır.²²⁰

B- SOVYET RUSYA İLE İLK RESMİ İLİŞKİLER

I- Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e Gönderdiği Mektup

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’de başarılı olmak ve Batı’nın emperyalist devletlerine bir darbe vurmak için bir yandan milleti bir araya getirip mücadeleyi kuvvetlendirmeye çalışmış, bir yandan da Sovyet Rusya ile olan ilişkileri sağlamlaştırmak için çalışmıştı. “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinin daha Meclis açılmadan 2 Şubat 1920’de “*Garb Ahvali ve Bolşevizm*”, 6 Şubat 1920’de “*Şark Ahvali ve Kızıl ve Yeşil Ordular*” ve 11 Şubat 1920’de “*Kızıl Tehlike Etrafında*” başlıklı makaleleri bu çalışmalara örnekti.²²¹ Bu makalelerde Bolşeviklikten bahsedilirken Türk ve Sovyet Rusya’nın ortak düşman “emperyalizm” karşısında birleşmesinin doğal bir sonuç olduğu anlatılmış, İtilaf Devletlerinin Türkiye’yi, Sovyet Rusya’yı ve onların haklarını tanımaları yazılmıştı.²²²

TBMM’nin açılışından bir gün sonra yapılan gizli oturumda Mustafa Kemal Paşa Rusya’dan yardım alma konusunda kürsüden şunları anlatmıştı:

“... Biz, Avrupalıların Bolşeviklerden korktuklarını ve bizim Bolşeviklerle tevhid-i efkâr ve hareket edeceğimizden daima kuşkulanmakta olduklarını nazar-ı dikkate alıyoruz... Yalnız her ihtimale karşı muhafaza-i hayat ve mevcudiyet için hariçten kuvvet kaynağı aramak lazım gelirse, yine daima kendi nokta-i nazarlarımız baki kalmak şartıyla her menba’dan istifade etmeyi de caiz gördük. İşte sırf bu nokta daima Bolşevik Rusya’nın ahvalini, harekâtını ve kendilerinden icabında ne dereceye kadar muavenet görebileceğimizi anlamaya teşebbüs ettim. Bu teşebbüs neticesinde şüphe yok bazı temaslar hâsıl olmuştur. Fakat bu temaslarımızda... Herhangi bir mevât üzerine müstenit bir şey yapılmamıştır.”²²³

²¹⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336/23 Nisan 1920.

²²⁰ Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, III, s. 3.

²²¹ T. Gökmeşe, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’ne Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)*, s. 41.

²²² T. Gökmeşe, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’ne Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)*, s. 41.

²²³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)*, I/1, s. 4

Böyle bir ortamda Türk-Sovyet ilişkilerinin resmi bir şekilde geliştirilmesi için ilk adım 26 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e gönderdiği mektupla atılmıştı. Türk-Sovyet ilişkilerindeki ilk vesika olan bu mektupta:²²⁴

1. *Emperyalist hükümetlere karşı harekâtı ve bunların egemenliği ve sömürüsü altında ezilen kurtuluş amacını güden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz.*

2. *Bolşevik güçleri Gürcistan üzerine askeri hareket yapar ya da izleyeceği politika ve göstereceği etki ve nüfuz ile Gürcistan’ında Bolşevik birliğine girmesini ve içlerindeki İngiliz güçlerini çıkarmak için bunlara karşı harekate başlamasını sağlarsa, Türkiye Hükümeti de Emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine bir askeri hareketi yönetmeye ve Azerbaycan Hükümeti’ni de Bolşevik devletleri grubuna sokmayı yükümlenir.*

3. *Önce milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist güçleri kovmak ve ilerde emperyalizme karşı meydana gelecek ortak mücadelemiz için güçlerimizi kurmak üzere şimdilik, ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş makine ve araçlar ve sağlık araçlarının ve yalnız doğuda harekât yapacak güçler için yiyeceklerin Rus Sovyet Cumhuriyeti’nce sağlanması rica olunur.”* denilmişti.

Mustafa Kemal Paşa’nın mektubunu 1 Haziran 1920’de alan Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin, 3 Haziran 1920’de cevabi bir mektup yazmış ve bu mektup 14 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’ya ulaşmıştı.²²⁵

II- Moskova’ya Gidecek Birinci Heyetin Belirlenmesi ve Birinci Heyetin Yola Çıkması

1- Birinci Heyetin Belirlenmesi

TBMM tarafından 2 Mayıs 1920’de seçilen Vekiller Heyeti’nin 5 Mayıs 1920’de Ankara’da yaptığı toplantıdan Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey şöyle bahsetmişti: “Mayısın beşinde Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığı altında ilk İcra Vekilleri toplantısı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa Meclis’te yaptığı işleri anlattı ve vazifenin artık İcra Vekilleri Heyeti’ne ait olduğunu söyleyerek bir nevi hesap verme ve devir yaptı. Bunun üzerine ben (Rusya ile münasebette bulunup bulunulmadığını) sordum. Kara

²²⁴Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, s. 318.

²²⁵Atatürk’ün Milli Dış Politikası, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 158-161.; S. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye, s.223; Dimitir Vandov, Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 48.

Vasıf gibi bazı arkadaşların Kafkasya’da Bolşeviklerle temaslarda bulundukları öğrenilmiş ise de Heyeti Temsiliye’nin Rusya ile hiçbir münasebette bulunmadığını cevaben bildirdi.”²²⁶

Toplantı’da İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey’in önerisi özerine, Sovyet Rusya’nın Türklere karşı nasıl bir politika uyguladığını öğrenmek ve 26 Nisan’da Moskova Hükümeti’ne gönderilen mektuptaki hususları görüşmek üzere Moskova’ya bir heyet gönderilmesine karar verilmişti.²²⁷ Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında oluşturulan bu heyette İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey²²⁸, Dr. Miralay İbrahim Tali(Öngören)²²⁹ Bey, iyi Rusça bilen Lazistan Mebusu (Tercüman) Osman²³⁰ ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi (Düzgören) Bey²³¹ yer almıştır.²³²

²²⁶Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 140.

²²⁷Ş. S. Aydemir, **Tek Adam**, II, s. 401

²²⁸Yusuf Kemal Bey, 17 Temmuz 1878 yılında Sinop’a bağlı Boyabat kazasının Sakız Köyünde doğmuştur. Babası Anadolu’nun çeşitli yerlerinde naiblik ve kadılık görevlerinde bulunan Hasan Raci Efendi’dir. Yusuf Kemal Bey, 5 yaşında Boyabat’taki sıbyan mektebine başlamıştır. Kısa sürede hatim indirdiği için rüştiye kaydoldu. Babasının Taşköprü’ye tayininin çıkması üzerine tahsiline burada devam etti ve 10 yaşında rüştiyeyi pekiyi derece ile bitirdi. 1889 yılında Şehzadebaşı’ndaki Numune-i Terakki Mektebine sınavla kaydını yaptırdı. İki yıl bu okulda okuduktan sonra 1891 yılında Topbaşı Askeri Lisesi’ne imtihanla girdi. İki ay bu okula devam ettikten sonra kaydını Fatih Askeri Rüştiyesi’ne aldırdı. 1892 yılında bu okuldan pekiyi derece ile mezun oldu ve aynı yıl Kuleli Askeri İdadisi’ne kaydını yaptırdı. 1894 yılında izinsiz çıktığı av partisinde parmaklarını kaybettiği için Askeri Tıbbiye’ye nakledilir. Yusuf Kemal Bey, 1896 yılında Topkapı Sarayı’nın içinde bulunan Ali Tıbbiye’ye geçti. Burada bir yıl okuduktan sonra parmaklarını gerekçe göstererek okuldan ihracını istedi ve ihraç edildi. Kastamonu’da bulunan ağabeyi Nuri Bey’in yanında 3 yıl kaldıktan sonra 1901 yılında Hukuk Mektebi imtihanlarına girdi ve okula kaydını yaptırdı. 1903 yılında Sabah Gazetesi’nde kâtiplik yaptı. 1905 yılında da Hukuk Mektebini ala derece ile bitirdi. 1908’de II. Meşrutiyetin ilanıyla Meclisi Mebusan 1. ve 4. devresinde Kastamonu mebusluğu yapmıştır. 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgal edilmesinden sonra Ankara’ya geçmiştir. Ankara’da BMM açıldıktan sonra Mecliste İktisat Vekili olarak yer aldı. 11 Mayıs’ta ve 14 Aralık’ta Moskova’ya giden heyet içinde yer aldı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nı imzaladı. 15 Mayıs 1921’de Hariciye Vekili seçildi. 2 Ekim 1922 tarihinde Vekillik görevinden istifa etmiştir. 1969 yılında ölmüştür. (Ömer Akdağ, “*Milli Mücadele Şahsiyetlerinden Yusuf Kemal Bey*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV/40, (Mart 1998), Ankara, s. 115-132)

²²⁹İbrahim Tali Bey, 1875 yılında İstanbul’da doğmuştur. Babası ünlü Basra Valisi Yusuf Tali Bey Paşa, annesi, Fatma Rasime Hanım’dır. İbrahim Tali Bey, çocukluğunda babasının mutasarrıf olarak gittiği Berat, Şarki Karaağaç, Deyr-i Zor’da bulunduğu, buralarda hususi hocalardan ders alarak öğrenim hayatına başlamıştır. Öğrenimine Galatasaray Sultanisi’nde devam ederken 1887’de Tıbbiye-i Şahane’ye kaydolmuştur. 1893 yılında tıbbiyeden mezun olduktan sonra meslek hayatına yüzbaşı rütbesiyle Kastamonu’ya gönderilen hastalıklarla Mücadele Heyeti’ne tayini ile başlamıştır. Türk-İtalyan Savaşının başlamasıyla Mısır üzerinden gönüllü olarak Bingazi’ye giden İbrahim Tali Bey, orada Mustafa Kemal Paşa ve Enver Paşa ile tanışmıştır. İbrahim Tali Bey Cumhuriyet birçok önemli görevler üstlenmiştir. Batum Konsolosluğu (1921), Varşova Elçiliği (1924) ve Umumi Müfettişlik teşkilatlanmasının her safhasında görev almış ve üstün hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca TBMM’de İstanbul, Diyarbakır ve Elazığ milletvekili olarak hizmet etmiştir. Evli ve üç çocuk babası olan İbrahim Tali Bey 2 Ocak 1952’de ölmüştür.(Erdal Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali Mustafa Kemal’le Trablusgarp’tan Cumhuriyet’e**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, 3-8,190.)

²³⁰1890 yılında Rize’nin Çayeli ilçesinde doğmuştur. Babası Rize’de belediye reisliği yapan İsmailoğlu Tevfik Bey, annesi de Cemile Hanım’dır. İlkokulu Rize’de ortaöğrenimini Trabzon Lisesi’nde tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul’a giderek imtihanla Yüksek Mühendis Mektebi’ne girip, oradan inşaat mühendisi olarak mezun olmuştur. Yaz tatillerinde babasının Batum’da bulunan fabrikasına giderek Rusçayı gayet iyi öğrenmiştir. Rusçanın yanında iyi derecede Fransızca da bilmektedir. Osmanlı Mebusan Meclisi’nin son dönemi için yapılan seçimlerde Lazistan Mebusu olarak seçilmiştir. Osmanlı

Rusya'ya gidecek olan bu heyete 8 Mayıs 1920'de şu talimatlar verilmiştir:

Türkiye'nin Batılı Devletlerin egemenliği altına düşmesi, Bolşevik Rusya'nın menfaatine aykırı ise Türkiye'ye yardım etmesi ve ittifak yapması ortak bir görüşe temel olabilir.

Türkiye'nin amacı şimdiki milli sınırlar içinde iç ve dışta tam bir bağımsızlık içinde yaşamaktır. Bu koşulla Bolşevik Rusya ile kader birliği yapılabilir.

Türkiye'nin amacını gerçekleştirebilmesi için kendisine dışarıdan da yardım gereklidir.

Boğazlardan yararlanma tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlanmak için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, Rus donanmasının İstanbul'a gelmesi bizim takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere Çanakkale Boğazı tahkimatı birlikte savunulur.

Ortak mücadelenin başarısı için Türkiye dindaş ve ırkdaşları üzerindeki manevi nüfuzunu kullanacaktır.

Dış yardım: para, silah, araç ve gerekirse askeri birliklerdir.

Ruslarla kader birliği yapmamız yardımlardan gerçekte yararlanmamız kaydı aramızda engelsiz ve güvenceli bir ulaştırmanın kurulmasına bağlıdır.²³³

Mebusan Meclisi'nin feshinden sonra Heyet-i Temsiliye'nin çağrısına uyarak Ankara'ya gelmiş ve 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışında hazır bulunmuştur. Moskova'ya gönderilen ilk heyette yer alan Osman Bey Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'dan alınacak silah, cephane ve diğer malzemelerinin alım ve sevkine memur edilerek Tuapse'ye gönderilmiştir. Birinci dönemde milletvekilliği sona erince politikadan çekilerek mühendislik mesleğini sürdürmüştür. Soyadı kanunun çıkmasından sonra Özgen soyadını alan Osman Nuri Bey evli olup altı çocuk babasıdır. 15 Aralık 1943'te İstanbul'da vefat etmiştir. (Nadiye Turan, **I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey'in Faaliyetleri**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. S. Esin Dayı), Erzurum, 2000, s. 5-15.)

²³¹Seyfi Düzgören, 1880 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1900 Yılında Harp Okuluna girmiş, 1905 yılında Erkan-ı Harbiye'den Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur. Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile Edirne ve çevresinde Erkan-ı Harbiye görevlerinde 1907 yılına kadar bu görevde çalışmıştır. 1910 yılında Yemen'e gönderilen Seyfi Düzgören, burada İdrisi İsyanı'na karşı oluşturulan Mürettep Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi olarak görev almıştır. İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katılmış ve Doğu Cephesi Komutanlığı'na atanmıştır. Sovyet Rusya ile yapılan müzakerelere katılmıştır. 1929-1932 yılında Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı, 1932-1939 yılları arasında Gümrük Muhafaza Genel Komutanlığı görevini üstlenmiş, 20 Şubat 1939'de de askerlik mesleğinden emekli olmuştur. TBMM'de altıncı, yedinci ve sekizinci dönem Mardin Mebusu olarak görev almıştır. Seyfi Düzgören, 27-28 Aralık 1948' vefat etmiştir. (Cemil Adar Yılmaz, **Tek Parti Dönemi Mardin Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri**, (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2017, s. 129-130.)

²³²Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 141.

²³³**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, , Fon No: 30.18.1.1. Kutu No: 220, Gömlek No: 431-3, S.1.12..2.;K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.714.

2- Birinci Heyetin Moskova'ya Gitmek İçin Yola Çıkması

TBMM tarafından Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırılan ve 6000 lira harcırah verilen²³⁴ heyet, 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket etmiş; Ulukışla, Niğde, Sivas, Koçkiri, Refahiye, Erzincan ve Tercan yoluyla 25 Mayıs 1920'de Erzurum'a gelmişti.²³⁵ Heyet, Ankara'dan yola çıktığı gün TBMM'de Lenin'in 3 Aralık 1917'de Rusya ve Doğu Müslümanlarına yayınladığı; Rus işgali altında yaşayan yabancı milletlere ve Türkler başta olmak üzere diğer Müslüman milletlere birçok vaatlerde bulunduğu, özellikle *"her milletin geleceğini kendisinin belirlemesi"* hakkının ifade edildiği beyanname alkışlarla okunmuştu.²³⁶ Ayrıca yine aynı gün İtilaf Devletleri, Lloyd George'un *"Türk olmayan bütün unsurları Türk Hâkimiyetinden kurtarma politikası olarak tanımladığı"* Sevr Antlaşması'nı Bab-ı Âli'ye tebliğ etmişti.²³⁷

Doğuya giden yolların Ermeniler tarafından kapatılmasından dolayı, Kâzım Karabekir Paşa, 9 Mayıs 1920'de daha heyet Ankara'dan çıkmadan TBMM'den Moskova'ya giden yolun açılması için hiç olmazsa Sarıkamış'ın işgal edilmesini istemişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın önerisi, Vekiller Heyeti'nde incelenmiş kendisine 10 Mayıs 1920'de şöyle cevap verilmişti: *"Böyle bir hareketin Bolşeviklerce nasıl görüleceğini bilemediğimiz için; Bolşeviklerle siyasi bir anlaşma yapıp, karşılıklı bir hareket ve ilişkileri saptamadan önce kesin bir harekete geçmeyeceğiz."*²³⁸

Kâzım Karabekir Paşa, 4 Haziran 1920'de TBMM'ye gönderdiği bir telgrafta; stratejik nedenleri öne sürerek hiç olmazsa Soğanlı Dağları Geçidi'nin işgal edilmesini istemişti.²³⁹ TBMM 6 Haziran 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği cevapta bu öneriyi kabul etmişti.²⁴⁰

Ankara'dan izin alındıktan sonra Moskova'ya gidecek olan heyet Kâzım Karabekir Paşa ile birlikte 12 Haziran 1920'de Erzurum'dan yola çıkmıştı. Moskova'ya gitmek için iki yol vardı. Biri deniz yolu diğeri kara yolu olan Aras yoluydu. Heyettekiler başta Aras yolu ile Moskova'ya gitmeye karar vermişse de Aras'ın Ermeniler tarafından tutulmasından dolayı deniz yoluyla gitmek zorunda kalmışlardı.⁹

²³⁴BCA, F. 30.18.1.1. , G. 111-5, S.1.1.5..

²³⁵Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 141.

²³⁶Ş. S. Aydemir, **Tek Adam**, II, s. 401

²³⁷B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 30.

²³⁸K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.728.

²³⁹Anadolu'da Yenigün, 20 Ağustos 1336/20 Ağustos 1920.; Açık Söz 23 Ağustos 1336/23 Ağustos 1920.; Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1336/19 Ağustos 1920.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.770.

²⁴⁰K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.776.

Temmuz'da Trabzon'dan hareket eden heyet, Soçi, Tuabse, Rostof üzerinden 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmıştı.²⁴¹

III- Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e Gönderdiği Mektuba Çiçerin'in Verdiği Cevap

Moskova'ya giden heyet yolda iken; Mayıs ayında Moskova'ya giden kurye Subay İbrahim Efendi 14 Haziran 1920'de Trabzon'a gelmiş ve Sovyet Hariciye Vekili Çiçerin'den TBMM Başkanlığı'na bir yazı getirdiğini bildirmişti.²⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği mektuba, 3 Haziran 1920'de Çiçerin tarafından cevap verilmişti. Bu cevap “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinde “*Türkler ve Müttehit Rus Cumhuriyeti Münasebeti*” başlığı ile verilmiştir. Bu haberde şöyle bahsedilmiştir:

“ *Müttehit Sovyet Rusya Cumhuriyeti Umur-ı Hâriciye Ahâlî Komiserliğinden Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine Moskova'dan 3 Haziran 1920 tarihiyle irsal kılınan tahrirât-ı cevabiye tercümesi sûretidir:*

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Efendiye,

Sovyet Hükümeti her iki milleti tehdit eden ecnebi emperyalizmine karşı mücadeleye iştirak edildiğini bildiren ve Sovyet hükümeti ile münasebat-ı muntaamaya girişilmek arzusunu mutaammın mektubunuzun vüsul bulduğunu işar ile kesb-i şeref eyler.

Ankara Büyük Millet Meclisi'nde temerküz eden Türk Hükümeti'nin siyaseti hariciyesi esasatına Sovyet Hükümeti memnuniyetle muttali oldu. Bu prensipler pervech-i atidir:

- 1- *Türkiye istiklalinin ilan,*
- 2- *Gayr-ı kabil-i inkar ve itiraz Türk arazisinin Türk Devletine ilhaki,*
- 3- *Arabistan ve Suriye'nin müstakil devlet olarak ilanı,*

4- *Büyük Millet Meclisi tarafından mu'ta karara nazaran Ermenistan'da Kürdistan'da, Lazistan'da, Batum arazisinde Şark-i Trakya'da ve Türklerle Arapların müştereken mukim bulundukları bi'l-cümle arazideki milletlerin kendi mukadderatlarının tayin ve tespiti emrinde serbest bırakılmasını ve mültecilerle kerhen hicret etmiş olanların bu muntıkada serbestçe referanduma iştirak edebilmeleri zimmında yurtlarına avdetlerini tabii buluyoruz.*

²⁴¹Y. K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 142-145.

²⁴²K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.784.

5- *Başında Büyük Millet Meclisi bulunarak teşekkül eden yeni Türk Hükümeti'ne ait arazide ekalliyet teşkil eden anasır içinde Avrupa'nın en hür memleketlerinde sakın ekalliyetler için tanınmış olan bütün hukukun tasdikini,*

6- *Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahili bulunan hükümetler arasında akdedilecek bir konferansa tevdi,*

7- *Kapitülasyonların ve devlet tarafından mevzu mali kontrolün ilgası.*

Rus Sovyet Hükümeti tazyik altında bulunan milletlerin tahlisi gayesiyle emperyalist hükümetlere karşı tavsiye ettiği mesai ve harekatı askeriyeyle iştirak emrinde Büyük Millet Meclisi tarafından izhar edilen arzuyu hüsn-ü telakki eder ve kendi mukadderatlarını kararlaştıracak milletlerin bir mukteza-yı hak ve adalet bir taraftan Türkiye diğer taraftan Ermenistan ve Acemistan arasında tayin-i iktiza eden hudutların müzakerat-ı siyasiye ile tespitine Büyük Millet Meclisi'nce müsaade edileceğini ümit eyler.

Rus Sovyet Hükümeti her zaman alakadaranın daveti üzerine tavassutu memnuniyetle kabul eder. Türkiye ve Rusya arasında revâbıt-ı dostâne bir muhâdenet-i müstemirre tesisi için doğrudan doğruya münasebat-ı siyasiye ve umur-ı şehbenderiye ait münasebata başlanmasını teklif eyler. Mukadderatını bizzat tayin ve tanzim hakkını her millet için tanımakta olan Rus Sovyet Cumhuriyeti kendi istiklal ve Hâkimiyet-ini müdafaa ve takviye için Türklerin gösterdiği cidâl-i kahramaneyi pek büyük bir dikkat ile takip ediyor. Ve Türkiye için pek mühim olan bugünlerde Rus ve Türk milletini birleştirecek muhadenetin sağlam bir esas üzerinde bulunduğunu görmekte bahtiyar olur.

*Büyük Millet Meclisi Reisi Efendi: Balâdaki hususatı piş-i ittilâ'ımıza vaz' ederken müttehit Köylü ve Amele Cumhuriyeti meclisi Namına istiklali için mücadele eden Türk halkının muvaffakiyetinin temenni ettiğimizi beyan ile kesb-i şeref eylerim.*²⁴³

Mektuptan da anlaşılacağı üzere; Sovyet Rusya'da diplomatik ilişkiler kurmak istemektedir ve İtilaf Devletlerine karşı birlikte mücadele etmeyi kabul ettiklerini, bağımsız bir Türkiye'yi tanıdıklarını ifade etmişlerdi. Ancak sınırlarla ilgili olan maddeleri kendi çıkarlarına göre ele almışlardı. Bu düşünceleri Moskova Görüşmeleri'nin kesilmesine sebep olan Ermenistan için Türklerden toprak istemeleri ile ortaya çıkmıştır.

²⁴³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1336/8 Temmuz 1920.; Natalya Çerniçenkina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15.

Türk-Sovyet ilişkileri hakkında “Tan” Gazetesi 5 Haziran 1920’de “Bolşevikler ve Türk Milliyetçileri” başlıklı yazısında şöyle diyordu:

*“Bolşeviklerle Türk milliyetçileri arasında zevahiri ahval hazireye rağmen bir itilaf tahsili müşküldür. Diğer taraftan Türkler daima Moskofluya karşı husumet perverde besleyen eylemektedir.”*²⁴⁴

Çiçerin’in gönderdiği mektup, “Açık Söz” gazetesinde şöyle yorumlanmıştır:

“Bolşevikler ve Biz

Sovyet Hükümeti Hariciye Komiseri Çiçeri’nin kısmı mahsusamızda münderiç Mustafa Kemal Paşa hazretlerine mersul mektupları Bolşeviklerle bizim münasebat ve dadkeraneyi tesise hiç mani kalmadığını gösteriyor. Mevcudiyet ve istiklali tehlikede olan ve hakkı hayatı bütün bütün nezi’ olunan bir millet için düşmanların haince tasarvurlarını meydana çıkartmamak için her türlü meselesini vesaita müracaat etmek en büyük yaşamak hakkımızdı.

Daha evvel Tiflis’te çıkan İslam Gazetesi’nden naklen Türk-Bolşevik münasebatının şerait esasiyesini neşretmiştik. Bu sefer elimize geçen Mösyö Çiçerin’in mektubu da bize gösteriyor ki Bolşevikler mazlum ve esir milletlere rehaker ellerini uzatmaktan hiçbir vakit çekinmeyeceklerdir. Büyük Millet Meclisi’nin ittihaz ettiği mukarreratı bilakayd ve şart tasvibiyle münasebatı siyasiye tevessül olunmayı teklif eden Bolşevikler hiç şüphe yok ki bu insani faziletkar hareketleriyle dünyanın bütün mazlum ve esir milletlerinin muhabbet ve hürmetlerini kazanıyorlar. Hiçbir milletin zerre kadar menafi’ne dokunmayan mütalebatı milliyemiz Sovyet Hükümeti’nce bila ta’til tasvip olunuyor.

Zayıf ve aciz milletleri esaret ve tahakkümleri altına alarak haşmet ve satvetlerini tezyit ve tevasi ettiren Avrupa Hükümetleri değilse bile yüreğinde insaf ve insaniyet hisleri olan bütün milletler takdir ediyorlar ki Türk Milleti kanaat ve tevazu’ ile yalnız ana toprağında yaşamak ve inkişaf etmek istiyor.

Türk Millet Meclisi’nin hulus ve sukutla ittihaz ve ilan ettiği şeraiti yaşamak isteyen bir milletin bir noktasından bile fedakarlık edemeyeceği şeraittir. Yani müstakil bir milletin azami fedakârlığıdır. Ne istiyoruz?

Türkiye’nin tamamı istiklali, Türkiye Hükümeti’ne Türk ahalisi ile meskun arazinin idhali, Arabistan ve Suriye’nin istiklali, Batum vesair menazifiye olan mahallerde âray-ı umumiye müracaatla kendi idarelerini kendileri tayin etmek hakkını

²⁴⁴Tercüman-ı Hakikat, 5 Haziran 1336/5 Haziran 1920.

bahşetmek Türkiye'deki ekallitlere Avrupa'daki ekallitlere bahş olunan derecede vasi' hukuk ve imtiyazat bahşetmek, boğazlar meselesini Karadeniz sahilindeki hükümetlerin akdedeceği konferansa tevdi' etmek, emtiyazat-ı ecnebiye ve ecnebi menatik nüfuzunun lağvı.

Yaşamak için çırpınan bir milletin bu basit ve insani şerait-i hayatiyesi kabul olunmaz bin türlü dolap, bin hırsı menfaatle her türlü hukuku parçalanmak isteniyorsa artık o milletin bir ferdi kalmayınca kadar bu hakkını müdafaa etmesi kadar tabii bir şey var mıdır?

Bugün bütün dünya Avrupa tahakküm ve esaretinden kurtulmak için çalışırken akvam-ı şarkıyyenin en kadim bir milleti olan Türkleri mahvetmek için sulh konferansı diye açtıkları cinayet mahkemelerinde ısdâr etikleri hükm-ü idamı infaz için ellerinden gelen mülanet ve şeytaneti icra ve en nihayet can düşmanımız Yunan Bulgaryalarını üzerimize tesellüt ediyor. Aciz ve mağlup milletleri bu müfteris ve muhteris Avrupa'nın pençe ve zulmünden kurtaracak senedir. Her gün yeni bir haber-i felaket, yeni bir teslit karşısında bulunan milletimize o kadarda yapancı değildi.

Emperyalist Avrupa bizi pay zulüm ve tahkiri altında ezdikçe bizde Şark'a, Bolşevikliğe karşı daha derin ve daha samimi bir alaka ile bağlandık ve en nihayet bu muhterem ve muazzam prensibi kabul ile hayatımız ve canımızı halas etmeye karar verdik.

Mezkur mektupta Mösyö Çiçerin <Sovyet Hükümeti Ankara Meclisi Millisi tarafından ittihaz olunan baladaki mukarreratın netice-i haseneye isal ve her milletin diğerinin boyunduruğundan istihlası için emperyalist devletler aleyhinde müttehid-i harekat-ı harbiyeyi kabul eder.> diyor ki artık Bolşevikleri bilakayd ve şart müttefikimiz olduğunu söyleyebiliriz.

Bu ittifaknamenin mesut neticelerini iktidaf için Yeşil Ordu pişidarlarının Erzurum'a vardı haberi Yunan taarruzundan beri büyük bir heyecan intikamcuyana ile çırpınan Türklere bir müjde-i beşârat oldu. Kendisine Yunan canavarının hamiliği süsünü veren Avrupa ez cümle fitne İngiltere iyi bilsin ki her türlü mukaddesatını parçalamaya çalıştığı Türkiye yalnız değil onunda arkasında milyonlarla Türk Müslüman kardaşları, milyonlarla müteneffir muzdarip beşeriyet kitlesi var.”²⁴⁵

“Açık Söz” gazetesinde yapılan yorumlardan da anlaşılacağı üzere Çiçerin'in gönderdiği mektupta Mustafa Kemal Paşa'nın daha önce gönderdiği mektuptaki

²⁴⁵Açık Söz, 12 Temmuz 1336/12 Temmuz 1920.

isteklerimizi kabul ederek Ankara Hükümeti'ne elinden gelen yardımı sağlayacaklarını kabul etmişti. Ayrıca Türk halkının yaşama ümidini söndürmek isteyen İtilaf Devletlerine karşı Ankara Hükümeti'nin yanında Sovyet Rusya vardır.

Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran 1920'de Çiçerin'e gönderdiği cevapta: Misak-ı Milli sınırlarından taviz verilemeyeceği, İtilaf Devletleri ile savaşmalarının en büyük nedeninin bu olduğu; Rusya'nın Ermenistan ile ilişkilerimizde arabuluculuğundan memnun olunacağı; Kars, Ardahan ve Batum halkının maruz kaldığı kötü muameleye bir an önce çözüm bulunması gerektiği, diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için gönderilen heyetin komşularımız tarafından engellendiği, Türk ve Sovyet Rusya halkını birleştirecek sağlam temellerin atılması gerektiği anlatılmıştı.²⁴⁶

Bu mektuplar Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında ilk diplomatik yazışmalar olmasından dolayı çok önemlidir. Her iki devlette birbirlerinin niyetlerini anlamaya çalışmış, hissedilen kuşkularında giderilmesi için uğraşmışlardı.

C- BİRİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİNİN BAŞLAMASI

I- Türk Heyeti'nin Lenin ile Görüşmesi

71 günlük bir yolculuğun sonunda Türk Heyeti 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaştı. Heyet, Çiçerin ile ilk olarak 24 Temmuz 1920'de görüştü. Heyetin Moskova'ya gelişi Üçüncü Enternasyonal'in II. Kongresi'nin yapıldığı günlere rastladığı için görüşmeler yavaş yürümüş, 17 Ağustos'a kadar fiili hiçbir müzakere yapılmamıştı.²⁴⁷

24 Temmuz'da Çiçerin ile yapılan görüşmede Çiçerin'in yardımcısı Karahan'da bulunmuştu. Çiçerin, Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tespit edildiğini, teferruatlarında Türk Murahhasları ile yapılabileceğini söylemesi üzerine Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşaların TBMM tarafından resmen görevlendirilmemiş olduklarını, bu kişilerin teşebbüs ve taahhütlerinin sırf şahsi bir önem taşıyabileceği cevabını vermişti. Ayrıca Çiçerin, Milli Mücadele liderlerinin Mayıs 1920'de Kilikya'da Fransızlarla yapılan 20 günlük ateşkes hakkında bilgi istemiştir. Çiçerin ile yapılan bu kısa görüşmeden sonra Karahan ile müzakerelere geçildi.²⁴⁸ Karahan ile yapılan ilk görüşmede ele alınan ilk konu Rusya ile Anadolu

²⁴⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 24 Haziran 1336/24 Haziran 1920.; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, s. 320.

²⁴⁷ K. Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), s. 36.

²⁴⁸ A. F. Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 78.

arasındaki yolun açılması meselesi olmuştu. Ancak bu görüşmeden bir sonuç elde edilememişti.²⁴⁹

Bekir Sami Bey, 25 Temmuz günü Ankara'ya gönderdiği telgrafta;Çiçerin ve Karahan'ın Türkiye'ye dair görüşlerini de aynen şu satırlarla bildirmişti: *“Meclisimiz hakkındaki noktai nazarları pek samimane olduğunu ve Rusya'nın İslamiyet âlemine karşı takip edeceği siyasetin ehemmiyetinden bahisle bu bab-da uzun müzakerelerde bulunacaklarını, İngiltere ile akdi muhtemel itilaf ve musalahada Türkiye'nin de noktai nazarını müdafaa için Anadolu Hükümeti'nin fikir ve mütalaasını da almayı elzem gördüklerini söylediler”*.²⁵⁰

Türk Heyeti, aynı gece Karahan ile görüşmüş, muhtaç olunan silah ve cephanenin Anadolu'ya süratle gönderilmesi için kapalı olan yolun bir an önce açılmasını istemiştir. Karahan ise, Lehistan meselesi üzerinde durarak oradan kuvvet getirerek yolun açılmasının güç olduğunu ve Ermenistan'a karşı sebepsiz bir taarruzun Batı ve Amerika kamuoyunda kötü bir etki bırakacağını, siyasi teşebbüslere başladığı için bir iki hafta içinde yolun açılmasından ümitli olduğunu söylemişti.²⁵¹

Bekir Sami Bey, vaziyetin on beş gün bile beklemeye müsait olmadığını, yolun bir an evvel açılarak ulaşımın sağlanmasının hayati bir mesele olduğunu ısrarla belirtmiş ve şunu sormuştu: *“Ermeni ordusunun hududumuza taarruz ihtimali var mıdır?”*

Karahan, Ermenilerin böyle bir cürette bulunamayacakları, bulundukları takdirde şiddetli bir ültimatol vererek yolu açtırmanın mümkün olacağı, ısrarları halinde ise Ermeniler ile savaşın kaçınılmaz olduğu şeklinde bir cevap vermişti.²⁵²

Yusuf Kemal Bey bu görüşme ile ilgili TBMM'de şunları söylemiştir:

“... bize muavenet edeceklerini, bize altmış bin silah vereceklerini, top vereceklerini, bu muavenetlerin bilhassa silahların, topların sevki karadan yol olmasına mütevakıftı. Karadan yol ise, biliyorsunuz doğru yol Ermenistan'dan geçiyordu... onun için biz ihtiyacımız olan eslihayı bir an evvel almak için bu yol meselesi mevzuubahis oldu. Karahan Ermenidir. Komünist Ermenidir. Öteden beri şimdiki Rus inkılâpçılarıyla çalışmış hakiki bir komünisttir. ... Karahan haddi zatında komünistlikten dolayı milletçi bir adam olmamak lazım geldiği halde, elbette

²⁴⁹TBMMGCZ I/1, s. 161.

²⁵⁰A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 79.

²⁵¹A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 82

²⁵²A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 83

damarlarındaki kanın tesiri vardır. Bununla beraber gayet zarif ve bize gayet samimi görünüyor."²⁵³

Vakit geç olduğu için Karahan, ikinci görüşmenin 26 Temmuz 1920 Pazartesi günü yapılacağını belirtti. Ancak kendisinden pazartesi günü haber alınamadı.²⁵⁴

26 Temmuz'da Karahan'dan toplantı haberi gelmemesi üzerine Heyet 31 Temmuz 1920'ye kadar beklemiş ve aynı gün Bekir Sami Bey bir an önce görüşmek için Çiçerin'e bir mektup gönderdi. Mektuba bir cevap gelmeyince Kurye İbrahim Efendi, Karahan'a gönderilmiş ve sonunda Türk Heyeti, Karahan ile 4 Ağustos'ta görüştü.²⁵⁵

Görüşmelerde ilk sözü alan Karahan, şu beyanatta bulunmuştu: *"Ankara Hükümeti'nin Ermenistan'a bir nota vererek Ermeni askerlerin Brest-Litovsk Muahedesindeki hudutlara çekilmelerini talep ettiğini haber aldık. Türkiye'nin ne kendi başına ve ne de Sovyet Rusya ile birlikte Ermenilerden metalipte bulunmasını bazı sebeplerden dolayı muvafık bulmuyoruz. Eski Rusya dahilindeki Ermenistan ile meseleyi biz hallederiz. Harp istememekle beraber Ermenistan'a karşı hazırlıklı bulunuyoruz. Ermenistan'a har sebebi yapmak bize aittir. Bunun için de elimizde bazı deliller vardır. Bunları bir şekle koyarak ilan edeceğiz. Mesela Türkiye'ye gönderdiğimiz yirmi beş put altını Ermeniler gasp ettiler. Kırk sekiz saat zarfında bu altının iadesi için Ermenistan Hükümeti'ne bir nota verdik. Ermenistan Hükümeti, buradaki Ermeni heyetini geri çağırmıştır. Türkiye'ye yardım lüzumunu ehemmiyetle takdir ediyoruz. İyi biliniz ki, bu ay nihayetine kadar yol açılacaktır. Mesele mahrem tutulsun, bunu yalnız hükümetinize bildirirsiniz. Brest-Litovsk hududunu iddia ediyorsunuz. Fakat her şeyi elyevm mer'i olmayan bir muahedeye ibtina ettirmek doğru olmaz. Aradan zaman geçti ve birçok şey değişti. Maamafih bu muahedenin aramızda tetkik edilmesi lazımdır.*"²⁵⁶

Türk Heyeti, Moskova'ya yalnız yardım temin etmek için gelmediklerini, aynı zamanda dostluk ve ittifak esaslarını tespit etmenin de vazifeleri arasında olduğunu ve bu işlere bir an önce başlanarak işlerin halledilmesini arzu ettiklerini söylemişti.²⁵⁷

²⁵³TBMMGCZ, I/1, s. 190.

²⁵⁴Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 147.; S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, s. 166.

²⁵⁵Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 147.; Z. Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, s. 156.

²⁵⁶A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 81.

²⁵⁷A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 82.; Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 155.; S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 13.

Ermeni asıllı olan Karahan'ın kendilerine yardıma istekli ve yetkili olmadığını anlayan Türk Heyeti, 13 Ağustos 1920'de Çiçerin ile görüşmüş ve Çiçerin'e, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bulunan ve Ermenistan'dan geçen Kafkas yolunun açılması ve Türkiye'ye yapılacak yardımı belirleyecek komisyonun bir karara varması gerektiğini söylemişti.²⁵⁸ Çiçerin ise, Rusya'nın Polonya sınırındaki güçlüklerinden ve kuzeyde Wrangel gücünün Sovyet Rusya'ya karşı direnişinden meydana gelen sorunlardan söz ederek kaçamak cevap vermişti.²⁵⁹ Çiçerin'in bu tutumundan memnun olmayan Türk Heyeti, Çiçerin'den *"modası geçmiş gizli diplomasi usulünden vazgeçmesini, Sovyet yönetiminin İngiltere ya da başka bir Batı devletiyle yapacağı görüşmelerde Türk çıkarlarını savunacağı yolunda kendilerine güvence verilmesini istemişti."*²⁶⁰ Türk Heyeti'nin bu isteğine karşılık Çiçerin, Sovyet Rusya'nın her hangi bir görüşmede Türkiye'nin ulusal sınırları içinde varlığını destekleyeceğini belirtmişti. Çiçerin'in bu güvencesinden memnun olan Türk Heyeti, iki ülke arasındaki ilişkileri incelemek üzere bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun, imzalanmak üzere bir antlaşma tasarısı kaleme almasını önermiş, Çiçerin'de bu öneriyi kabul etmişti.²⁶¹

Çiçerin'in öneriyi kabul etmesi üzerine müzakereler için Sovyet Rusya Hariciyesi'nden Sabanin ve Adamof Başkanlığında bir Rus Heyeti kurulmuştu.²⁶² 17-24 Ağustos tarihleri arasında yapılan görüşmelerde Türk Heyeti'nin önce bir saldırmazlık ve savunma paktı imzalanmasını önermesi üzerine, Sovyet Rusya Komünist olmayan bir ülkeyle pakt imzalayamayacaklarını; ancak, Türkiye ile bir dostluk paktı imzalamaktan yana olduklarını bildirmişlerdi. Yapılan görüşmelerde Sovyet Temsilcileri, Türk Heyeti'nin kabul edemeyeceği koşullar öne sürerek bir takım zorluklar çıkarmışlardı. Bu koşullardan biri Ermenistan ile ilgiliydi. Esasen Sovyet Rusya, Türk Heyeti Moskova'da iken 10 Ağustos 1920'de Ermenistan ile bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma ile Sovyet Rusya, Şahtahtı'dan Culfa'ya kadar uzanan demir yolunu Ermenilere bırakmıştı.²⁶³ Yusuf Kemal Bey bu olayı şöyle açıklamaktadır:

"Bir ara bizi Çiçerin Hariciye'ye çağırdı. O günkü gazetelerde yayınlanan bir anlaşmayı bize tercüme etti. Bu anlaşma Federalci Cumhuriyetle Taşnak Ermeni Hükümeti arasında yapılmıştı. Anlaşmanın içinde geçenlerden, bizim açılmasını

²⁵⁸ TBMMGCZ, I/1, 195-196

²⁵⁹ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 13.

²⁶⁰ A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 87.

²⁶¹ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, s. 169.

²⁶² K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 36.

²⁶³ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 14; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 36.

istediğimiz Tiflis yolunun bizim için büsbütün kapanmış olduğunu, iş yalnız bununla kalmayıp, o zamana kadar az çok açık olan Şahtahtı yolunun da tamamı ile Ermenilerin eline geçmiş olduğunu öğrendik. Çiçerin'e (bu nasıl olur, biz buraya geldiğimiz günden beri yolun açılması için çalıştığımız halde böyle bir anlaşmayı nasıl yaptıklarını) sorduk. (Kafkasya'daki mümessillerimiz yapmış) cevabını verdi. (Yolu açın) dedik. (Yapamayız) dedi. (Bırakın biz açalım) dedik. (O hiç olmaz) cevabını verdi.”²⁶⁴

Bunun üzerine Türk Heyeti, 14 Ağustos'ta Lenin ile görüşmüştü. Lenin, Ermenilerle yapılan anlaşmanın bir zaruret sonucu olduğunu anlatmış ve Yusuf Kemal Bey'e şöyle demiştir: *“Biz o muahedeyi yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek, siz düzeltirsiniz”*.²⁶⁵

Yapılan görüşmeler sonunda 24 Ağustos 1920'de 8 maddelik bir anlaşma parafe edilmiştir. Bu maddeler:

1. Bağıtlı taraflardan her biri tarafların diğerine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış anlaşmasını ya da uluslararası bir belgeyi tanımamayı ilke olarak kabul ettikleri için Rusya Cumhuriyeti Türkiye ile ilgili olan ve bu günkü durumda Büyük Millet Meclisinin temsil ettiği Türkiye Milli Hükümeti tarafından onaylanmamış bulunan hiçbir uluslararası belgeyi asla tanımamayı kabul eder.

2. Bağıtlı taraflar şimdiye kadar iki ülke arasında yapılmış tüm anlaşmaların gerçek karşılıklı çıkarları karşılamamakta olduğunu onaylar ve dolayısıyla bunların hiç olmamış ve yürürlükten kaldırılmış kabul edilmesine karar verilir.

3. İki ülke arasındaki ilişkinin sürdürülmesi ve kesilmemesini, iki ülke arasındaki demiryolu ulaşımının her türlü engelden arındırılmasını, Türkiye ile Rusya arasında insan ve eşya taşınmasına uygun ulaşım araçlarının en kısa zamanda gerçekleştirilmesi için her türlü önlemi birlikte almayı kabul eder.

4. Bağıtlı taraflardan birinin diğer taraf ülkesinde yaşayan vatandaşları, oturdukları ülke yasalarının tanıdığı hak ve görev kuralları çerçevesinde işlem göreceklidir.

5. Bağıtlı taraflar, taraflardan birinin diğer taraf topraklarında oturan vatandaşları hakkında en elverişli duruma erişme hakkını uygulamakta anlaşmışlardır.

6. Bağıtlı taraflar, boğazların tüm devletlerin ticari ulaşımına açılmasını ve serbestçe geçişini sağlamak amacıyla Karadeniz'in ve boğazların bağlı olacağı uluslararası hükümlerin kesin bir biçimde belirlenmesini, kabul edeceği kararların

²⁶⁴Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 156; Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s. 66.

²⁶⁵Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 147.

Türkiye'nin kayıtsız şartsız egemenliğine ve gerek Türkiye'nin gerek İstanbul'un güvenliğine kesinlikle dokunmayacak bir biçimde, kıyı devletlerin temsilcilerinden ileride kurulacak bir konferansa bırakılmasını birlikte kabul ederler.

7. Bağıtlı taraflar mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda bu anlaşmanın girişinde yer alan barış ilişkilerinin güçlenmesine ilişkin iktisadi, mali ve tüm diğer sorunları düzenleyecek sözleşmeler yapılmasını birlikte kabul ederler.

8. Bu anlaşmanın onaylanmış nüshalarının karşılıklı sunulmasından sonra elçilik ve konsolosluk ilişkileri başlayacak ve mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda konsolosluk anlaşması yapılacaktır.²⁶⁶

Anlaşmanın parafe edilmesinden sonra, askeri uzmanların ilk toplantısı yapılmış ve askeri yardımın deniz yoluyla yapılması kararlaştırılmıştı. Cephane, silah ve öteki malzeme, Rusya'nın Novorissisk ve Tuapse limanlarından, Trabzon, Samsun ve İnebolu üzerinden Anadolu içlerine ulaştırılacaktı. İlk sefer, 22 Eylül 1920 günü, sivil motorlarla gerçekleşecekti.²⁶⁷

II- Birinci Moskova Görüşmelerinin Kesilmesi

Parafe edilen bu anlaşma tümüyle Çiçerin tarafından uygun görülerek imzalanması gerekiyordu. Fakat Sovyet önderleri, iki taraf murahhaslarının belirlediği bu antlaşmayı tasdik etmemek için çeşitli oyalama taktiklerine başvurmuşlardı. Anlaşmanın parafe edildiği sırada Sovyet Heyetine Başkanlık eden Sabanın, memuren Moskova'dan başka bir yere alelacele gönderilmiş; Ermeni asıllı Karahan'ın tesirinde hareket eden Çiçerin ise, Türk Heyeti ile görüşmekten kaçınmaya başlamıştı. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Çiçerin'e bir nota göndererek görüşme talep etmiş ve 28 Ağustos 1920'de Çiçerin ile görüşme yapılmıştı. Bu görüşmeden Bekir Sami Bey, 30 Ağustos 1920'de TBMM'ne gönderdiği raporda özetle şöyle bahsetmişti.²⁶⁸

“Anlaşmanın parafe edilmesinden 3 gün sonra, Çiçerin tarafından yapılan davet üzerine de, gece yarısından yarım saat sonra Hariciye'de sabah saat dörde kadar müzakereye devam edildi... Muahedenin birinci, Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilmeyecek hiçbir barış anlaşmasını Rusya'nın kabul ve tasdik etmemesi ve Millet Meclisi'nin temsil ettiği Türkiye'nin, Meclisi Mebusanca (İstanbul Meclisi kastediliyor)

²⁶⁶S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 248.

²⁶⁷S. R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, II, s. 907.

²⁶⁸M. Saray, “Atatürk'ün Sovyet Politikası”, *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri)*, s. 979.

tanzim ve dünyaya ilan edilen Misak-ı Milli'nin öngördüğü sınırlar dahilindeki memleket olduğuna dairdi.

Çiçerin, bunun çok büyük itiraz yarattığını ve maddenin etnografik hudut şeklinde düzeltilmesi gerektiğini ileri sürdü... Böyle bir hududunun Rusya tarafından tasdikinin prensiplerine aykırı düşeceğini, her kavim ve milletin mukadderatını tayinde serbest olması icap edeceğinden, Ermenistan'a Van ve Bitlis vilayetlerinden muhakkak bir arazi verilmesi gereğini ortaya attı... Esasen bize yapacakları yardımın bu esasa dayandığını, Halil ve Cemal Paşalarla müzakerelerde de bu esasların onlar tarafından kabul edildiğini söyledi...Birinci fıkrayı kabul, ikinci fıkrayı red ile mutlaka Ermenilere Van ve Muş'ta nüfuslarıyla oranlı bir yerin terki ve buradaki Müslüman ahalinin vilâyetin başka kısımlarına şevki ile, sırf ermeni ahalinden mürekkep olması ve tam istiklâlleri bulunması üzerinde ısrar etti."²⁶⁹

Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Türkiye'de Ermeni illeri olmadığını, Ermenilerin Türklerle birlikte karışık ve dağınık biçimde yaşadıklarını; hiçbir yerde çoğunlukta olmadıklarını belirtti. Ayrıca Ermenilere bu illerden herhangi birini vermenin aklın alamayacağı bir davranış olacağını; Müslüman çoğunluğun haklarını ayaklar altına alarak çoğunluğu azınlığa kurban edeceğini; hatta bunun Bolşevik Rusya ilkelerine de karşı olacağını belirtmişti.²⁷⁰

Bekir Sami Bey'in bu görüşüne karşın Çiçerin, Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının Ermenilere toprak verilmesi koşuluna dayandığını söylemişti. Çiçerin'in bu sözlerine şaşırان Bekir Sami Bey, Yunanlılara ve Ermenilere toprak vermemek için İtilaf Devletleri ile savaştıklarını, Sovyet Rusya'nın İtilaf Devletleri gibi davrandığını; dolayısıyla Sovyet Rusya'nın dostluğunu göremediğini belirtmişti.²⁷¹ Bekir Sami Bey'in bu sözüne karşılık Çiçerin, "İtilaf Devletleri, Sivas ve Trabzon'u da kapsayacak bir Büyük Ermenistan kurmak dileğindeydiler, oysa biz, Ermenistan'a nüfusuna göre küçük bir bölgenin verilmesini istiyoruz"²⁷² demişti. Çiçerin'in sözlerine sinirlenen Bekir Sami Bey, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve ekonomik çıkarlarına aykırı bulduğu bu önerinin kabul edilemeyeceğini, ama Türkiye'de yaşayan ve evlerini bırakıp giden Ermeni göçmenlerinin dönmelerini kolaylaştırmayı hükümete söyleyeceğini; Osmanlı uyruklu olmayan Ermenilerin dönmelerine izin verilmeyeceğini söylemişti. Ayrıca

²⁶⁹Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 159-161. ; M. Saray, "Atatürk'ün Sovyet Politikası", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri)**, s. 979.

²⁷⁰S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 17.

²⁷¹Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 161.

²⁷²Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 161-162.

Bekir Sami Bey, bu konu hakkında karar vermenin kendi yetkisi dışında olduğunu ve Hükümetine danışacağını belirtmişti.²⁷³

Sovyet Rusya önderlerinin tutumunu yansıtan bu rapor Yusuf Kemal Bey ile birlikte Ankara'ya gönderilmişti. Yusuf Kemal Bey, 2 Eylül 1920'de Moskova'dan hareket ederek; Harkof, Rastof, Armavir, Tuapse, üzerinden 18 Eylül 1920'de Trabzon'a gelmiş, 11 Ekim 1920'de de Ankara'ya ulaşmıştı.²⁷⁴ Yusuf Kemal Bey Ankara'ya ulaştıktan sonra 16 Ekim 1920'de Meclisin gizli oturumunda Moskova'da yapılan görüşmeler hakkında bilgi vermişti.²⁷⁵ Mecliste yapılan müzakereler sonunda (16 Ekim 1920) Bekir Sami Bey'e Mustafa Kemal Paşa imzasıyla bir talimat gönderilmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını taşıyan 16 Ekim 1920 tarih, 595 şifre ve 273 karar numaralı talimatta özetle şunları söylemişti:

Ermenilere arazi verilmesinin söz konusu olamayacağını, buna karşılık Türkiye'den göç etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin göç ettikten önce yaşadıkları yerlere geri dönmelerine müsaade edileceğini ve bu suretle gelecek olan kişilere ülkenin diğer kısımlarındaki azınlıklara temin edilen hakların aynen tanınacağını, bu hususlar kabul edilmek şartı ile anlaşmanın imza edilebilirdi.²⁷⁶

Bunun üzerine görüşmeler kesilmiş ve İbrahim Tali Bey, Bakü Kurultayı'na katıldıktan sonra Moskova üzerinden Enver Paşa ile Berlin'e, Osman Bey, alınan yardımların Anadolu'ya sevkiyatı için Tuapse'ye, Seyfi Bey ise Bakü'ye gitmişti. Bekir Sami Bey ise TBMM'ye Moskova'dan sonra nereye gittiği hakkında bir bilgi vermemişti.²⁷⁷ Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıratından, Bekir Sami Bey'in 16 Aralık 1920'de Bakü'den Kars'a geldiğini öğrenmekteyiz.²⁷⁸

²⁷³Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 162-163.; S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 18.

²⁷⁴Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 165-169.

²⁷⁵TBMMGCZ, I/3, s. 158-173.

²⁷⁶A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 112-116.; Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 183-186.; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, IV, s. 375.

²⁷⁷T. Bıyıkhoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, II, s. 69.

²⁷⁸K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 846.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI (16 MART 1921) VE BASINA YANSIMASI

A- BİRİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİNİN SOVYET RUSYA TARAFINDAN İMZALANMAMASI VE BAKÜ KURULTAYI

I- Birinci Moskova Görüşmelerinin Sovyet Rusya Tarafından İmzalanmaması

Moskova'da resmi müzakereler başlamadan önce iki ülke birbirlerine mektuplar göndermişti. Halil Paşa'nın Moskova'daki temaslarında, Türkiye ile bir dostluk ilişkisi içine girilmek istendiği söylenmiş ve Türkiye'ye yardıma karar verilmiş, Moskova'ya giden heyet ile görüşmeler sürerken yardımın sevkiyatına başlanmış olmasına rağmen anlaşmanın imzalanmamasını sadece Ermenistan lehine toprak istenmesi ile açıklamak olayı basite indirmek olurdu.²⁷⁹

Türk Heyeti müzakere için 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya geldiğinde Rusya ile Polonya arasındaki savaş Rusya lehine gelişmekteydi. Ayrıca General Wrangel'in Beyaz Orduları'yla devam eden iç savaşta da Sovyet Rusya üstünlüğü ele geçirmiş görünüyordu. Sovyet Rusya ile Türkiye arasında yapılan resmi müzakerelerde ortaya çıkan değişikliğin belli başlı sebeplerinden birisi de Sovyet Rusya'nın savaş alanındaki bu başarılarıydı. İkinci sebep ise İngiltere ile yapılacak ve Sovyet Rusya'ya uygulanan ablukaya son verdirecek olan ticaret anlaşmasıydı.

Sovyet Rusya, Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın kendisinden ayrılmasını kabul etmemişti. Çiçerin'in Türk Heyeti'ne, Türkiye'nin Ermenistan üzerine tek taraflı bir hareket yapmasını kabul etmeyecekleri yolundaki beyanları bunu açıkça gösterdiği gibi Ankara Hükümeti'nin ortak bir hareket teklifine karşılık sınırların tespiti için aracılık ileri sürmesi aynı düşüncenin bir eseri idi.

Ayrıca Ermeni meselesi, Batılı devletlerin üzerinde hassasiyetle durduğu bir mesele idi. Rusya Batılı devletlerin yapamadığını yaparsa, Ermenilere, Türkiye topraklarından toprak temin ederse kendi lehine toplayacağı prestijle batı ile ilişkilerini daha kolay yapabilirdi. Türkiye ile parafe edilmiş anlaşmanın imzası halinde Sovyet Rusya bütün bu kozları elinden kaçıracağı açıktı. İşte bu sebeplerden dolayı Sovyet Rusya parafe edilen anlaşmayı imzalamamıştı.²⁸⁰

²⁷⁹K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 55.

²⁸⁰K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 57.

Nitekim Rusya'nın yaptığı hesaplar düşündüğü gibi gitmemişti. Polonya önünde başarıya ulaşamamış, Wrangel üzerinde de kesin sonuç alınamamıştı. İngiltere ile başlaması düşünülen ticaret görüşmeleri bir yıl sonraya sarkmıştı. Bu gelişmeler sonucu Sovyet Rusya bütün politikasını gözden geçirerek değiştirmişti.²⁸¹

II- Bakü Kurultayı (1-8 Eylül 1920)

Bakü'de bir kurultay toplanması fikri, Rusya'da bulunan Müslümanlardan çıkmıştı. “ *Doğu milletlerini Batı emperyalizmine ve kapitalizmine karşı hazırlamak ve harekete geçirmek için* ”²⁸² toplanmış olan Bakü Kurultayı bir ihtilal kongresi niteliğindedir.

1 Eylül 1920'de başlayan ve 9 gün süren Bakü Kurultayı'na; Türkiye, İran, Hindistan, Belücistan (Pakistan), Afganistan, Çin, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan, Buhara, Hive, Türkistan, Taşkent, Fergane, Semerkant, Türkmenistan, Çeçenistan, Kuban, Kırgız, Şimal-i Kafkasya, Terek, Ukrayna, Kırım, Şark Yahudileri, Azerbaycan, Başkurdistan, Tataristan, Kazakistan, Kalmuk Cumhuriyetleri ve Rusya ile Avrupa, ABD ve Japonya delegeleri de katılmıştı. 37 ülkeden 1891 delege katılmıştı.²⁸³

Kurultay'a ayrıca, merkezi Bakü'de olan Türkiye İştirâkiyûn Fırkası mensupları ile Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarb'ı temsilen, Enver Paşa ve Azmi Beyler de katılmıştı.²⁸⁴

Sovyet Rusya, Bakü Kurultayı'na Türkiye'den delege gönderilmesi için Ankara Hükümeti'ne resmen müracaat etmemiş; Trabzon, Erzurum ve her tarafa gönderdikleri davetiyelerle; halk temsilcilerinin Kurultay'a katılmalarını istemişti.²⁸⁵

Ankara Hükümeti bu Kurultay'a resmen davet edilmediği için resmi olarak bir delege göndermemişti. Yalnız Sovyet Rusya ile iyi geçinmek, ondan maddi yardım almak, Kurultay'da olup biteni öğrenmek, Bolşevik siyasetinin ne yönde geliştiğini görmek ve Kurultay'a gelecek olan diğer halklar arasında gerekli propagandaları yapabilmek için Moskova'da bulunan Dr. İbrahim Tali Bey, Ankara Hükümeti adına Kurultay'a katılmaya memur edilmişti.²⁸⁶

²⁸¹K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 58.

²⁸²A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 17.

²⁸³**Anadolu'da Yenigün**, 1 Eylül 1336/1 Eylül 1920,; A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 18.

²⁸⁴S. E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.164.

²⁸⁵S. E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.165.; Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 97.

²⁸⁶Y. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s. 145.

1 Eylül 1920’de Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanı Dr. Neriman Nerimanov’un konuşmasıyla açılan Bakü Kurultayı’nın başkanlığına Bolşevik Grigoriy Zinovyev seçilmiş ve ardından Kurultay Başkanı Zinovyev imzası ile bir beyanname yayınlanmıştı. Bu beyannamenin Türkiye ile ilgili kısmında, Batılı devletlerin Anadolu’yu işgallerinden ve yaptıklarından söz edilmişti.²⁸⁷ Ayrıca Zinovyev Kurultay’da yaptığı konuşmada Komünist Enternasyonalî’nin Türkiye, İran, Hindistan ve Çin’de de milli özgürlük mücadelelerini desteklediğini ve destekleyeceğinin altını çizerek bu mücadeleleri hiç de kendi çıkarları için değil, Türkiye’de gerçek halk devriminin meydana geleceğini umut ettiği için desteklediğini söylemişti.²⁸⁸

Kurultay’da Şark Şûrâsı Reisi olan Mihail Pavloviç Veltman de Türkiye’den bahsederken; *“Osmanlı Vekilleri’nin Litovsk Konferansı’ndaki muameleleri nefrete lâyıktır. Lakin Türkiye milliyetçileri bu muahede ile de doymadılar. Türkiye Kars’ı, Ardahan’ı ve Batum’u işgal etti. Daha ileri giderek Ahilsik ve Aleksandrapol’ü da aldılar. Gürcistan, Almanya’nın işe karışması ile kurtuldu. Ondan sonra Osmanlılar, Azerbaycan üzerine saldırdılar. Bakü’ye girdiler. Osmanlıların Bakü’daki iki buçuk aylık saltanatları, çok musibetler çekmiş olan bu şehrin tarihinde en karanlık sayfadır. Bu şehir ki Kafkasya’da proleterya’nın tabyasıdır.”*²⁸⁹ demiştir.

Pavloviç’ten sonra Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarb adına Batum’da Bolşevik bir parti kuran Enver Paşa’nın hazırladığı nutku, Dr. İbrahim Tali Bey kürsüye çıkarak okumuştur.

Daha sonra, Ankara Hükümeti tarafından Kurultay’a gözlemci olarak gönderilen Dr. İbrahim Tali Bey söz alarak; Ankara Hükümeti’nin kendisine verdiği talimatlar doğrultusunda meselelerini dile getirerek; Anadolu halkının Batılı devletlerin kışkırttığı Rum ve Ermenilere karşı yaptığı haklı mücadeleleri anlatmıştı. İbrahim Tali Bey’in konuşmasından sonra Kurultay, Batılı devletlere karşı mücadele eden Ankara Hükümeti’ne karşı, fikir ve gönül birliği gösterme kararını alarak; Türk işçi ve köylüsünün bağımsız teşkilat kurmasını tavsiye etmişti.²⁹⁰

²⁸⁷K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 59.; S.E. Dayı, *Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s.166.

²⁸⁸*Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 72.

²⁸⁹A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 29.

²⁹⁰S. E. Dayı, *Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s.167.

B- DOĞU HAREKÂTI VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI (3 ARALIK 1920)

I- Ermeni Sorunu

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında uzun yıllar yaşamış olan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı. Nitekim daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Temmuz 1914'de Erzurum'da yapılan 8. Taşnak Kongresi'nde Ermeniler; silahlarıyla birlikte Rus Ordusu'na iltihak etmeyi, Ruslarla Osmanlı Devleti aleyhine işbirliği yapmayı, devlete karşı isyan etmeyi kararlaştırmışlardı.²⁹¹ Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya ve İngilizlerin maşası olan Ermeniler, cephe gerisinde ordunun emniyetini zayıflatmışlar, yaşadıkları topraklardaki sivil halka zulüm etmişler ve Türk Ordusunun karşısında yer almışlardı. Bu durumdan “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinde şöyle bahsedilmiştir:

“... *fî-l hakika Ermenilerin eskiden beri ve bilhassa mütarekeden sonra şarkta İslamiyet mevkiinin tamamen mütezil ve Osmanlı Devleti'nin Hristiyan taassubu dalgaları arasında ortadan kalkmağa mahkum kanaatiyle yapmış oldukları fecaatleri şimdiye kadar hiçbir tarih kaydetmemiştir.*”²⁹²

Müslüman halka zulmeden, gözünü Anadolu'nun Doğu illerine diken ve Kafkaslarda Anadolu ile Sovyet Rusya'nın arasını kapatarak, Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya yardım gelmesini engelleyen Ermenilerin bu tutumunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa bu konu hakkında şunları söylemişti: “... *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan beri Ermeniler gerek Ermenistan içinde gerek sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten vazgeçmiyorlar. 1920 yılı son baharında Ermeni kıyımı dayanılmaz bir kerteğe geldi.*”²⁹³

XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa 30 Mayıs ve 4 Haziran 1920'de doğuda askeri bir harekate izin verilmesi için TBMM'ye yaptığı tekliflerde; “*Ermenilerin ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunacakları, Ermeni Ordusu'na karşı hakim ve müsait bir vaziyet almanın zorunluluğu, Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selase'yi işgal etmek üzere harekete geçmenin*”²⁹⁴ gerekliliğini açıklamıştı.

²⁹¹Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2005, s. 202-205.

²⁹²*Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1336/28 Haziran 1920.

²⁹³M. K. Atatürk, *Nutuk*, s. 325.

²⁹⁴K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 728.

6 Haziran 1920’de Vekiller Heyeti’nce Kâzım Karabekir Paşa’ya Elvîye-i Selâse’nin işgaline karar verildiği bildirilmiştir.²⁹⁵Kâzım Karabekir Paşa, 7 Haziran 1920’de seferberlik ilan ederek; TBMM’ye de 16 Haziran’dan evvel harekâta geçeceğini bildirmiştir.²⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın 26 Nisan 1920’de Lenin’e gönderdiği mektuba; 3 Haziran 1920’de Çiçerin tarafından yazılan cevabın, 15 Haziran’da Ankara’ya ulaşması, harekâtın ertelenmesine sebep olmuştur.²⁹⁷

Mektupta, Türkiye’nin istiklalinin kabul edildiğinin bildirilmesine rağmen, ileri sürdükleri bazı isteklerle, Misak-ı Milli’imizden taviz verilmesi, Türkiye’nin Ermenistan ve Azerbaycan ile olan hudut meseleleri görüşmelerine, Rusya’nın da katılmasına izin verilmesi istenilmiştir.²⁹⁸

Bu mektuba, TBMM adına Mustafa Kemal Paşa imzasıyla 20 Haziran 1920’de verilen cevapta; Ermenilerin Türk olan araziye tahrip ve ahaliyi katlettikleri, Batılı Devletlere has usullerle, suni kitlelerle ekseriyeti sağlamaya çalıştıklarından, bunlara son vermek için Elviye-i Selâse’de bazı yerlerin işgaline karar verildiği ancak, alınan mektup üzerine vazgeçildiği belirtilerek; Ermenilerin, ahalimiz aleyhine saldırılarının önlenmesi rica edilmişti.²⁹⁹

Sovyet Hükümeti, Ermeni mezalimini önlemek yerine, Ermeniler lehine Bitlis, Muş ve Van’ı istemiş³⁰⁰, buda yetmezmiş gibi 10 Ağustos 1920’de Ermenilerle yaptığı anlaşma ile onlara destek vermiştir.

Lenin’in 24 Ağustos 1920’de, Moskova’da Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Bey ile yaptığı görüşmede, bu antlaşmayı kastederek; *“Biz muahede yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek siz düzeltirsiniz”*³⁰¹ demesine rağmen, bu sözlerinde samimi değildi. Çünkü *“Ermeniler ve ihtilalci komiteleri oyunda gerekli olan ahmaklardır”*³⁰² diyen Lenin’in bu sözleri; Rusların, Ermenileri bize karşı nasıl kullandıklarını, bize karşı uyguladıkları siyasetin ikiyüzlülüğünü ortaya koymaktaydı.

²⁹⁵S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.6.

²⁹⁶K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.745.

²⁹⁷İsmet İnönü, **Hatıralar**, I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985. S. 220. ; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.751.; S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.239.

²⁹⁸S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.248.

²⁹⁹**Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, IV, s. 338.

³⁰⁰Gottard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, TTK, Ankara, 1989, s. 116.

³⁰¹Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 158.

³⁰²S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.249.

II- Doğu Harekâtı'nın Başlaması (28 Eylül 1920)

Ruslardan aldıkları cesaretle daha da ileri giden Ermenilerin Türk hudutlarına saldırılarının ve sivil halka yaptıkları mezalimlerin gittikçe artması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920'de bir şifre ile Kâzım Karabekir Paşa'ya taarruz için izin vermişti.³⁰³ Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey tarafından Bekir Sami Bey'e 6 Ekim 1920'de gönderilen bir telgrafta harekâtın nedenleri şu cümlelerle açıklanmıştı:

“Taşnak Ermenistan Hükümeti'nin ve ona mensup çetelerin gerek kendi nüfuzları ve gerekse bizim aramızdaki İslam ahaliye yaptıkları mezalim tarafımıza iltica eden muhacirlerin sefaleti ve küçük müfrezelerimize karşı yapılan devamlı tecavüzler bütün halkımızı ve bilhassa hudut ahalimizi fevkalade galeyana getirmekte olmasına rağmen yaz mevsiminde Moskova Hükümeti'nin talep ve ısrarı üzerine buna karşı bir tedip harekatı icrasından sarfinazar etmiştik. Fakat, Taşnakların Antant Devletleri'nin entrikalarına alet olmaktan sarfinazar etmeyip, garptaki Yunanlılara yardım etmek ve Şark Cephesi'ndeki ordumuzun başka mıntikalarda kullanılmasına mani olmak için bize karşı mütemadiyen taarruzda bulunmaları ve bizimle sulh akdetmek cihetine yanaşmamaları, Sevr'de İstanbul Hükümeti'ne imza ettirilen muahede hükümlerine istinaden Şark vilayetlerimizi işgal için fırsat kollamaları suretle Basra Körfezi'nden Karadeniz'e kadar Şark ile Türkiye arasında Antant Devletleri nüfuz ve himayesi altında büyük bir kütle husule getirip, Yunanistan'ın Rumeli ve Batı Anadolu'da oynadığı rolü Kafkasya, Şarki Anadolu ve İran'da oynamaya azmetmiş olmaları, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni kış mevsiminin tamamıyla hululünden evvel Taşnaklara bir ders vermek ve istila ümitlerini mahvetmek mecburiyetinde bırakmıştır.

Taşnakların mağlubiyetini müteakip Ermeni milletinin malûkât dairesinde rücu edeceğini ve Ermenistan'da münasebetleri müdrik bir hükümetin iş başına geleceğini ümit ve Moskova Hükümeti'nin de bu hususta müzaheretine intizar eyleriz.”³⁰⁴

Kâzım Karabekir Paşa, 24 Eylül'de 12. ve 9. Fırkalarına 27 Eylül'de taarruza geçecekleri emrini vermişti. Ancak Ankara Hükümeti, Ermenilere karşı yapılacak olan harekât esnasında Gürcistan'ın tarafsızlığına önem vermişti. Bu nedenle Gürcüleri kuşkulandıracak hareketlerden kaçınmıştı.³⁰⁵ Bu amaçla Kâzım Karabekir Paşa, Moskova'dan gelen ve Ankara'ya gitmek üzere Samsun'dan yola çıkan Yusuf Kemal

³⁰³K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.847.

³⁰⁴*Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE)*, Kutu No: 324, Gömlek: 16, Belge: 16, Varak: 37

³⁰⁵S. Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s. 532.

Bey'e 25 Eylül 1920'de çektiği telgrafta; Moskova'da Gürcülerle ilgili müzakereler hakkında bilgi vermesini istemişti.³⁰⁶ Nitekim Yusuf Kemal Bey'in cevabı gelmeden Bolşevik Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki askerlerinin önemli bir kısmını Polonya Cephesi'ne göndermek zorunda kalması, Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları zulüm ve baskıyı artırması üzerine Türk Ordusu tarafından 28 Eylül 1920'de "*Doğu Harekati*" başlamıştı.³⁰⁷

Yusuf Kemal Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya 30 Eylül 1920'de verdiği cevapta Sovyet Rusya ile görüşülen konuları dörde ayırdıklarını bildirmişti. Bunlardan birincisi; Ermenilerle hududun tespiti maddesi olup bunda Rusların arabuluculuğunu kabul ettiklerini; ikincisi, Kars, Ardahan arazisi maddesi olup buralarda Sovyet Rusya'nın da kabul ettikleri prensibe uygun olarak birçok defa yapılan referandumlarla bu arazinin Türkiye'ye iltihak etmiş olduğunu; üçüncüsü, Batum arazisi maddesi ki buranında diğer iki sancak gibi olduğunu iddia ettiklerini; dördüncüsü ise Batum şehir ve limanı olup, bu şehir ve limandaki hakları saklı olmakla beraber buranın Gürcistan'ın, Azerbaycan'ın hatta Ermenistan'ın denize tek çıkış noktası olduğunu unutmadıklarını söylediklerini bildirmişti.³⁰⁸

Hızlı ilerleyen Türk Ordusu karşısında bir direniş gösteremeyen Ermeniler geri çekilmek zorunda kalmıştı. Harekâtın ilk gününde Türk Ordusu, Suphaç Dağı-Handere Sırtları- Hüseyinağayurdu Dağı-Kumru Dağı-Verişan ve Başköy batı sırtlarına kadar ilerlemişti.³⁰⁹ Harekâtın ikinci günü Sarıkamış XII. Fırka tarafından, Çatak, Divik, Bezirgân geçidi ise IX. Fırka tarafından ele geçirilmişti. 30 Eylül 1920'de Ermenilerin Mendenik'i boşaltması üzerine burası da Türk Ordusu tarafından kurtarılmıştı.³¹⁰ Bazı sebeplerden dolayı Türk Ordusu 28 Ekim 1920'ye kadar Sarıkamış-Leloğlu hattında bekletilmişti.

28 Ekim 1920'de ikinci defa taarruza geçen Türk Ordusu, 30 Ekim 1920'de "*Avrupa'da en güçlü ve en modern istihkamlara sahip bulunan*" Ermenilerin savunma sisteminin anahtarı olarak görülen, Türk'ün bu Alp-Kal'ası olan Kars'ı tekrar eski sahibine kavuşturmuştu.³¹¹

Kars'ın alınması Anadolu'da büyük sevince neden olmuştu. "*Hâkimiyet-i Milliye*" gazetesi de Kars'ın kurtarılması ile ilgili şu bilgiler vermişti:

³⁰⁶Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 178.

³⁰⁷M. K. Atatürk, **Nutuk**, s. 325.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 903.

³⁰⁸Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 181.

³⁰⁹K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 848.

³¹⁰**TİTE**, K.: 324, G. 16, B.16, V. 38.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 849.

³¹¹S. E. Dayı, **Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.250.

“Kars Kalesi önünde elde dilen zafer ilk günlerde zannedildiğinden çok daha mühim ve büyüktür. Kars’ta kuvvetli bir kaleye hücum eden Türk Ordusu, düşman ordusunun geri dönüş yolunu keserek 3 general, 12 kaymakam ve miralay, 16 yüzbaşı, 55 mülazım, 16 zabıt vekili, 4 zabıt namzeti ve 1150 neferi esir almıştır. Kars’ta perişan olan düşman ordusunun geri kalan Gümrü istikametinde kendisini kurtarmaya çalışsa da Türk kuvvetleri tarafından takip edilmektedir. Bu günlerde Gümrü dahi işgal edilerek Erivan, Tiflis demiryolu bağlantısı da kesilecektir.

Kars, Ermenistan için en büyük dayanak noktasıydı. Kars’ın Türk Ordusu tarafından işgal edilmesiyle Avrupa Emperyalizminin doğu üzerinde meydana getirdiği bir ileri karakol olan Taşnaklar Ermenistan’ı artık doğunun hürriyeti için tehdit unsuru olmaktan uzak kalmıştır.”³¹²

Kars’ın alınması üzerine Mürettep Tümen Komutanı Ali Rüştü Bey, Kars Müstahkem Mevki Komutanlığına³¹³, Kâzım Karabekir Paşa’da bu başarısından dolayı Ferikliğe (Orgeneral) yükseltilmişti.³¹⁴

Kars’ın kurtarılmasından sonra ileri harekate devam eden Türk Ordusu 6 Kasım 1920’de Gümrü önlerine kadar gelerek 7 Kasım 1920’de de şehre girmişti. Zor durumda kalan Ermeniler 17 Kasım’da mütareke istemişlerdi.³¹⁵

III- Gümrü Antlaşması (3 Aralık 1920)

17 Kasım 1920’de mütareke isteyen Ermeniler ile 18 Kasım 1920’de mütareke imzalanmış ve 25 Kasım 1920’de de Kâzım Karabekir Paşa Başkanlığındaki Türk Heyeti ile M. Hatissıyan Başkanlığındaki Ermeni Heyeti arasında barış görüşmeleri başlamıştı. Bir hafta süren barış görüşmeleri sonunda 3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalanmıştı.³¹⁶

Gümrü Antlaşması ile Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır yeniden topraklarımıza katılmıştı. Ermenistan, Türkiye’nin bütünlüğüne yönelik toprak isteklerinden vazgeçmiş, elinden silah ve cephanesi alınarak sayısı azaltılan Ermeni ordusu zararsız hale getirilmişti.³¹⁷

Ancak, 5 Aralık 1920’de Bolşevikleştirilen Ermenistan’da, yeni Bolşevik Ermeni Hükümeti kurulmuştu. Dolayısıyla Taşnak Hükümet Meclisi’nin Gümrü

³¹²Hâkimiyet-i Milliye, 7 Teşrin-i Sâni 1336/7 Kasım 1920.

³¹³Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi (191-1921), III. Genelkurmay Yayınları, Ankara- 1965, s. 204.

³¹⁴BCA, F. 30.18.1.1, K. 1, G. 16, S. 18.

³¹⁵TBMMZC, I/6, s. 290

³¹⁶İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s. 102.

³¹⁷S. E. Dayı, Elvîye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma, s.251.

Antlaşması'nı da onaylaması engellenmişti. Yeni Hükümetin Başkanı Bekzadian, 10 Aralık'ta Türk Hükümeti'nden, Gümrü Antlaşması'nın değerlendirilmesini istemiştir.³¹⁸

Milli Mücadele liderlerinin askeri alandaki başarıları meyvelerini vermiş, bu başarılar diplomatik alanda elde edilen başarılarla taçlandırılmıştır. Gümrü Antlaşması yeni Türk Devleti Hükümeti'nin imzaladığı ilk uluslararası anlaşmadır. Doğu Cephesi'nde kazanılan zaferlerden sonra XV. Kolordu Ordu'ya bağlı birliklerin bir kısmı Batı Cephesine kaydırılmıştır. Böylece Batı Cephesi güç kazanırken İkinci Moskova Görüşmeleri'nde Türkiye avantajlı konuma gelmiştir.

C) İKİNCİ MOSKOVA GÖRÜŞMELERİ ve GÖRÜŞMELERİN BASINA YANSIMASI

I- İkinci Moskova Görüşmeleri Öncesi Siyasi ve Askeri Gelişmeler

Birinci Moskova görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın Ermeniler için Van ve Bitlis bölgesini talep etmeleri üzerine görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştı. Görüşmelerin kesilmesinden sonra Türk Ordusu, Ermenistan'a karşı harekete geçmiş ve Ermeni işgali altında bulunan Türk topraklarını ve Gümrü'yü ele geçirmişti. Hem görüşmelerin kesilmesi hem de Ermenistan'a karşı Türk Ordusu'nun harekete geçmesi Türk-Sovyet ilişkilerinde geçici bir sertleşmeye neden olmuştu. Ancak Ankara Hükümeti Ermenistan konusunda Türk-Rus ilişkilerini sıkıntıya sokmamak için daha dikkatli hareket ederek bu durumu kendi lehine çevirmiş ve bu zor günleri atlatmıştı.³¹⁹Türk-Sovyet ilişkilerinde soğuk rüzgârların estiği bu günlerde Faik Ahmet Barutçu “İstikbal” gazetesinin 1 Eylül 1920'de ki yayınında “*Türk-Rus Mukareneti*” adlı yazısında iki büyük devletin neden yakınlaşması gerektiğini şöyle belirtmişti:

“Türk-Rus Mukareneti”

Günün en mühim hadisat-ı vakı' meyanında nazarları celbeden bir vakı'a da inkılapçı Rusya ile istiklalperver Türkiye arasında tesis eden siyasi dostluk ve mukarenettir. Fil hakika asırlardan beri yekdiğerine karşı muhasım hislerin taht-ı tesirinde olarak mütteki bir siyaset takip eylemiş olan Şarklı iki komşu milletin birbirlerine yanaşması, hakiki bir münasebat ve datkerane tesisine müteakıl bir temayül göstermesi Şark'ta, Şark'ın vaziyetinde derin bir tahavvül ve tebdilin nişanesi

³¹⁸TBMMZC, I/7, s. 146.; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)* s. 132; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, s.190.

³¹⁹S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, s. 201.

olmaya ve bu itibarla da pek ehemmiyetli bir hadise olmak üzere telakki edilmeye şayestedir. Şimdiye kadar bu iki millet eski idarelerin siyasi ananelerine merbut kalmak ve sırf terakümat-ı hissiyenin taht-ı tesirinde bulunmak yüzünden yekdiğerine artı düşman sıfatıyla bakıyorlardı. Aralarında sıkı bir iştirak-i menfeatin mevcut olduğu ve bu iştirakin ortaya sürdüğü zaruretlere zıt bir siyasetin her iki millet hesabına mazarrattan başka bir şey tevliğ etmeyeceğini her iki taraf düşünmemiş veya düşünememiş idi. Gerçi bunlar o zaman için pek de düşünülür ve taraftar kazanması kolayı mümkün olur şeyler değildi. Çünkü ortada bir Çarlık idare ve siyaseti vardı. Çar idaresinin ve vasf-ı mümeyyizi halk düşmanlığı ve siyasetinin hedefi ise Türkiye'nin sahasından ibaretti. Çarlık Rusya'sının Türkiye ve Türkler hakkındaki bu nokta-i nazarı sabit bir akide şeklinde, değişmez bir kanaat halinde idi. Bu fena, fena olduğu kadar da yanlış ve hiss-i telakkiyâta müstenit siyasetin Rus ve Türk milletlerinin düşünenlerine kazandırdığı azim-i faideden başka bir karı olmazdı. Ve nitekim olmadığı da meydana çıktı ve anlaşıldı ki Çarlık idare ve siyasetinden mütegâyir olan hakikatte iki milletin kendilerinden başkası değildi.

Karadeniz'i asırlarca taciz eden ve muzır müdahalelerle, ver inkişaf yolundan alıkoyan hep o siyaset olmuş idi. Netice ise iki büyük milletin Avrupa'nın aç devletlerinin hücum istilasına maruz kalacak hale gelmesi kuvvet ve kudretten düşmesi ve düşmanları ümitlendirecek mertebe zayıf ve ihlale uğramasından ibaret kaldı. Ve bu suretle bütüin o medid çarpışmanın ancak başkaları hesabına faydalar doğurduğu görüldü.

İşte Çar idare ve siyasetinin yıkılmasıyla ve hadisatın sevk-i tecelli ve inkişafıyla anlaşılan bu hakikattir. Ki iki komşu millet arasındaki tekârubun sırrını teşkil etmektedir. Ruslar gibi Türklerde bu hakikati, iki millet arasındaki ittihat ve iştirak menafi'ini İtilaf Devletleriyle mütarekeden çok zaman evvel, Çarlık inhitamı akabinde anlamışlardı. Ruslar, inkılabını müteakip temas ettikleri Türklere << harb-ı umumiye de çok şey kaybettik. Fakat buna mukabil bir şey kazandık, o da Türklerle anlaşmak, Türk dostluğunu kazanmak, Şarklı iki komşu milletin müesseses yanlış kanatları yıkarak yekdiğerini yakından anlayıp tanıması maddi kazançların pek fevkindedir>> diyorlardı. Hakikaten Ruslarla Türkler arasındaki kadim münâferetin esbabı danışmamazlıktan başka bir şey değildi. İki millet bir biri hakkında pek fena hissiyatla meşbu'du. Bu hissiyatı ise o zamanın idareleri temenniye etmişti. Rus istilaları, Çarlık'ın tevessü emelleri Türkleri Ruslardan uzaklaştırmıştı. Öyle ki Moskof düşmanlığı milli vicdanın bir akidesi haline gelmiş idi. Çar Hükümet ve siyasetinin

inhibitamıyla o siyasetin yaşandığı fikirler ve su-i tefehhümler, hissi husumetlerde birlikte yıkıldı. İki millet geniş nazarlarla kadim husumetlerin mütekabil ve derin bir inkılap etmemesi için ortada ciddi bir sebep olmadığını anladı. Ve arada adeta sevk-i tabii ile samimi bir muhabbet ve dostluk münasebeti tesis etti. İleri hareketımızda, Kafkas'ın işgalinde ve mütarekeden sonra o yerleri İngiliz askerlerine terk ederek çekilmede Ruslar bize bu dostluk ve muhabbetin samimanesini göstermişlerdi.

Vakı' ve hadisat yekdiğerine bir temayül-ü dostane ile yakınlık gösteren iki milleti birbirine daha ziyade takarrübe yardım etti. Ve tehlike hedeflerinin müşterek olması iki milleti siyaseten birleştirdi.

İtilaf Devletleri, Türkleri istiklal ve hürriyet kavmiyelerini müdafaa için mübarezeğe girişmeğe mecbur etmemiş olsalar idi, ihtimal ki Türk-Rus dostluğu yoktur. Seri bir inkişafa mazhar olamayacak idi. Çünkü bir hakikattir ki milletleri birleştiren hakiki rabıtalara, müşterek tehlike anlarında ve müşterek menfaatler sevkıyla vücut bulan rabitalardır. Türkleri Rusların saf ittifakında bulunmaya sevk eden ve iki milleti birleştiren şey de aynı revabit olmuştur. Ve Rus-Türk mukarenet ve itilafı müşterek tehlikelerin ilcaatından doğmuştur. Bu mukarenetin sırf siyasi sahada tesis etmiş bir şey olduğunu söylemeye bilmeyiz lüzum var mı. Sevk menfaat ve zaruretle vücuda gelmiş olan revabit-ı ittifakiyenin idari sahalarına kadar şamil ve nafi olup olmayacağını araştırmak bizce bizce zait manadır. Çünkü bilmek lazım gelir ki idari meseleler her muhitin ihtiyacat ve temayülatı ise bir olamaz. Gerçi biz de bugünkü idaremizi değiştirmeye şekil idaremizde esaslı bir tebdil vücuda getirmeye mecburuz. Bu başka bir şeydir. Ve sırf bir ihtiyaç mahsul olarak nazarı dikkate alınacak bir mesele-i idare ve ictimaiyedir. Onun için Rus-Türk mukarenet siyasiyesinde aynı zamanda idari bir mana ve mahiyet görmek ve işi ve o nokta-i nazırdan muhakeme ve münakaşaya kalkışmak doğru olmadığı gibi dahildeki tesanüt ve hariçteki dostluk rabitaları üzerinde az çok fena izler bırakacağı için pek de muzır olabilir.”³²⁰

“İstikbal” gazetesi Başyazarı Ahmet Faik Bey’e göre, Çar yönetiminin yıkılması; iki komşu milletin yakınlaşmasının sırrını teşkil etmektedir. Ayrıca İtilaf Devletleri; Türkleri, istiklal ve hürriyetlerini korumaya mecbur etmeselerdi belki de Türk-Sovyet yakınlaşması olmayacaktı. Çar yönetimi ile Osmanlı Devleti arasındaki mücadele hep Batılı devletlere yaramıştır. Türk topraklarını ele geçirmek için elinden gelen her şeyi yapan Çar yönetiminin yıkılmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin

³²⁰Faik Ahmet Barutçu, “Türk-Rus Mukareneti”, *İstikbal*, 1 Eylül 1336/1 Eylül 1920.

yumuşamaya başlamasını kimse düşünememiştir. Çünkü milletleri birleştiren hakiki olaylar, müşterek tehlike anlarında vücut bulan olaylardır. Türk-Rus dostluğu da böyle ortaya çıkmıştır.

Faik Ahmet Bey'in de söylediği gibi Şark'ın iki büyük devletinin birbiriyle düşman olması İtilaf Devletlerinin işine gelmiştir. Son zamanlarda Türk-Sovyet yakınlaşmasının artması üzerine İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti ile ilişki kurmaya çalışarak, bu yakınlaşmayı başlamadan bitirmeye çalışmıştır. Bu durum Sovyet Rusya için büyük tedirginlik yaratmıştır.

İtilaf Devletlerinin isteği ile Milli Mücadele'ye yakın kişilerden oluşan ve 21 Ekim 1920'de İstanbul'da kurulan Tefik Paşa Hükümeti'nin göreve getirilmesi İtilaf Devletlerinin Ankara Hükümeti ile ilişki kurma çabalarının başlangıcı olmuştur.³²¹Konu ile ilgili Ahmet Muhtar Bey 21 Ekim 1920'de Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'e gönderdiği telgrafta Milli Mücadele yakınlığı ile tanınan Tefik Paşa Hükümeti'ne İngilizlerin müsaade etmesinin sebebini Anadolu halkının kendileri ile uzlaşabilmek ümidine kaptırıp Sovyet Rusya'yı şüpheye düşürerek Ankara Hükümeti ile aralarını açmak olduğunu belirtmişti. Ayrıca telgrafta *“Rus Hükümeti, Türk milletinin emperyalizme karşı mücadelesine eski azim ve inancıyla devamını arzu ediyorsa mezkur talepten (Rusların Ermeniler için toprak talep etmesi) derhal feragat edip muhadenet muahedelerinin imza etmesi lazımdır.”* demişti.³²²

İtilaf Devletlerinin bu tutumu Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya karşı kullanabileceği bir koz olmuştur. Ankara Hükümeti ile İtilaf Devletlerinin anlaşacağı söylentileri oldukça hassas bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 30 Kasım 1920'de kendisinin kaleme aldığı ve başta Şark Cephesi Kumandanlığı'na, Bakü'deki Türk Temsilcisi Memduh Şevket Bey'e ve Tiflis'teki Türk Temsilcisi Kâzım Bey'e gönderdiği talimatta; bu söylentilerin İngilizler tarafından Sovyet Rusya ile Türklerin ve İslam âleminin arasını açmak için çıkarıldığını bildirmiş ve bu söylentilerin derhal ve kesin bir dille yalanlanmasını istemişti.³²³

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, ülke içindeki komünist faaliyetleri kontrol altına alabilmek ve Ankara Hükümeti'nin ve ordusunun Sovyet yardımına ihtiyaç duymasından dolayı aralarında Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Fevzi Paşa gibi yakın

³²¹Ömer Erden, **Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 127.

³²²TİTE, K.3245, G. 16, B. 16, V. 40.

³²³Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, s. 190.

dostlarının da üye olarak katıldığı Türkiye Komünist Partisi'ni 18 Ekim 1921'de kurdurmuştu.³²⁴

Bekir Sami Bey, 17 Aralık'ta gönderdiği telgrafta ise Sovyet Rusya'nın muhtelif kaynaklardan aldığı bilgiye dayanarak Ankara Hükümeti'nin İtilaf Devletleri ile anlaşmak üzere olduğuna inandığını bildirmişti.³²⁵ Çiçerin ise; Ahmet Muhtar Bey'in 21 Ekim'de gönderdiği telgrafa 1 Aralık'ta şu cevabı vermişti:

“Mdivaniyi, Türklere, anlaşmaya varılmak üzere bir komisyon gönderdiğimizi ve Türk Hükümeti'nden bu amaç için kendi komisyonun kimlerden kurulacağını bize bildirilmesini rica ettiğimizi iletmek üzere görevlendiriyoruz. Kendi komisyonumuzun kimlerden oluşacağını da önümüzdeki günlerde bildireceğiz.

Türk Hükümeti'nden aynı zamanda anlaşma için bize hangi önerilerde bulunacağını bir an önce bildirilmesini rica ederiz. Bekir Sami Bey ile birlikte hazırladığımız ve Yusuf Kemal ile Ankara'ya gönderdiğimiz Antlaşma taslağının alınıp alınmadığının da tarafımıza bildirilmesini rica ederiz. Türk Hükümeti bu taslağı uygun buluyor mu ve Bekir Sami'nin kesin karara varamadığı ve iki tarafın anlaşmaya varamadığı noktalar hakkında ne düşünüyor? Şimdilik bu kadarla yetiniyoruz. Mdivani'ye gerekli talimat en kısa sürede gönderilecektir.”

Telgraftan da anlaşılacağı üzere birinci Moskova müzakerelerinde hazırlanan antlaşma taslağı esas alınmak istenmektedir.³²⁶

II- İkinci Moskova Müzakerelerine Katılacak Heyetin Belirlenmesi ve Heyetin Moskova'ya Gönderilmesi

1- İkinci Moskova Müzakerelerine Katılacak Heyetin Belirlenmesi

Sovyet Rusya'dan para ve silah yardımı sağlamak ve bir anlaşma imzalamak üzere Moskova'ya giden ilk Türk Heyeti, Sovyetlerin Ermenistan lehine toprak talep etmeleri üzerine söz konusu dostluk antlaşması imzalanamamıştı. 1920 Ağustos ayından 1920 Kasım ayına kadar geçen sürede Şark'ta Ermenistan harekâtımızın zaferle tamamlanması ve Garp'ta 24 Ekim 1920'de Gediz taarruzu ile başlayan mevzi-î muvaffakiyetimiz, Ankara Hükümeti'nin elini güçlendirmişti. Ankara Hükümeti'nin askeri başarılar sayesinde siyasi alanda da etkili olmaya başladığını gören Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti'ne ehemmiyet ve kıymet vermeye başlamıştı. Bunun en

³²⁴S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 44; M. Saray, *“Atatürk'ün Sovyet Politikası”*, I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildirileri), s. 988

³²⁵Ö. Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu*, s. 129.

³²⁶K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.862.

önemli göstergesi de 4 Ekim 1920’de Polikarp Gurgenovici Budu Mdivani’yi Ankara’ya elçi olarak atamasıydı.³²⁷ Yunus Nadi Bey, “Anadolu’da Yenigün” gazetesi’nde Budu Mdivani’nin Ankara’ya elçi olarak atanmasını şöyle yorumlamıştır:

“ İLK BOLŞEVİK HEYETİ ANKARA’DA ”

Dün ilk Bolşevik heyet-i sefaretinin ilk kademesi Milli Anadolu Hükümeti’nin merkezi idaresi olan Ankara’mıza muvasalat eyledi. Hududumuza dahil oldukları andan itibaren milletimizin heyeti umumiyesi tarafından büyük bir alaka ve ehemmiyetle takip oluna gelen heyeti muhtereme erkanının büyük bir sürur ve memnuniyetle karşılanmış olduklarını ve bütün kalplerden taşan en samimi hissiyat ile muhatap bulunduklarını kayd ve ilan ederek kendilerine beyanı hoş amade eyleriz. Büyük bir gaye için çalışan komşu milleti aramızda temsil etmek üzere hoş gelmişler ve sefalar bulmuşlardır.

Rus heyeti sefaretinin Anadolu Hükümeti Milliyesi merkezine gelmiş olması yalnız Rus-Türk münasebetleri itibarıyla haiz ehemmiyet değildir. Bu hadisenin tesirleri biri diğerinden büyük halkalar halinde bütün Garp aleminde çalkanıp gidecektir. Binaen aleyh mesele her hangi bir heyet-i sefaretin her hangi bir memlekete gitmesinde ibaret bir hadise-i adiye değildir, belki şimdiye kadar ne malik olmakta cihanın en kuvvetli ordularından daha muhip olduğunu ispat eden bir fikrin veya fikirlerin yürümesi, ve telakki etmesi şeklinde bir macerayı azimdir. Binaen aleyh zahirde basit fakat hakikatte müşkül ve cihanşümül bir mahiyeti haiz olan Rus-Türk fikir ve silah arkadaşlığının ilk resmi tezahürünü selamlarız. İçinde ve pek yakından alakadarı bulunduğumuz için heyecan-ı hissiyat ile bu meceray-ı azimin hakiki ehemmiyeti biz bile belki hakkıyla ihata edemeyiz. Tarih onun pek büyük olan ehemmiyeti ile pek uzun ve derin olan tesirini bütün safhat ve netayici ile kaydedecektir. Tarihin yazacağı sahifeleri şimdiden umumiyeti itibarıyla görüyoruz gibi oluyoruz. İnsaniyet hayatının seyir ve cereyanına şimdiden cihan inkılabı diye yeni bir devir açmış ve orada milletlerin hürriyet ve istiklallerini önüne geçilmek ihtimali olmayan vakıalar şeklinde kaydetmeye başlamış olan tarih yıkılacak dünyaları ve yeniden yükselecek alemleri yazmaya hazırlanmıştır. Orada emperyalist ve kapitalist devletlerin birer birer ve adeta toptan denilecek bir süratle yıkılmakta ve insanların hürriyet ve saadetlerinden müteşekkil yeni cihanların parlak ve şatır yükselmekte olduğunu istikbale nüfuz eden bir nazar-ı hayal ile müşahade ve takipte bile ne kuvvetli bir cazibe var.

³²⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Teşrin-i Evvel 1336/5 Ekim 1920.; A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 130.

Tarihi yapan mı vardır, yoksa tarih kendi kendine mi tekvin eder ve kalemi gayb ile yazılır gider... Çarlık Rusya ve saadetini yerinde insaniyetin hürriyet ve saadetini hedef ittihaz etmiş bir kitle-i cedide, koca bir emperyalist ve kapitalist aleme karşı cidal ve ihtilal bayrağı açmış bir Anadolu Hükümeti milliyesi, ve sonra bunların aynı ser menzile giden iki yolcusukut ve samimiyeti ile telakkiyesi beş senelik gibi yakın bir maziye, nazar olununca sayılan bu hadise bugün büyük bir hakikat olmuştur. Ve bu büyüklüğe şanına yaraşır bir seyir ve cereyan ile yürüyüp gitmektedir. Şüphe yok ki bunu insan değil, insaniyet yapıyor. Binaen aleyh denilebilir ki tarih fert fert insanların arzuları fevkinde bir kudretle icrayı ahkam eden bir manzume-i me'nuyedir. O fert ki nazarı tarihte artık yıkılmaya mahkum vaziyetlere sürüklenmiş olan emperyalist ve kapitalist devletler bile bu manzume-i ma'nuneye olmaksızın muavenet hizmet ediyorlar. Onların bir kısım insanları esaret altında bulundurmak için hala kör bir ihtirasa tevdi-i nefis ederek entrika, tasallut ve tahakküm vermeleri de hareketi inkılabiyenin şiddet ve faaliyetini artıran esbab mucibe yerine geçmektedir.

Dünyanın önüne katıldığı büyük inkılabı olanca katiyeti ile ihata etmek için bugün Türk ve Rus milletlerinin aynı gaye yolcuları olarak birleşmiş bulunduklarını görmek kafidir. Düşünülmeli ki biz harbi umumiyeye Çarlık Rusya'sının memleketimize göz diken hırs istilasından ürken adeta can havli ile girmiştik. O zaman inanılmayacak bir iş ve ma'ma'fi'ye çoktan müthiş bir hakikat olarak bugün Çarlık Rusya'sı ortada yoktur, onun yerine her milletin hakk-ı hürriyetini teslim eden ve insaniyet saadetini bu esasta arayan yeni bir fikir ve yeni bir idare kaim olmuştur. Bu meyanda mesela kendi nısfımızda tecrübiye müstenit bir keyfiyet olmak üzere sabit olmuş hakikat şudur ki Çarlık Rusya'da veya İngiltere'de değil belki emperyalistlikte ve kapitalistliktedir. Biz Çarlık Rusya'sından korkuyorduk. Çarlığın ortadan kalkması İngiltere ve Fransa'nın Çarlığa rahmet okutacak kadar zalim ve hunhar olmalarına mani olmadı. Binaen aleyh gaye daha fazla bir vuzuh ile kendiliğinden tayin etmiş idi. Al'el-itlak emperyalistliğe kapitalistliğe karşı sernigün edinceye kadar cidal bu bayrak altında birleşen milletlerin cidalı dünyanın en mukaddes bir ihtilalidir. Bir ihtilal ki ona nazaran İngiliz hürriyetleri Fransız ihtilalleri adeta zikrolunmaya bile değmeyecek bir ufaklıkla ve görünür görünmez bir hüviyet meşkuke ile hep gölgede kalıyor.

Rus İhtilali anı zuhurinden itibaren Türkiye'de memnuniyetle karşılanmış hadise idi. İlk defa itilaf ordularının birer gün mühimmenin bir taraf olmuş olması şeklinde memnun olmuş isek şimdi de onu kapitalist ve emperyalist aleme karşı bir silah satvet halinde gördüğümüz için memnun bulunuyoruz. Biz Türklere göre vaziyeti hiç

tebdil etmiş değildir. Biz harbi umumiyeye girerken de hayatımıza kastetmek isteyen emperyalistlere karşı silaha sarılmış idik. Bütün harp esnasında kendimize nispetle hep bu maksat ve gayenin hadımı idik. Bugün de aynı maksat ve gayeyi temin etmek azmiyle cahiz bulunuyoruz. Denilebilir ki biz Türkler, takip edilen maksat ve gaye itibarıyla, yani şu cihan inkılabında Bolşevik Rusya'ya takdim etmiş bir vaziyetin sahibi bile sayılabiliriz. İsterseniz bunu bir misali fevkiye alınız ve vaziyette çok bir şey değiştirmiş olmazsınız.

Kendi vaziyetimizi tahsisen zikretmekliğimiz daiye-i takdim gururuna kapılmak istediğimizden değildir. Belki cidal ve ihtilaldeki samimiyetimizin ne kadar ciddi ve derin olduğunu göstermek içindir. Yoksa Bolşevik Rusya'nın bu cidal ve ihtilale cihanşümul bir şekil vermediği hizmet ve himmeti de yakinen malumumuzdur. Tarihi insanların yapmamasına rağmen bu hakiki halas ve hürriyet cidalinde dünyanın bütün esir ve mazlum kavimleri Bolşevik Rusya'nın hep gayr-ı endişelikten ibaret olan âlicenâbane ve fedakarane hareketini şükür ve mimnetle yad edeceklerdir. Burası da yakinen malumumuzdur. Nitekim Bolşevik Rusya'nın diğer kavimlerce maksat ve gayeyi temin ve istihsale ma'duf olarak izal olunan himmet ve gayretlere talattuf ettiği ve edeceği ehemmiyette meçhul değildir.

Tamamıyla iştirak ettiğimiz ve hatta son günlerde bir ittifak ilede tersin eylediğimiz meselin esası bu suretle tayin ettiğinden sonra her kesin idare-i dahiliyesinde ittihaz edeceği tavr-ı ıslahata dairde bir iki söz söylenebilir. Tam ilmi manasıyla görmek ve söylemek lazım gelirse hiçbir tarzı teceddüt dünyanın bütün kavimlerine aynen tatbik olunur layetteğir bir kanun esası şeklinde ifade ve tedvin olunamaz. Şu veya bu şekilde ki tarzı teceddüde nazarı itibara alınacak olan yalnız fikirden ibarettir. Tatbikat her memlekete göre muhtelif şekillerde tecelli eder. Madem ki biz haricen emperyalist ve kapitalist aleme karşı cidal ediyoruz. Dahilen kendimiz bu nakisalardan teberri etmeyi kabul etmişiz demektir. Binaen aleyh tavrı idaremiz sermayeye değil saıye kıymet vermek esası etrafında toplanacaktır. Bunun için bazı kısa akıllı ve kör gözlü serserilerimizin düşündükleri ve hatta yazdıkları gibi zenginleri soymaya hiç hacet yoktur. Hatta bunun manası bile yoktur. Bundan sonra yapacağımız kanunlarda hakiki sermayenin saıyden ibaret olmasını düstur-u hareket ittihaz etmekle hatta Komünizm derecesine bile varabilecek bir sosyalistliği tesis etmiş olursunuz. Sovyet erbabı müstesna olarak memlekette vücut ve faaliyetinden müstağni olabileceğimiz kimse yoktur. Defa umumi mesainin ahenin intizamından çıkacaktır. Buna muhalefet edecek aklı başında kimse bulunamaz.

Demek isteriz ki dahili ıslahatımızda cihan inkılabının ruhundan ilham ve kuvvet alan bir yeniliğinde samimi taraftarlarıyız. Bunu demekle başta Bolşevik Rusya olduğu halde bütün Şarkın emperyalist ve kapitalist aleme karşı cidalinde hervecihle yek diğere uygun yekpare bir kabasalabet ve samimiyeti bulunduğunu anlamış oluyoruz. İşgal zahiriyeinin tehallüfünde ehemmiyet yoktur. Hatta bu tehallüf zaruridir bile. Fakat şurası muhakkaktır ki bugün merkez idaremize gelen dost ve müttetiklerimizle gayede olduğu gibi esasta dahi ihtilafımız yoktur. Hepimiz aynı yolun yolcusuyuz. Binaen aleyh tekrar:

Rusya yoldaşlar hoş geldiler ve sefa buldular.”³²⁸

“Anadolu’da Yenigün” gazetesi Başmuharriri Yunus Nadi Bey’e göre, Emperyalist ve Kapitalist devletlerin birer birer yıkılmaya başladığı dünyada, insanların hürriyet ve saadetlerinden müteşekkil yeni bir oluşum vardır. Bu yeni oluşumu engellemek için emperyalist devletler hala insanlara musallat olmaya devam etmektedirler. Bu yeni oluşumu korumak için Türk-Sovyet milletlerinin aynı gaye için birleşmiş bulunduklarını görmek yeterlidir. Bu oluşumda en etkili faktör ise Çarlık Rusya’nın yıkılıp yerine her milletin hakkını koruyan ve insaniyet saadetini bu esasta arayan yeni bir fikir ve yeni bir idare olan Sovyet idaresidir. Bolşevik ihtilali Emperyalizm ve Kapitalizm’e karşı bir silah olarak görüldüğü için Türkiye’de de memnuniyetle karşılanmıştır. Biz Bolşevikliği memnuniyetle karşılasak bile Rusya’daki Bolşevizm ile bizdeki Bolşevizm aynı olma zarureti yoktur. Burada dikkate alınması gereken ise Bolşevizm’in sadece fikirden ibaret olmasıdır. İçimizde yapacağımız inkılâplarda dünyadaki inkılâplardan ilham alabiliriz. Uygulama her millete göre farklı şekillerde uygulanabilir. Uygulamalarda farklılık olsa bile ortak düşmana karşı birlikte mücadele etmeliyiz. Hepimiz aynı yolun yolcusu olduğumuz için bize gelen dost ve müttetiklerimizle anlaşarak, yapılan haksız işgallere karşı birlikte mücadele etmeliyiz.

Sovyet Rusya, Budu Mdivani’yi Ankara’ya elçi olarak atamasından kısa bir süre sonra Ankara Hükümeti de, 9 Kasım 1920 tarihli bir kararname ile Batı Cephesi Kumandanı olan Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği’ne tayinine karar verildiğini açıkladı;³²⁹ ve 21 Kasım 1920’de de Ali Fuat Paşa Moskova Büyükelçiliği’ne tayin edildi.³³⁰ Ali Fuat Paşa, hatıralarında bu konu hakkında şunları söylemektedir: “Benim

³²⁸Yunus Nadi, “İlk Bolşevik Heyeti Ankara’da”,**Anadolu’da Yenigün**, 6 Teşrin-i Evvel 1336/6 Ekim1920.

³²⁹BCA,F. 30..18.1.1 K. 335, G. 107-1, . S. 1.18.12.;**Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi)**,Kutu No: 827, Gömlek No: 166, Belge: 1.

³³⁰**Tercüman-ı Hakikat**, 9 Kanuni Evvel 1336/9 Aralık 1920.

için artık cepheden, silah seslerinden ve top gürültülerinden uzakta yeni ve siyasi hayat başlıyordu. İster istemez bu hayata intibak edecek, yüklendiğim ağır ve mesuliyetli vazifeyi başarmağa çalışacaktım. Büyük Millet Meclisi Reis Mustafa Kemal Paşa'ya: 'Mademki bu da vatan vazifesidir, hiçbir fedakârlıktan kaçmayacağıma emin olabilirsiniz' demiştim."³³¹

30 Kasım 1920'de Moskova'daki görevi ile ilgili yazılı bir talimat alan Ali Fuat Paşa, 5 Aralık 1920'de yeni görev yerine gitmek için yola çıkmıştı. Bu talimatta: *"Rusya ile yapılmasına girilip, maddeleri tarafların temsilcilerince parafe edilen dostluk antlaşması imza edilsin, edilmesin, Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kuvvetlendirilmesine itina edilmesi"* maddesi de yer almıştı.³³²

Büyükelçi Mdivani 3 Aralık 1920'de Gümrü'ye vararak Kâzım Karabekir Paşa ile konuşmuş, Lenin ve Stalin'in Sovyet Rusya Hükümeti'nin TBMM Hükümeti ile siyasi bir anlaşma ve askeri bir ittifak yapmak istediklerini anlatmıştı. Kâzım Karabekir Paşa bu konuşmayı 5 Aralık 1920'de Ankara'ya iletmişti.³³³ Telgrafın Ankara Hükümeti'nce alınması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal Bey ile görüşerek Moskova'ya gidecek heyete başkanlık etmesini kararlaştırmışlardı. Heyette Rıza Nur*, Ali Fuat Paşa ve askeri müşavir olarak da Saffet (Arıkan) Bey'in³³⁴ de bulunmasına karar verilmişti.³³⁵

Ayrıca Moskova'ya giden heyette birde Tetkik Heyeti vardı. Bu heyette TBMM azasından Doktor Tefvîk Rüştü Bey (Eski Hariciye Vekili Tefvîk Rüştü Aras), Fuat Bey (Rio De Janeryo Büyükelçisi Fuat Cârım), İsmail Suphi Soysallıoğlu ve Besim

³³¹A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.129.

³³²**Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, I, s. 202.

³³³K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.846.

*Dr. Rıza Nur, 1878 yılında Sinop'ta doğdu. Askeri Tıbbiye'yi bitirdi. Kurtuluş Savaşı'na katıldı ve BMM'nin ilk Maarif Vekili oldu. Daha sonra Sağlık Bakanlığı yaptı. 14 Aralık 1920'de Moskova'ya gönderilen heyette delege olarak yer aldı. Daha sonra Lozan Konferansına gönderildi. 1926 yılında Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düşerek milletvekilliğinden istifa etti ve yurt dışına gitti. 8 Eylül 1942 yılında İstanbul'da ölmüştür. (H. Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, s. 155)

³³⁴1888 Erzincan'da doğan Saffet Arıkan, 1907 yılında Harp Okulu'nu bitirdi. 1910 yılında da Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. Çanakkale Kerevizdere savaşlarından sonra Binbaşılığa yükselen Saffet Arıkan daha sonra Bakü seferine katıldı. İstanbul'un işgaline kadar I. Ordu Müfettişliği kurmayında çalışmış, işgalden sonra Anadolu'ya geçmiştir. Haziran 1921 'de Garp Cephesi Kurmay Başkanlığına getirildi; aynı yılın sonunda da Moskova Ataşemiliterliği'ne atandı. 1923 yılında Ankara'ya döndü ve Kurmay Albayken ordudan ayrıldı ve Kocaeli milletvekili oldu. Kocaeli, Erzincan ve Konya milletvekillikleri yatı. Milletvekilliği döneminde Milli Eğitim Bakanlığı yaptı. Bakanlığı sırasında Köy Öğretmen Okulları kuruldu. 1940 yılında Köy Enstitüleri Çıkarılmasına öncülük etti. 1940-1941 yılları arasında Milli Savunma Bakanlığı yaptı. 1942 yılında da Berlin Büyükelçiliği'ne atandı. (Necdet Aysal, *"Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri"* **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 35/36, Mayıs-Kasım 2005, s. 267-282)

³³⁵**Hâkimiyet-i Milliye**, 27 Şubat 1337/27 Şubat 1921.; **İkdam**, 24 Kanuni Sâni 1337/24 Ocak 1921.; **İleri**, 6 Kanuni Sâni 1337/6 Ocak 1921.; Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 189-190..

Atalay Bey, Heyet Katibi Tahsin Bey (Barselona Başkonsolosu Tahsin Rüştü) yer almıştı.³³⁶

2- İkinci Heyetin Moskova'ya Gönderilmesi

Moskova'ya gidecek olan bu heyetin yollukları için 17 Ekim 1920'de Hariciye Vekâleti bütçesine mahsup edilmek üzere, iki aylık bütçeye beş bin liranın ilave edilmesi kararlaştırılmıştı.³³⁷ Yusuf Kemal Bey Başkanlığı'ndaki heyet 14 Aralık 1920'de yola çıkmış ve yaklaşık bir ay sonra 7 Ocak 1921'de Kars'a varmışlar; burada Ali Fuat Paşa ile buluşmuşlardı.³³⁸

Türkiye Büyükelçiliği'ne atanan Mdivani'de 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmişti. Bakü'deki Türk Komünist Fırkası Başkanı Mustafa Suphi beraberindekilerle birlikte Mdivani ile birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Mustafa Suphi ve beraberindekiler 11 Ocak 1921'de Kâzım Karabekir Paşa ile görüştüktan sonra Erzurum üzerinden Trabzon'a gelerek, kendilerini İnebolu'ya götürecek bir motora binmişler ve denize açıldıktan sonra kaybolmuşlardı. Yapılan araştırmalar kafilenin bir suikasta uğradığını göstermiş; şüphelerde Sandalcılar Kâhyası Yahya üzerinde toplanmış ama ispat edilememişti. Bir süre sonra Yahya Kâhya da öldürülmüş ve sırrını kendisiyle birlikte mezara götürmüştü.³³⁹

Kars'a gelen Mdivani, burada Türk Heyeti ile görüşmüştü. Ali Fuat Paşa bu görüşmeden hatıratında şöyle bahseder:

"... Yoldaş Medivany... Kars'a gelir gelmez evvela Şark Cephesi kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ile görüşmüş, sonra beni, Delegasyon Reisi Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beyleri ziyarete gelmişti... Konuşma mevzularımızın esasını özellikle şu suallerimiz oluşturmuydu:

A- Ermenistan hareketinden sonra doğu sınırlarımızın tayininde tamamilen Misakı Milli hudutlarımız tanınacak mı?

B- İttifak olmadığı takdirde bir dostluk antlaşması imzalanacak mı?

C- Bize yeterli yardım yapılacak mı?

Ç- Rus Hariciye Komiserliğinin alışık olduğu tarzda, yukarıdaki meselelerin halli gene bir takım önemsiz sorunlarla uzatıcı bir şekle sokulacak mı?

³³⁶A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 132.

³³⁷BCA, F. 30.18.1.1. K. 352, G., S.1.19..9..

³³⁸Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 191.

³³⁹K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 62.

Yoldaş Medivany'nin cevaplarından Moskova'daki siyasi havanın değiştiği, bundan sonra işin sadece Hariciye Komiserliğine bırakılmayacağı, yoldaş Stalin'in müdahalede bulunacağı ve heyetimizin Moskova'da beklendiği anlaşılıyordu."³⁴⁰

Mdivani'nin sorulara verdiği cevap Türk Heyeti'ni rahatlatmıştı. Türk Heyeti, 15 Ocak 1921'de Kars'tan hareket ederek 17 Ocak 1921'de Tiflis'e ulaştı. Burada heyet, Gürcü Hükümeti ile görüştüktan sonra 27 Ocak'ta Tiflis'ten ayrıldı ve 29 Ocak'ta Bakü'ye varmıştı. Burada büyük bir merasimle karşılanan Türk Heyeti 6 Şubat'a kadar burada kalmış ve 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştı.³⁴¹ Moskova'ya gelen ilk heyetin aksine ikinci heyet büyük bir törenle karşılanmıştı.³⁴²

Türk Heyeti Moskova'ya doğru yol alırken Anadolu'da da önemli siyasi ve askeri gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 5 Aralık 1920'de Bilecik'te İstanbul Hükümeti'nin arabulucu olarak gönderdiği Ahmet İzzet Paşa Başkanlığındaki bir heyetle görüşmüştü. Bu görüşmeden bir sonuç çıkmamıştı.³⁴³ 6 Ocak 1921'de Bursa Cephesi'nden ileri harekate başlayan Yunan Ordusu'nu İsmet Paşa Komutasında Türk Ordusu 9 Ocak 1921'de İnönü'de karşılamış ve iki gün süren muharebelerde Türk Ordusu şiddetle mukavemet ederek Yunan Ordusu'nun ilerleyişini durdurmuş, 10 Ocak 1921'de de Yunan Ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı.³⁴⁴

Düzenli ordunun bu başarısı 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması'nın muhatap bulamaması, ayrıca Ermeniler ile imzalan Gümrü Antlaşması ve Sovyet Rusya ile görüşmelerin tekrar başlaması İtilaf Devletlerini harekete geçirmişti. İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nın bazı maddelerini değiştirip Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek için Londra'da bir konferans düzenlemeye karar vermişlerdi. İtilaf Devletleri, Londra Konferansı için 26 Ocak 1921'de İstanbul Hükümeti'ne çağrıda bulunmuşlardı. Türk heyeti içinde yer almak üzere, BMM temsilcilerinin de Londra Konferansı'na çağrılmasını önermişlerdi. Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nden ayrı olarak çağrılmaları halinde konferansa gelebileceklerini bildirmişti. İtilaf Devletleri bu isteği kabul etmiş ve Ankara Hükümeti adına Bekir Sami Bey, İstanbul Hükümeti adına ise Tevfik Paşa Heyetleri Londra'ya gitti. Londra Konferansı 21 Şubat 1921'de açıldı.³⁴⁵

³⁴⁰A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 152.

³⁴¹ATASE Arşivi, K. 659, G. 106. B. 1.

³⁴²**İkdam**, 4 Mart 1337/4 Mart 1921.; **İstikbal**, 1 Mart 1337/1 Mart 1921.;

³⁴³Ö. Erden, **Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu**, s. 135.

³⁴⁴İ. İnönü, **Hatıralar**, I, s. 245.

³⁴⁵Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s.80-91. ; **Peyâm-ı Sabah**, 28 Kanunu Sâni 1337/28 Ocak 1921.

Ankara Hükümeti'nin Londra Konferansı'na çağırılması basında da büyük yankı buldu. Özellikle Sovyet Rusya ile olan ilişkileri nasıl etkileyeceği merak konusu olmuştu. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa, "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesine verdiği demeçte şöyle diyordu:

*"Londra Konferansı'na iştirakten maksadımız milli gayemiz dairesinde millet ve memleketimizin menfaatini temin ederek sulh ve sükun-u cihanın iadesine hizmet etmektir. Bu insanı maksat ve hareketin, Türkiye ve Rusya münasebâtı dostanesini ve revabıtını ihlal etmesi mevzu bahs olamaz."*³⁴⁶

"Peyâm-ı Sabah" gazetesinde "Adil ve Hak Yolu" başlıklı yazıda "Mukaddime-i Hayr ad edilen"³⁴⁷Londra Konferansı, "İstikbal" gazetesinde de Salih Zeki Bey tarafından şöyle yorumlanmıştı:

"Türk ve Rus Muhadeneti

Tarihin her nedense bize düşman tanıttığı Ruslarla Türkler arasında harbin hitamından tesis eden muhadenet kadar, hâdisat-ı ahire-i siyasi içinde hoş giden bir şey görülemez. Avrupa Sovyet siyasesinin iki büyük millet arasında ihdas eylediği mukârenet tarafından meş'ûr neticeler elde edeceğine şüphe yoktur. Romanof Hanedanı'nın Türkiye enkazı üzerinde cihangirane saltanat tesisi maksadıyla evlat ve ihfadına miras bıraktığı vasiyetname, bugün varis-i meşru ve hakiki olan Rus milleti tarafından Komünizm aleminin kitap-ı menziline ad edilmektedir. Emperyalizm ruhunun dünyadan kalkması için Avrupa ile kavlen ve fiilen mücadele etmekte olan büyük Rusya ile Türkiye arasında düşmanlığı icap ettirecek bir sebep artık kalmamıştır. Şarkın Avrupa'ya karşı sedd-i âhenini olan iki milletin itilaf ve tesanüdü, hulus ve samimiyet mütekabelesi cihana hakim bulunan Avrupa medeniyetinin Şark'a müteveccih istila emelini tevkif edebilir. Vaziyet-i hazrafiye ve karabet-i muhitiyye itibarıyla yekdiğerine istinat eylemesi lazım gelen Türklerle Rusların maziye ait efkâr-ı batıla yüzünden şimdiye kadar düşman geçinmesi yirminci asır Türklerini her zaman müteessir eder. Harb-i umûmî dolayısıyla yekdiğerini pekiyi ve doğrudan doğruya tanımış olan bu sevimli milletlerin zaruret hali önünde el ele vermeleri tabi bir hareket olamaz. Türklerin mağlubiyetten sonra Sevr Muahedesi ile Anadolu'yu parçalamaya koyulan İngilizlere karşı Ruslarında yumruk göstermesi tabiatın her iki millet arasında tesis edeceği ittifak ve itilafın bir mukaddimesi ad olunabilir. Zaten milletler arasında devam ve istikrara haiz olan mücameler, mukârenetler ancak silah arkadaşlığının, müteakabil

³⁴⁶Vakit, 14 Şubat 1337/14 Şubat 1921.

³⁴⁷Peyâm-ı Sabah, 28 Kanunu Sâni 1337/28 Ocak 1921.

müttefiklerin, hayati bir telazum doğurduğu rabıtarlar, şekillerdir. Müşterek düşmanı ezmek, müşterek düşmanı ortadan kaldırmak için kan akıtan iki milletin Avrupa'ya karşı bundan sonra münferiden söz söylemesi doğru değildir. Rusların kendi memleketleri dâhilinde yaşayan efkar ve akaide hür olmakla beraber üç asırdan beri hür ve en serbest ve en ameli bir dinine alışmış olan Türklerin ancak her iki milletin mevcudiyet ve ananesine hatime çekmek isteyen galipleri ezmek hususunda sevk tabii ile Ruslara dost muhadenetini uzatmış olduğu sabit bir hakikat bulunduğundan böyle hayati bir meselenin halli uğrunda baş başa veren vefakar iki dostun bundan sonra dahi siyaset-i hariciyede tevhid-i mesai eyleyeceğine şüphe yoktur. Devre-i ihtilalin henüz hitame ermesinden dolayı Rusya'da hükümferman olan bugün ki fevren bir gün daire-i itidal ve muntaka ve milletin seviye ve kabiliyetine doğru bir hareketi recieye takip edeceğinde tereddüt edilemez. Sosyalizm, surf zehap ve kanaat şahsiyemize göre mücerdatın ulvi ve hayali bir takım sanihat müterakemesinden ibaret olup hayata hakim olan kavanini tabiiyenin zahir ve riyazı düsturlarıyla kabil teellüf değildir. ... her ne olursa olsun bizi alakadar etmeyi Rus akait cedidesinin Avrupa muhafıl siyasiyesinde mütecelli bir kuvve-i muhibbesi vardır. Bu kadar mesaiye rağmen sırtı yere gelmeyen Rusların İngilizlerle görülecek çok işleri olduğundan en büyük düşmanımız olan İngilizlerin bu muhterem düşmanına son derece merbut ve riayetkar olmamız menafi-i milliyemiz iktizasındandır. Davay-ı istiklalimizin Hristiyanlık aleminde yegane zahiri olan büyük Rusya ile münasebatımızın dehay-ı siyasiyeye tevfiikan idaresi milli vazifelerin en büyüklerindendir. Yekdiğerinden kuvvet ve ilham alan her iki millet arasındaki rabitanın an inhilali bir felaket-i siyasiyenin mübde-i zuhuru olabilir. Avrupa'yı imana getiren veya getirecek olan şey Türk-Rus muhadenetidir. Büyük Millet Meclisi bu noktaya hakkıyla vakıf olduğu için Avrupa'dan gelen siyasi rüzgarları Moskova'nın hatırını rencide etmeyecek bir tarzda tetkik etmektedir. Keza Türklerinde Ruslar nazarında ne derece ameli mananen büyük cihanın hakimi oldukları tezahir ettiğinden Avrupa ile vaki her türlü teşebbüs ve müzakeratı siyasiyeden Türkiye'yi alakadar edecek nikat hakkında fikrimizin istimzac edilmekte olduğunu görüyoruz. Gayelerimiz başka başka olsa bile kuvvetlerimizin istihdaf ettiği düşman main olduğundan siyaset-i hariciyede tevhid-i hareket için lazım geleni hiç durmayıp yapmalıyız. Çünkü her iki milletin siyaset-i hariciyede yekdiğerine zahir olacağı zamandır. Bizim Londra'da İngilizlerle vuku bulacak müşafihat müzakeratımız evvel emirde sinemizde medfun azim ve iman-ı milliye ondan sonra Rusların bizlere olan meyl ve muhabbetine istinah edecektir. İngilizler, Anadolu Hükümeti'nin zahiri ve yaldızlı menfaatlerle iğfal

edilebilen bir heyeti bağıya olmayıp bilakis muhadenet-i siyasiye ile alakadar bulunduğu dostunun vaziyetini işgal etmeyecek bir surette tamamıyet-i mülkiyesinin kabul ve tasdikini arzu edenlerle anlaşmaya havahışkar bir hükümet-i akile ve meşru olduğunu anlayacaklardır. Londra'ya giden Türk murahhasları, konferansın kıymet-i siyasiye ve netice-i me'muliyesine göre intihap edilmiş main ve sabit fikirli adamlar olduğundan İngiliz diasporasının bu defa örmek istediği çorabın ipliği pazara çıkıncaya kadar Büyük Millet Meclisi ile Londra arasında ancak teâtî efkara vesahet edeceği şüpheden varestedir. Sevr Muahedesi'nde tadilatı icrası için Yunan Heyeti murahhasasının da işbu konferansa daveti içtimain mevzu' hakkında bize bir fikir sarıh verebilir. Vatanperver Türk Milliyetçileri ile doğrudan doğruya vuku bulan temasın her halükarda faideli olacağını anlamış olan İngilizlerin Sevr ahitnamesi üzerinde bizimle girişeceği pazarlıkta hulus ve samimiyet göstereceklerine itimadımız kavi değildir. Britanya siyasetinin işgal eylediği milletler meyanına dahil olmak istemeyen Türklerin Ruslar aleyhindeki her hangi bir teklif ve taahhüdü bila terdid ve iade edeceği vareste izah ve beyandır. Avrupa'nın Şark işlerindeki maksad-ı hakikiyesinden ne dereceye kadar vazgeçebileceğini anlamak için Londra'ya giden heyeti murahhasamızın Türk ve Rus muhadenet siyasiyesine hürmet ve muhabbet beslemekte olduğunu tezkâr eyleriz. Ancak komşumuz Ruslar'ında her halinde Ermenilerden daha fazla bir kıymet-i hayatiye ve içtimaiyeye haiz olduğumuzu kabul ederek hudud-u şarkiyyemizin emniyet ve selametini temin için işgal ettiğimiz anavatanın bir cüzünden çekilmeyi bize teklif etmemeleri icap eder. Çünkü Sovyet siyasetini bu noktada daha vazih ve sarıh görmek isteriz. Bizde tebdil-i mezhep ile iade edilecek bir toprak mevcut değildir. Türklerle Ruslar arasında böyle şeyler bir mesele olmamalıdır. Son derece riayetkar olduğumuz Türk-Rus muhadenetinin selameti namına son fıkraların makalemize ilavesini muvaffak görmek.³⁴⁸

Makaleden de anlaşılacağı üzere, yüzyıllarca birbirine düşman iki devletin Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla İtilaf Devletleri'ne karşı birleşmelerinin önünde hiçbir engel kalmamıştır. Sevr Antlaşması ile Anadolu'yu parçalamak isteyen İngilizlere karşı Ruslarında yumruk göstermesi her iki millet arasında tesis edilecek ittifak ve itilafın bir giriş kısmı olabilirdi. Yapılacak olan dostluk anlaşması belki de Avrupa'yı dize getirecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu hususa dikkat ederek Avrupa'dan gelen siyasi rüzgârları Moskova'yı üzmeden tetkik etmelidir. Bu doğrultuda Rusya ile

³⁴⁸Salih Zeki, "Türk ve Rus Muhadeneti", *İstikbal*, 11 Şubat 1337/11 Şubat 1921.

Türkiye'nin arasını açmak için düzenlenen Londra Konferansı'na giden heyet yapacağı temaslarda Moskova'yı dikkate alarak hareket etmelidir. Biz bu hususlara dikkat ederken de komşumuz Rusya bize Ermenilerden daha fazla değer vermesi gerekiyor. Yani doğu sınırımızın emniyeti ve selametinin temini için anavatanın bir karış toprağından çekilmemizi bize teklif etmemelidir. Böyle şeyler sorun olmamalıdır.

"Anadolu'da Yenigün" gazetesinde de Londra Konferansı hakkında şu yorum yapılmıştır:

"... Bizim siyaset-i hariciyemizin temelini şark siyaseti teşkil eder. Şarkta bir siyaset sahibi olmak garpta bir siyaset sahibi olmaya mani teşkil etmez. Ve hatta garpta esaslı bir siyaset sahibi olmamıza yegane çare, yegane yol şarkta daimi ve müstekır, kuvve-i temelli bir siyaset tertip etmemizle kanidir. İşte Muhtar Bey buna inanmış, buna iman etmiş olanlardandı. Müteakabil tecrübeler, müteakabil hatalar hatanın bir taraflı olmadığını tasdik etmek hatasızlığın yegane çaresidir. Bu temelli şark siyasetinde muvaffakiyet anın hulul ettiğini göstermekte iken birdenbire İstanbul'da ilk hazırlığı yapılan bir oyunun son hazırlığı Paris'ten geldi. Bazı husus-u istihbarat gösteriyor ki İngilizlerin Londra Konferansı'na muvaffakkatleri sebepsiz olmamıştır. Hatırlamak lazım gelir ki bizi Londra'ya davete muvaffakat eden İngilizler bir taraftan Moskova müzakerecesi Karasin'i bir takım teklifat ile Moskova'ya gönderiyorlar. Şu halde tereddütsüzce denilebilir ki Londra'nın maksadı düşmanı ikiye ayırmak, ondan sonra da dönüp birini dönüp diğerini elemektir. Son günlerde İngiliz matbuatı yeni bir faraziyeden, Rusya'ya karşı yeni bir siyasetten bahsediyorlar. Bolşevizm'i mahvetmek için onunla ticari ve iktisadi münasebeye girişmek, yani ticari bir sulh, akd etmek lazım gelir diyorlar. İngiliz siyaseti Bolşevizm'e karşı bu düstur ile hareket edecekmiş, bizim için ne kadar şayanı dikkattir ki Bolşevizm'i ticari bir sulh, ile öldürmeye karar veren İngiltere bizi de Londra'da siyasi bir sulh akdine davet ediyor.

Sade şu iki hadisenin karşılaştırılması bugünler şark siyasetine verilmesi lazım gelen ehemmiyetin takdirine kafî gelir zannederiz. Bu ehemmiyet göz önünde dururken ve şark siyasetinde şimdiye kadar düşünülmüş olan hatalar için bu hatalardan bilahare açıkça bahsedeceğiz. Bunların anlaşılmasından mütevellit imkan tashih hasıl olduğunu gösteren alametler peyda olmuşken Londra oyununun bizi ne derecelerde tehlikeye atabileceği kendiliğinden anlaşır."³⁴⁹

³⁴⁹ Anadolu'da Yenigün, 11 Şubat 1337/11 Şubat 1921.

Yukarıda verilen haberde Garp'ta esaslı bir siyasete sahip olabilmemiz için Şark'ta daimi bir siyaset takip etmemiz yeterlidir. Bu temelli şark siyasetini gerçekleştirmeye başladığımız anda, İngilizler düşmanı ikiye ayırarak yok etmek için bizi Londra Konferansı'na çağırmışlar ve Sovyet Rusya ile ticari ve iktisadi bir anlaşma yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı şark siyasetine önem verilmesi gerekmektedir. Bütün bu oyunlar gün yüzüne çıkmışken Londra oyununun bizi ne derece tehlikelere atacağı anlaşılmış olur.

“Anadolu’da Yenigün” gazetesi 20 Şubat 1921’de ki yayınında; Londra Konferansı hakkında “İngilizlerin Ankara Hükümeti’ni Londra Konferansı’na çağırarak Türk-Rus ilişkilerini engellemeye çalışıyor.”³⁵⁰ demişti.

Yapılan yorumlara bakıldığında başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinin Londra Konferansı’nı toplama amacı Sevr Antlaşması’nın bazı maddelerini yumuşatıp Ankara Hükümeti’ne kabul ettirmek ve Türk-Sovyet yakınlaşmasını engellemekti. Mustafa Kemal Paşa 6 Şubat’ta “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesine verdiği demeçte; “Moskova ile münasebetlerin iyi niyetle sürdürüleceğini, konferansa katılımın asıl amacının Misâk-ı Milli’yi gerçekleştirerek dünya barış ve düzeninin yeniden kurulmasını sağlamak olduğunu ve Sovyet Rusya ile dostça münasebetlere herhangi bir zarar gelmeyeceğini”³⁵¹ söyleyerek İtilaf Devletlerinin bu oyununu bozmuştu.

Bu dönemde tartışılan diğer bir konu da, Anadolu’da Bolşevizm meselesidir. “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesi muhabirinin Mustafa Kemal Paşa’ya bu meyanda sorduğu soruya Mustafa Kemal Paşa; “Komünizm bizde kabil-i tatbik değildir”³⁵² diye cevap vermişti. Mustafa Kemal Paşa’nın bu sözü “Oryakat Niyoz” gazetesinde şöyle yorumlanmıştı:

“Anadolu’da Bolşevik aleyhtarlığının tevezüh etmekte olduğunu ve buna mukabil Moskova Hükümeti’nin Türk Milliyetperverlerine karşı husumetkar vaziyet almakta bulunduğunu beyan ettikten sonra Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’da Bolşeviklik tatbik olunamayacağını ve Bolşeviklerin Kars ve Gümrü’nün serian tahliyesi için kendisine ültimatı gönderdiklerini kaydediyor. Ve mütalaatına da devam ediyor:

<< Rusların Gürcistan’a karşı takip ettikleri siyaset Maveray-ı Kafkas’ta sabık Rus hegemonyasını iade etmek maksadında olduklarını izah ediyor. Rusların bu tarz hareketi Kemalilerin amaline uymadığı gibi onları asla memnunda edemez. İhtimal ki

³⁵⁰ Anadolu’da Yenigün, 20 Şubat 1337/20 Şubat 1921.

³⁵¹ Vakıf, 14 Şubat 1337/14 Şubat 1921.

³⁵² Vakıf, 14 Şubat 1337/14 Şubat 1921.

Bolşevikler Kemalileri elden kaçırdıklarını idrak ediyorlar. Ma'mafi' artık Kemalilerin Bolşeviklere bir faideleri olmadığını Bolşeviklerin bunları elde etmek için her gayreti ibzalden vazgeçtiklerini dermiyan etmekte isti'cal göstermekte doğru değildir.>>

Yakında vaziyet kemal-i vuzuh ile tenvir edecektir. Londra Konferansı'nın mukarreratı vaziyet-i hazıreyi ihata eden ibhamı kaldırmakta mühim bir amil olacaktır."³⁵³Bolşevik basınına yansıyan bu görüşlerden Ankara Hükümeti'nin aldığı siyasi başarılarla elinin güçlendiğinin anlaşıldığı görülmektedir.

III- İkinci Heyetin İçinde Yer Alan Tetkik Heyeti'nin Sovyet Rusya'daki Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, müşterek düşmana karşı ortak hareket edebilmek için Moskova'ya Yusuf Kemal Bey Başkanlığında ikinci bir heyet göndermişti. Bu heyete Sovyet Rusya'daki gelişmeleri takip etmeleri için bir de Tetkik Heyeti eklemişti. Bunun için Mustafa Kemal Paşa TBMM'ye şu takriri vermişti:

"BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ CELİLESİNE,

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Azasından Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Besim Atalay ve Fuat Beyler tetkikat-ı ilmiye heyeti olarak Moskova sefaret heyetiyle birlikte mahal-i mezkûre azimet edeceklerinden mir-i mumaileyhimin vazifelerinin devamı müddetince mezun addedilmelerini rica ederim. 11/10/1336, (1920) B.M.M. Reisi Mustafa Kemal"*³⁵⁴

Riyaset makamında bulunan İkinci Reis Vekili Vehbi Efendi'nin daveti üzerine Mustafa Kemal Paşa, verdiği karar hakkında izahatta bulunmak için kürsüye gelmiş ve Meclis üyelerine şunları söylemişti:

"Arkadaşlar

Malum-u aliniz olduğu veçhile Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu hey'eti sefaret resen malum olan ve mazbut olan kadrosu dahilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta namütenahi İslam kütleleri vardır. Bu İslam kütleleri içinde bizim ifa edebileceğimiz bir takım hususi, mahrem ve fevkalade vazai'fimiz vardır. Bittabi bu vazai'fin mahiyeti ilan edilerek oraya memur, heyet gönderilemez. Sırf bu vazai'f-i mahsusayı ifa ettirebilmek, takip ettirebilmek, icabında izhar edebilmek üzere heyet-i kadrosuna heyeti ilmiye namıyla bir heyet ilave edilmiştir. Heyet-i ilmiye denildiği zaman manasından istidlal edildiği gibi, orada yalnız tetkikat-ı ilmiye yapacak değildir.

³⁵³İkdam, 25 Şubat 1337/25 Şubat 1921.

³⁵⁴TBMMGCZ, I/1 s. 154.

İfadeettiğim gibi vazaif-i mahsusa ifa edecektir. Bu vazaif-i mahsusayı ifa etmek üzere Hükümet, Heyet-i Vekileniz ve oraya reis olarak memur ettiğiniz zat bittabi birtakım nükat-ı nazardan bazı zevatı intihap etmiştir. Bu zavatı Heyet-i Aliyeniz azasından intihap eder. Heyet-i Aliyeniz haricinden de intihap edebilir. Nitekim birçok memurlarımız vardır. Şimdi Heyet-i Aliyeniz meyanından bu vazifeyi mahsusayı ifa etmek üzere intihabı düşünülen zevatın intihabı düşünülmek ve bu vazifelere izam edebilmeleri için bittabi kendilerine vazifeleri devam ettiği müddetçe mezuniyet verilmek lazımdır. Mesele gayet basittir. Bunu başka şekilde bast ve temhit edersek Heyet-i Aliyenizi temsil etmek üzere Heyet-i Aliyeniz namına tetkikatta bulunmak üzere bir heyet gönderiliyor. Bittabi hükümetin teklif ettiği bir tarzda olamaz. Heyet-i umumiye intihap eder. Ve bu suretle müntehap olan sefirle arkadaşlık etmeleri itibarıyla intihap edilmiş arkadaşlardır. İsimleri cümlece malumdur. Tekrar okuyayım efendim. Tevfik Rüştü Bey, İsmail Suphi Bey, Besim Atalay ve Fuad Bey. Bunlar Heyet-i Aliyenizi temsil etmek üzere gidecek heyet değildir. Oradaki sefir-i kebirin riyasetinde ve refakatinde icrayı vazife edeceklerdir. Mezuniyet ita buyurmazsanız gidemezler. Mezuniyet ita buyrulsun ve gitsinler vazifeyi ifa etsinler.”³⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın bu izahatından sonra oya sunulan taktir oybirliği ile kabul edilmişti.

Mustafa Kemal Paşa’nın Sefaret Heyeti ile gönderdiği bu Tetkik Heyeti’nden Besim Atalay Bey yolda hastalanmış ve Erzurum’dan Ankara’ya dönmüştür.³⁵⁶ Heyetin diğer üyeleri Moskova’ya vasil olmuştur. Moskova’ya gelen İsmail Suphi Bey, bir süre sonra Türkistan’a geçmiştir. Temmuz 1921’de Buhara’ya geçen İsmail Suphi Bey’in görevi Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine verdiği direktifler doğrultusunda burada Türkistan Milli Birliği’nin kuruluşu için Türkistan Türkleri arasında arabuluculuk yapmaktır.³⁵⁷

Ali Fuat Paşa, 6 Mayıs 1921’de İsmail Suphi Bey’in Tataristan ve Buhara’da yaptığı çalışmalar hakkında Hariciye Vekâleti’ne sunduğu raporda şöyle demiştir:

“ Büyük Millet Meclisi azasından Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey’in taktir ettiği melfuf raporu, bir çok mesaili mühimmeyi ihtiva eylemesi dolayısıyla pek mühim akdetmekteyim. İşbu mesailden birçoğunun alelacele yapılacak tetkikat ve tahkikat ile tezahür edemeyeceği ve bilhassa Rusya Sovyet Hükümetinin henüz muzkur raporda

³⁵⁵ TBMMGCZ, I/1, s. 154.

³⁵⁶ Rıza Nur, **Dr. Rıza Nur’un Moskova-Sakarya Hatıraları**, İstanbul, 1993, s. 77.

³⁵⁷ Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara, 1995, s. 3-4.

beyan edildiği kadar tavazzuh (açıklık) etmemiş olduğu malum ise de miri muma-ileyhin bu hususta itasına çalıştığı malumat ve mütealatin şayanı mütaala olduğunu arzeylerim.

İsmail Suphi Bey buraya gelen mebus arkadaşlarımızdan en faali ve ziyade tetkikat ile meşgul olanıdır. Yalnız her şube ile aynı zamanda ve seri bir surette meşgul olduğundan bunların her biri hakkında doğru malumat istihraç edebilmiş olduğunu zannetmiyorum. Birçok şubeler ise sahib-i ihtisas olmadığından tesadüf ettiği şahsın mütaalasını aynen kendi mütaalasını olarak nakil ve beyan ettiği ve alelacele mütaala ettiği kitap ve gazetelerde yalnız yeni Rus idaresinin ecnebilere arzu ettiği şekilde memleketin ahval ve vaziyetini göstermek maksadıyla teşkil etmiş olduğu şebekeyi yarararak hakikat-ı hali keşif ve tetkik etmek bazı ahvalde mümkün olmadığı gibi birçok zamana da ihtiyaç göstermektedir.

...Raporunda seksen ila yüz kişilik Sefaret Heyetinin yeni Rus sefirinin riyaseti altında Anadolu'ya hareket edeceğini bildirmekte ise de bizce alınan malumat, yeni sefirin bir miktar maiyet memuru ile 8 Mayıs 1921 de Moskova'dan hareket edeceğinden ibarettir.

*... yalnız bugünkü Rusya'dan bize gelecek olan en büyük tehlike ya Avrupalılarla müttehiden ve münferiden komünizm veya sair nam tahtında muhalif bir unsur hazırlayarak dahilimizi karıştırmaktır. Hâlbuki ve korku Çar zamanında da mevcut idi. Fakat bu kere daha kuvvetli olabilir. Bugünkü Rusya eski Rusya gibi mevcudunu ne süratle teşhiz ve ne de takviye edebilir. Çünkü idareten dahiliye namına nazariyattan başka bir şey yoktur. Miri muma-ileyh bu husus hakkında raporunun diğer aksamında gayet doğru izahat verebilmiştir. Miri muma-ileyin raporu hakkında şimdilik bu kadar.*³⁵⁸

Ali Fuat Paşa'nın da dediği gibi Tetkik Heyeti'nin en etkin üyesi Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'dir. Diğer üyeler Tevfik Rüştü Bey ile Fuat Bey 22 Eylül 1921'de Anadolu'ya gelmişti. "Tevhid-i Efkâr" gazetesinde "Rusya'dan Avdet" başlığıyla yayınlanan haberde şöyle yazıyordu:

*"Geçen sene bir seyahat-i tetkikiye icraetmek üzere Moskova'ya giden BMM azasından Doktor Tevfik Rüştü ve Fuat Beyler Azerbaycan Sefareti Heyeti ile beraber şehrimize gelmiştir."*³⁵⁹

Ali Fuat Paşa, 24 Kasım 1921'de TBMM'ye gönderdiği telgrafta Tataristan ve Buhara'da incelemeler yapan İbrahim Suphi Bey'in Moskova'ya döndüğünü burada bir

³⁵⁸Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, s. 333-334.

³⁵⁹Tevhid-i Efkâr, 26 Eylül 1337/26 Eylül 1921.

müddet hastanede yattığını bildirmişti.³⁶⁰ 27 Ocak 1922'de³⁶¹ Ankara'ya gelen İsmail Suphi Bey 28 Ocak 1922'de "Vakit" gazetesine şu röportajı vermiştir:

" Şimdi Rusya ihtilallerde iktisadi nokta-i nazardan kaybettiklerini ihraz için çalışmaktadır.

1336 senesi Teşrini sanisinde (Kasım 1920) Rusya'ya izam olunan Moskova-Türkiye heyet-i sefareti ile birlikte bir de ayrıca BMM azasından dört zattan mürekkep bir heyet tetkike gönderilmişti. Heyet-i tetkikiye azasından Soysallıoğlu İsmail Suphi Bey bu defa uzun tetkik seyahatinden avdet etmiş ve muhabirimize seyahatine ait intibalarından bazı malumat vermiştir. Suphi Bey demiştir ki:

Ankara'dan hareketimizden sonra Erzurum yoluyla Kars'a vardık. Ondan sonra Tiflis'e uğradık. O zaman orada Menşevik Hükümeti mevcuttu. Ben orada müddet-i berayı tetkik kıldım. Sonra Bakü'den Moskova'ya müteveccihen hareket ettim. Vazifemiz tetkikat-ı umumiyyeden ibaretti. Benim dolaştığım mesafeler takriben 30 bin kilometreye tecavüz etti. Rusya'da böyle bir seyahat tetkikiye bundan evvel yapılmış bir şey değildir.

Şarkı, garbı, Türkistan'ı, Harezmi, Buharayı, Fergana'yı, Başkurdistan, Tataristan, Kazak ve Kırgız memleketlerini gezdim. Çarlık zamanında hiçbir ecnebiyenin dolaşamadığı Türkistan muhitinde Sovyet Hükümeti'nden görmüş olduğum teshilat-ı siyasiyesinde dolaştım. Ne Rusya'da ne Türkistan ve Ural memleketlerinde uzun senelerden beri memleketimize dair haberler alınamamış idi. İcap ettikçe izahat ve malumat verdim. Makaleler yazdım, konferanslar verdim.

Harezmi, Hivye ve Buhara Rus Sovyet Federasyonu'na dahil değildir. Esnayı ihtilalde Buhara Emiri kaçmış, Harezmi Emiri öldürülmüştür. Urallar Cumhuriyeti ile idare edilmektedir.

Harezm deltasına muttasılolan yerlerde tesis etmiş 800 bin nüfusa maliktir.

Bu müstakil hükümetlerden maada Türkistan'da Rus Sovyet Konfederasyonu'na dahil olan Büyük Türkistan Cumhuriyeti vardır. Ural memleketi ahalisi bilhassa Başkurt, tatarlardır. Şark'ta ve Cenup'ta Türk Müslüman Kazakları o havalinin en mühim unsurlarını teşkil etmektedir. Bu havalide ki lisanı lehçe farklarından sarfinazar edilir ise bizce çabucak anlaşılır bir şekildedir.

³⁶⁰BCA, F. 30.10.0.0. K. 200, G. 362, S.2

³⁶¹Tevhid-i Efkar, 28 Kanun-i Sâni 1338/28 Ocak 1922.

Şark Müslümanları Türk-Yunan mücadelesini büyük bir alaka ile takip etmektedirler. Bilhassa emperyalizme karşı bir mücadele olan milli harbimiz hakkında halka malumat verdim.

Volf boyundaki Türkler açlıktan en ziyade müteessir olmaktadırlar. Medeniyetçe biraz daha yüksek olan Ural Rusları daha az müteessir ve daha yüksek olan alman muhacirleri de pek az müteessirdirler. Layıkı vecihle harici muavenet olmaz ise bu ahalinin yüzde ellisi kırılacaktır. Türkistan'ın en mühim mahsullerini pamuk, ipek , pirinç, halı ve birde kuzu derisi teşkil etmektedir. Muavenet itibarıyla bu memleket pek zengin ve her nevi manada maliktir.

Türk ve Rus dostluğu her iki milletin menafî ve ihtiyacı nokta-i nazırdan elzemdir. Bilhassa Ruslar kültür itibarıyla fevkalade müterakkidirler. Rusya medeniyet itibarıyla yoluna girmiş bir memlekettir. Şimdi Rusya inkılâplarda iktisadi nokta-i nazardan kaybettiklerini ihraz için çalışmaktadır. Elyevm iktisadi münasebat-ı hariciyeye büyük bir ehemmiyet veren Rusya, yeni iktisadi politikasında serbesti ticarete doğru büyük bir adım atmıştır. Bu yeni sistem ticaret vergisi şeklinde tahmil ettiği tekalif ile devlet hissesini istifa etmektedir.

Moskova'da hayat-ı ticariye başlamıştır. Mağazalar, tiyatrolar, pastacılar, lokantalar ve dükkanlar eski halini iktisap etmektedir.

Bir sene evvel ecnebi heyet-i siyasiyeye malik olmayan Moskova'da bugün adeta bir <<kordiplomatik>> tesis etmiştir. Bizim sefaretimiz, Baltık Hükümeti sefaretleri, Polonya sefareti, İtalya, İngiliz ve Alman, Afgan, İran mümessilleri gibi.

Rusya nafia siyasetinde bütün memleket dahilinde elektrik kuvvetini tevsi' ve teşmil etmeye karar vermiştir. Kendisiyle beraber Moskova'dan geldiğim yeni Rus Sefiri Aralof Yoldaş şimdi Ankara'ya varmıştır. Kendisi Türk ve Rus dostluğunun elzem olduğunu takdir edenlerdendir. İnkılâbın doğurduğu bir recl devleti olan mumaileyh Polonya cephesinde harp etmiştir. 40 yaşlarında vecdi bir insandır. Zevcesi de kendisine refakat etmektedir.

Şimdi Tiflis'te akd olunan iktisadi konferansı Kafkas Hükümetleri ile iktisadi münasebetimizi tesis ile iştigal etmektedir.

Elyevm Batum, Tuapse, ve Novorossiysk'i de bulunan şehbenderhanelerimize ilaveten Kazan, Moskova ve Odessa'da şehbenderlikler tesis olunmak mukarrerdir.

Askeri memurlarımız umumi harp esnasında esir düşen efradımızı toplamakla iştigal ve bunları anavatana sevk etmektedirler.

*Seyahatten dönerken memleketimize Rus ve Tatar lisanları üzerine yazılmış olarak tedarik ettiğim birçok kitaplarda getirdim. Müşhedat ve intibaatımı ayrıca kitap şeklinde mufassalen yazacağım. Çünkü biz ne Rusya'yı, ne şarkı tanımıyoruz. Bunları memleketime tanıtmak borcumdur.*³⁶²

İsmail Suphi Bey'in Sovyet Rusya'ya yaptığı geziyi ve verdiği olumlu izlenimleri eleştiren yayınlarda vardır. Bu yayınlardan bir tanesi de “*Aydede'dir.*” 2 Şubat 1922'de yayınlanan haber özetle şu şekildedir:

Anadolu'nun Buhara ve Türkistan'a olan ilgisine destek veren Aydede dergisibu desteğini “*Gönlüm ister ki ırktaşlarımızla temasımızı artıralım, lisanımızı birleştirelim, onlara medeniyette öncülük edelim. Yani onları bize ve bizi Avrupa'ya benzetelim... Yoksa Avrupa'ya küsüp kendimizi onlara benzetmeyelim.*” şeklinde açıkladı. Ancak bunu Soysallıoğlu gibi bol harcırahla değil içten gelen bir istekle yapılması gerektiğini belirtmişti. Soysallıoğlu, Meclis'te yaptığı konuşmada da buraların adetlerinden bahsederek mebusları heyecana getirdi. Soysallıoğlunun asıl amacı bizden daha geri kalmış olan ırkdaşlarımızın bu halini anlatarak bizi övmektir.³⁶³

Ali Kemal de, “*Peyâm-ı Sabah*” gazetesinde yazdığı yazıda; “*Ankara'nın tutmak istediği yol, Turanhlılaşmak, Moskova'dan Buhara'ya, Afgan'a kadar müttefikler arayarak Garp dünyası ile boğaz boğaza gelmekten başka çare bırakmayan yegâne bir yoldur.*” demişti.³⁶⁴

İsmail Suphi Bey, 3 Nisan 1922'de Meclis'te yaptığı konuşmada Sovyet Rusya'daki kuraklık sebebiyle özellikle Volga ve Ural çevresindeki Başkırt, Tatar, Kazak ve Kırgızlarda büyük bir açlık olduğunu, bu açlık yüzünden de çok sayıda çocuğun ölmekte olduğunu söylemiş, bunların bir kısmının Türkiye'ye getirilerek kurtarılmasını önermişti. Meclis'te bu işi acilen çözümleyecek bir komisyon kurulmasına karar vermişti.³⁶⁵ Ayrıca Kırım, Kazan ve İdil'den gelen, yardım isteyen heyetlere; TBMM ve halk tarafından, o güç zamanlarda bile yardım edilmişti.³⁶⁶

³⁶² **Vakit**, 28 Kanuni Sâni 1338/28 Ocak 1922.; **Tevhid-i Efkâr**, 28 Kanun-i Sâni 1338/28 Ocak 1922.

³⁶³ **Aydede**, 2 Şubat 1338/2 Şubat 1922.

³⁶⁴ **Peyâm-ı Sabah**, 3 Şubat 1338/3 Şubat 1922.

³⁶⁵ **TBMMZC**, I/18. s. 478-485.; **Hâkimiyet-i Milliye**, 3 Nisan 1338/3 Nisan 1922.

³⁶⁶ **Anadolu'da Yenigün**, 26 Mayıs 1338/26 Mayıs 1922.

D- MOSKOVA MÜZAKERELERİNİN BAŞLAMASI VE MÜZAKERELERİN BASINA YANSIMASI

I- Moskova Müzakereleri Öncesi Görüşmeler

Türk Heyeti, 19 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmıştı.³⁶⁷ Heyetin Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile ilk gayri resmi görüşmesi 21 Şubat 1921'de olmuştu. Bu görüşmede ilk tartışma konusu da, görüşme önerisinin kim tarafından yapıldığı olmuş, ancak Mdivani tarafından Kars'ta heyete verilen; Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmeyeceğine dair güvence veren mektubu, heyet Çiçerin'e gösterince, Çiçerin geri adım atmak zorunda kalmıştı. Ayrıca bu görüşmede konuşulan diğer bu konuda; konferansa kimlerin katılacağı olmuş ve görüşmelerin iki ülke arasında yapılması önerilmişti. Resmi görüşmeler başlamadan önce bazı konuların giderilmesi için birkaç toplantının yapılması kararlaştırılmıştı.³⁶⁸

Çiçerin görüşmede Ermeni meselesini tekrar gündeme getirmiş ve Gümrü Antlaşması'nın feshini istemişti. Anadolu'da Komünistlere yapılan kovuşturmalardan da yakınan Çiçerin, Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzalamayacaklarını ancak bir dostluk antlaşması imzalayabileceklerini belirtmişti.³⁶⁹

Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile yapılan görüşmeden bir sonuç alamayan Türk Heyeti, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi olan Mdivani'nin tavsiyesine uyarak Milletler Komiseri Stalin'den bir görüşme talep etmişlerdi. Bu talebin kabul edilmesi üzerine 22-23 Şubat 1921 gecesi Türk Heyeti Stalin ile görüşmüştü.³⁷⁰ Aynı tarihlerde TBMM Hükümeti Ardahan ve Artvin hakkında Gürcistan'a notalar vermişti. Görüşmede Stalin, dostluk antlaşmasının yapılmayışının nedenini bir ceza olarak değil, yapılmakta olan İngiliz-Rus Ticaret antlaşmasına, İngilizlerin Türkiye'ye yardım edilmemesi konusunda ekledikleri bir kaydın gereği olduğunu göstermiş ve yardımın açıktan yapılacağını belirtmişti. Ayrıca Stalin, Türkiye'nin ittifaktan beklediği, para, silah ve insanca yardımı hemen sağlayabileceklerini; ticaret antlaşmasına zarar vermediği için kardeşlik antlaşmasını imza edebileceklerini de söylemişti.³⁷¹ Türk Heyeti'nin Ermeni meselesinin konuşulup konuşulmayacağını sormasına üzerine

³⁶⁷Hâkimiyet-i Milliye, 28 Şubat 1337/28 Şubat 1921.; İkdâm, 4 Mart 1337/4 Mart 1921.

³⁶⁸Hâkimiyet-i Milliye, 6 Mart 1337/6 Mart 1921.

³⁶⁹B. Çolak, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, s. 75.

³⁷⁰A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 180. ;R. Nur, *Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları*, s. 85.

³⁷¹A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 180-181.

Stalin; “siz Ermenistan meselesini kendi kendinize halledeniz” diyerek bu konuyu kapatmıştı.³⁷²

Türk Heyeti, Çiçerin ile 23-24 Şubat akşamı bir görüşme daha yapmıştır. Hayret verici bir değişim gösteren Çiçerin, Ermeni meselesi ile ilgili önerisinin yanlış anlaşıldığını; Ankara ve Anadolu’da Rusya’ya karşı kötü görüşlere yol açmasından dolayı üzüldüğünü söylemiştir. Görüşmede Çiçerin, “birbirimize hatalar, suçlar yüklemekten vazgeçelim; işimize bakalım. Yeterince görüş teatisinde bulunduk. Askeri konular iki gün zarfında Savunma Komiserliği ve Başkomutanlık katlarında görüşülsün; siyasi konular ise 26 Şubat’ta oturumlarına başlayacak bir konferansa bırakılsın” demiştir.³⁷³

II- Moskova Müzakereleri

1- 26 Şubat 1921 Tarihli Oturum

Moskova Müzakereleri resmen 26 Şubat 1921’de, iki taraf temsilcilerinin katılımıyla Sovyet Hariciye Komiserliği’nin binasında, konferans salonunda başlamıştı.³⁷⁴ Türkiye’yi İktisat Vekili Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve TBMM’nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, Askeri Mütahhassıs Erkanıharp Kaymakamı Seyfi Bey(Dözgören) ve Ataşamiliter Erkanıharp Binbaşısı Saffet Bey(Arıkan); Sovyet Rusya Hükümeti’ni Hariciye Komiseri Çiçerin, Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu Üyesi Celal Korkmazov , askeri uzmanlar Bobrişçev ve Somoylo temsil etmişti.³⁷⁵

Oturuma başkanlık eden Çiçerin, “Açma şerefine nail olduğum bu konferans Doğu tarihinde bir çağa damgasını vurmaya ve siyasi ve sosyal rejimlerini kendileri belirleme ve kaderlerini tayin etme hak be bağımsızlıklarını tüm dış saldırılara ve dışarıdan gelen Rusya ve Türkiye halklarının derin ve sağlam birliğini kesin bir biçimde damgalamaya yöneliktir. Nasıl bizim dostluğumuz, Türkiye için onun politik durumunun temeli olarak zorundaysa, doğu halklarının dostluğu da Sovyet Rusya için, onun uluslar arası yaşantısının en önemli koşuludur.”³⁷⁶ demişti.

³⁷²Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 205

³⁷³A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 185.

³⁷⁴A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 188.

³⁷⁵Ramil Zalyaev, “ Mart 1921 Tarihli Rusya ve Türkiye Arasında Yapılan Anlaşma: MüzakerelerSüreci”, **Ardahan’ın Anavatanı Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 120.

³⁷⁶N. Çerniçenkina, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları**, s. 37-38.

Ayrıca Çiçerin, açılan bu konferansın geçen sene başlayan bu samimi ilişkileri güzel bir sonuca götürmesine ve iki ülke arasındaki birliğin sağlanmasına hizmet edeceğini, İstanbul ve Boğazları Türklerin elinden almak isteyen eski Çar Hükümeti'nin emperyalist hırslarını kesin bir dille reddettiklerini söylemişti.³⁷⁷

Çiçerin'in konuşmasından sonra sözü Türk Heyeti'nin Başkanı Yusuf Kemal Bey almıştı. Yusuf Kemal Bey konuşmasında; gösterilen yakın ilgiye teşekkür etmiş ve eskiden Türk ve Rus halklarını ezenlerin onları zorla birbirlerine düşürdüklerini belirtmişti. Konuşmanın devamında ise Yusuf Kemal Bey; *“Önümüzde kapitalist egemenliğine boyun eğmek istemeyen iki halk bulunuyor. Bu iki güç birlikte hareket etmek zorundadır. Sovyet Rusya ile dostluğun, Türkiye'nin ulusal varlığının başlıca unsuru olan politik ve ekonomik bağımsızlığın Türk Halkınca kazanılması açısından büyük önem taşıdığını”* söylemişti.³⁷⁸

Moskova Müzakereleri'nin açılış konuşmasındaki nutukları *“Anadolu'da Yenigün”* gazetesi *“ Her iki tarafın irat ettiği nutuklar Türkiye ile Rusya'nın yekdiğerine merbut bulundukları pekala esasatına istinat etmekteydi.”*³⁷⁹; *Vakit* gazetesi *“Mezkur konferansta her iki milletin garpçı düşmanlara karşı muhafazai mevcudiyet için beraber hareket etmesi temin olunacağı ümit edilmektedir.”*³⁸⁰; *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de *“Moskova Konferansı'nın açılması ve açılış konuşmalarında dostluk esasatına isabetediliyor.”*³⁸¹ şeklinde yorumlamışlardı.

26 Şubat 1921'de ki ilk resmi oturumda Siyasi, Hukuki ve Kayıt Komisyonları olmak üzere üç komisyonun kurulması kararlaştırılmıştı. Türk Heyeti, Siyasi Komisyonun ilk toplantısında ittifak antlaşmasının imzalanması, Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi, TBMM'nin kabul etmediği Türkiye'yi ilgilendiren hiçbir anlaşmanın Sovyetlerce kabul edilmemesi, boğazlarda bütün milletlere ticaret serbestisi tanınması, Çarlık Rusya ile yapılan bütün anlaşmaların, borçlar ve kapitülasyonların kaldırılması teklifinde bulunmuştu.³⁸² Çiçerin ise Misak-ı Milli sınırları kabul edildiği takdirde Batum'un da Türkiye'ye verilmesi gerekeceğini, bunu kabul etmelerinin imkânsız olduğunu söylemişti. Çiçerin, sözü Ermeni meselesine ve Gümrü Antlaşması'na getirerek, Ermenistan'da Sovyet yönetimi ilan edildiği için bu antlaşmayı kabul

³⁷⁷N. Çernichenkina, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları**, s. 41-43.

³⁷⁸A. M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı 1918-1923**, Doğan Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1966, s. 232.

³⁷⁹**Anadolu'da Yenigün**, 8 Mart 1337/8 Mart 1921.

³⁸⁰**Vakit**, 20 Mart 1337/20 Mart 1921.

³⁸¹**Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Mart 1337/8 Mart 1921.

³⁸²A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 185.

edemeyeceklerini de belirtmişti.³⁸³ Bunun üzerine Türk Heyeti, Gümrü Antlaşması'nın Ermenistan ile Türkiye arasında imzalandığını söyleyerek Misak-ı Milli haricinde konuşmaya yetkilerinin olmadığını belirtmiştir.

Görüşmelerin tıkanması üzerine 2 Mart 1921'de tekrar Stalin ile görüşülmüştü. Stalin bu görüşmede daha çok Batum meselesiyle ilgilenmişti. Stalin'in Batum şehri için hayat sahası istemiş; Gümrü-Erivan-Nahçıvan demiryolunu güvence altına almak için Arpaçay sınırının biraz daha geri çekilmesini istemişti. Türk Heyeti ise Misak-ı Milli esas olarak kabul edilirse Batum şehir ve limanının yönetimini ahalisine bırakabileceklerini ve burada Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Rusya'nın iktisadi menfaatlerinin olduğunu kabul edebileceklerini belirtmiş;³⁸⁴ Misak-ı Milli'nin esas olarak kabul edilmesi halinde Batum için hayat sahasının mümkün olabileceğini söylemiş ve sınırın yine Arpaçay olarak kalmasını, ancak sınır karakolunun 5 km geriye çekilebileceğini söylemişti.³⁸⁵ Türk Heyeti'nin bu isteklerinin kabul edilebilir olduğunu belirten Stalin, bütün bunları Çiçerin ve Hükümet ile konuşacağını söylemişti.³⁸⁶

Sovyet Rusya'nın ihtiyaç fazlası petrolü ihraç edip, yerine makine ve araç gereç alabileceği tek yer Batum'du. Bu yüzden Batum, Sovyet Rusya için çok önemliydi. Dr. Rıza Nur Bey hatıralarında şöyle yazmaktaydı: "*Batum öyle bir yer ki, Sovyet Rusya'nın can evi.*"³⁸⁷ 7 Mart 1921'e kadar iki taraf arasında sınırla ilgili müzakereler devam etmişti. 9 Mart'ta Lenin, Çiçerin'e bir nota göndermiş; Türk Heyeti, aynı gün Stalin ile tekrar görüşmüştü.³⁸⁸ Görüşmeler sonunda taraflar anlaşmaya varmıştı. İki tarafın anlaştığı noktalardan bazıları şunlardı:

Misak-ı Milli'nin Sovyet Rusya tarafından kabul edilmesi,

Sınırın Karadeniz'de Sarp köyünden başlaması,

Ardahan ve Kars Sancakları'nın kuzeydoğu sınırını ve oradan Arpaçay ve Aras'ı izlemesi,

Bu sınırın kuzeyinde 1878 sınırından arta kalan Batum arazisine özerklik verilmesi şartıyla Gürcistan'a bırakılması,

Arpaçay boyunca sınır karakollarının 8 km geri çekilmesi,

³⁸³ Ö. Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu*, s. 142.

³⁸⁴ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, s.208.; R. Zalyaev, *Ardahan'ın Anavatanı Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları*, s. 123.

³⁸⁵ Y. K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 209.

³⁸⁶ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, s. 211.

³⁸⁷ R. Nur, *Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları*, s. 110.

³⁸⁸ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, s. 213.

Nahçıvan'a özerklik verilerek haklarını başka bir devlete terk etmemek şartıyla, Azerbaycan'a bırakılması,

Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile yapacağı anlaşmalara Rusya'nın karşı çıkmaması,

Almanya'dan alınacak malzemenin Rusya'dan serbestçe geçmesi,

Türk tutsaklarının iki ay içinde memleketlerine dönebilmesi,

Diğer devletlerle yapılacak olan anlaşmaların karşılıklı bildirilmesi.³⁸⁹

Moskova'da müzakereler devam ederken Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi olan Mdivani'nin kardeşi olan Gürcistan'ın Ankara Sefiri Simon Mdivani 8 Şubat 1921'de Ankara'ya gelerek güven mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştu.³⁹⁰ S. Mdivani, Hükümeti'nden aldığı talimat doğrultusunda, 8 Mart 1921'de Hariciye Vekaleti'ne başvurarak Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Türk Ordusu tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etmişti. Bu teklif üzerine Heyet-i Vekile aynı gün toplanıp Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgal edilmesine karar vermiş ve bu kararını Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa, Heyet-i Vekile'den aldığı talimat gereğince Türk Kıtalarına Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgal edilmesi fakat Bolşevik kuvvetlerle çarpışmaktan azami ölçüde kaçınılmasını emretmişti. Bölgenin işgali için hazırlanan Çürüksu Grubu, ileri harekâta başlayarak 8 Mart'ta Ahıska'yı, 11 Mart'ta Batum'u, 14 Mart'ta Ahılkelek'i ele geçirmişti.³⁹¹

Batum'un ele geçirilmesinden sonra Tiflis Temsilcisi Albay Kâzım Bey, 13 Mart'ta Batum'a gelerek idareyi ele almıştı. Aynı gün Kâzım Bey'e gönderilen bir telgrafla kendisinin Batum Mutasarrıfı olarak atandığı bildirilmişti.³⁹² Mutasarrıflık yerine Batum Valisi unvanını kullanan Kâzım Bey, 17 Mart'ta yayınladığı beyanname ile Batum'un ilhakını resmen ilan etmişti.³⁹³

Böylece Batum, Ahıska ve Ahılkelek'te TBMM yönetimi tesis edilerek Misak-ı Milli'nin bu kısmı gerçekleştirilmişti. Ancak buraları Moskova Anlaşması'nın imzasından sonra boşaltılmak zorunda kalınacaktı.³⁹⁴

Moskova Müzakereleri devam ederken Moskova'da bulunan Türk Heyeti ile Afganistan'ın Murahhası Mehmet Veli Han arasında 1 Mart 1921'de 10 maddelik bir ittifak muahedenamesi akd ve imza edilmişti.³⁹⁵

³⁸⁹Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 212-213.

³⁹⁰Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, s. 401.

³⁹¹S. E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.277.

³⁹²S. Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, s. 664.

³⁹³**Vakit**, 1 Nisan 1337/1 Nisan 1921.

³⁹⁴Ö. Erden, **Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu**, s. 153.

9 Mart'ta Çiçerin, Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne sınırın nereden geçtiğini anlatan ve Londra'da İtilaf Devletleri ile TBMM Hükümeti arasında müzakerelerin devam ettiğini belirten bir yazı göndermişti. Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Sovyet Hükümeti'nin uzlaşmaz tavrını bırakıp Türkiye ile anlaşma yolunu seçmesinde başta Ankara Hükümeti'nin Londra Konferansı'na çağırılması olmak üzere Ermenistan Ordusu'nun yenilmesi ve I. İnönü Zaferi'nin kazanılmış olması vardı. Çünkü Sovyet Rusya Ankara Hükümeti'nin İtilaf Devletleriyle bir anlaşma imzalayarak müttefik olmasından endişe etmekteydi.³⁹⁶

“İstikbal” gazetesinin 8 Mart 1921 tarihli nüshasında Ahmet Faik Bey, Londra Konferansı ve Moskova Müzakereleri hakkında şu yorumlarda bulunmuştur:

“ Moskova Müzakeresi

Londra'da garp emperyalistlerinin davetiyle iştirak eylediğimiz konferansta, müdafaası üzerinde mücadeleye giriştiğimiz davamızın ne derece haklı olduğunu izah etmekte olduğumuz zamanda Moskova'da da müşterek mücadelemizi güzel bir safhaya isal eylemek, şarkın mağduriyetinin istihlasına maduf olan silah uzmanlığını daha sıkı ravabıtlı takviye ve inkişafa sarılmak emeliyle Ruslarla müzakereye girişmiş bulunuyoruz. Bizce gerek Rusların ve gerek Türklerin Avrupa devletleri ile hasıl eyledikleri temas ve müzakerelerden gayelerinin teminine maduf müspet neticeler hasıl eylemeleri her şeyden evvel kendi aralarında revabıt-ı dostaneyi takviyeye menut ve mütevakkıf olduğundan Londra Konferansı ve müzakerelerinden ziyade Moskova'daki konferansın nazarımızda bir ehemmiyeti ve kıymeti vardır. Moskova konferansının vereceği neticeler her iki milletin garptaki mevki ve nüfuzları üzerinde pek ziyade haiz tesir bulunacağı, garba karşı şarkın ihraz-ı galibe ve zaferi müşterek düşman karşısında bulunan milletlerin samimi bir surette ittihatlarına vayeste bulunduğu düşünülecek olursa Moskova konferansının nazarımızda tecelli eden ehemmiyetin hangi sebeplerden teşkil etmekte olduğu daha güzel anlaşılır.

Londra konferansından ne beklediğimizi bu sütunlarda bir çok vesilelerle izhar ve ilan eylemiş bulunduğumuz gibi Moskova konferansından beklediklerimizi de bugün samimi bir surette arz ve izah eylemek niyetindeyiz. Londra ve Moskova Konferanslarının hangi ahval ve şerait içinde ve hangi maksatlarla içtima etmiş bulundukları nazarı dikkate alınırsa bu iki konferans müzakeratının vereceği neticelerle alakadarlığımız arasında pek esaslı farklar bulunduğu ve her halde Londra

³⁹⁵Hâkimiyet-i Milliye, 24 Mart 1337/24 Mart 1921.

³⁹⁶T. Gökmeşe, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923), s.71.

Konferansından farzı mahal olarak ümit edilse bile bunun Moskova Konferansından beklemekte olduğumuz müspet neticeler üzerinde hiçbir konuya tesiri olmayacağı meydana çıkar. Daha açık söylemek lazım gelirse diyebiliriz ki Londra Konferansı hükümet ve sebep teşekkülüne nazaran nasıl bir netice verirse versin, Moskova konferansının ehemmiyeti ve o konferanstan Rus-Türk milletleri arasında ki münasebatın takviye ve inkişafına maduf olmak üzere beklenen neticelerin her iki tarafın menafı' mütegagele ve hayatiyesi noktasından haiz bulunduğu kıymet-i hayatiyeyi azaltmayacağı şüphesizdir. Gerek Rusların ve gerek Türklerin garp emperyalistlerine karşı açtıkları mübareze zafer ve muvaffakiyetlerini temin edecek olan şey, siyasi ittihatlarının zeval rabitalarla takviyesi ve devamlı bir hayata mazhar olması şayanı arzu bulunan ve ittihat ve ittifak-ı siyasiyenin inkişafat-ı mütegagelesini temin edecek şeraitin hallinden vekayesedir. Düşmanların el ele bu iki büyük milletin münasebatı arasına küskünlük sokmak, hariçten yıkamayacakları kuvvetleri birbirine düşürerek yıkmak emeliyle bir çok siyasi manevralarla şarka açıktan hücum vaziyeti almaları, her iki milletin bu noktaya pek ziyade adfı basiret ve ehemmiyet eylemelerini istilzam eder.

İşte bu lüzum ve endişeye mebnidir ki Moskova Konferansı'nın her nevi endişe sebeplerini izale edecek gayet açık ve sarih ve gayet kati ve dostane neticelerle hitama ermesini, gerek Rus ve gerek Türklerin aralarında kati esaslara bağlanmış bir mesele kalmaması pek şiddetle arzu eyliyoruz. Moskova konferansından beklemekte olduğumuz esaslı şey, bu güne kadar devam ede gelen gayrı müstakir ve bir dereceye kadar da gayrı vazih vaziyetin sağlam dostluk esaslarına müstenit bir inkişafa teल्लीyeti, sabit ve kati bir siyaset ittifakiyenin temellerini teşkil edecek manefi mütegagele ve müştereke hazıriyenin gayet açık bir surette tespit ve takriridir. Ruslardan sarih bir siyaset gerek şarka ve gerek garba karşı menaf-i müştereke-i siyasimize tevafuk edecek sağlam dostlarını tatmin edince bir siyaset istemek hakkımızdır. Ve bil mukabele kendi siyasetimizi de aynı suretle göstermek vazifemizdir. Siyasi hat ve hareket planları okadar vazih olmalıdır ki yekdiğerimizden şüphe edecek vaki ve hadisatın tekevvinüne meydan kalmasın. Son günlerin vakii bu lüzumu daha şiddetli bir surette hissettirecek mahiyette olduğundan bu noktanın Moskova Konferansının pek dostane ceryan etmekte olan müzakeratının hududu haricinde bırakılmayacağı arzu ve kanaatini besliyoruz.

Ruslarla münasebat dostanemizin istinat ettirilmesi lazım gelen ittifak esaslarını pek açık ve samimi bir surette kararlaştırmaya bugün ki vaziyetten daha sade bir vaziyet olamayacağı gibi hal ve şeraitte bu müsaadede tamamen istifade ederek

her iki milletin şark siyasetine vazih bir istikamet vermesini zaruri bir şekle ifrağ etmektedir. Düşmanlarımızın pek çok çalıştığı, silah kuvvetiyle başa çıkamayarak siyaset kuvvetiyle şarkı ve şark milletlerini avlamayı tasarladığı şu zamanda, iki dost millet ve hükümetin devr-i endişane hareket eylemelerini, aralarındaki vahdedi ve tesanütü kuvvi ve sağlam esaslara istinat ettirerek garbın siyasi hücumlarına karşı metin bir mukavemet vücuda getirmelerini müşterek mücadelemizin her iki tarafa kazandırdığı ve kazandıracağı hakim mevkiin selameti iktizasından görürüz. Tehlike ve tehdidin hariçten pek kuvvetle görünmeye başladığı şu hengamede bütün nazarları tehlike noktalarına çevirmek, münasebetime emniyet ve itimat bahş bir vuzuh ve samimiyet vaziyet-i ittifakiyemizi sağlamlaştırmak her halde müteakabilen hissedilmesi lazım gelen hayati bir lüzum teşkil eder. Ve biz bu lüzumu takdir ettiğimiz içindir ki her şeyden evvel, bu karide dediğimiz gibi Sovyet Rusya'nın şark siyasetini ve Karasin'in Londra'dan getirdiği İngiliz-Sovyet ticaret mukavelesinin bu siyaset üzerinde ne dereceye kadar amil bulunduğunu ve bulunacağını sarih bir surette öğrenmek ve iki dost milletin müteakabil menfaatler icabatına muvafık olmak üzere şakta takip edecekleri siyasinin tespit edildiğini görmek isteriz.

Bundan başka bir de şunu söyleyelim ki Rus-Türk ittihat ve ittifakının haiz olduğu ehemmiyet nispetinde, bir de bu ittifakın devamlı bir surette muhafazası için münasebatımızı sırf siyasi vahdet ve iştirak menafi üzerine tesis teşdit eylemek lüzumunu ve bir lüzuma riayetin ehemmiyetini paylaşmak hizaya almak ve aldırnak ve Türklerinde siyaseti hariciye ve dahiliyelerini açıkça ortaya koyarak yekdiğerimizi ne elde etmeye ve ne de yanlış anlamaya bir sebep olmadığını göstermek lazım gelir. Yani demek isteriz ki Rusların Türk dostluğundan nasıl bir mana çıkarmaları lazım geleceğini ve bizim de Rus dostluğunu ne şekilde arzu eylediğimizi Moskova Konferansında arz- ı amik teşrih ederek irade hiçbir gayrı vazih nokta kalmaması ve ondan sonra da Rus-Türk ittifakının mesmur ve payidar bir siyaset kalesi şeklinde Avrupa'ya karşı tecelli eylemesi imkanı elde edilmelidir.

Biz Moskova Konferansının bu neticeyi vermesini temenni ediyoruz.”³⁹⁷

“İstikbal” gazetesini yazarı Ahmet Faik Bey'e göre 12 Mart 1921'de ki Londra Konferansı'na heyet gönderdiğimiz sırada Moskova'da Sovyet Rusya ile müzakereler yapıyor olmamız İtilaf Devletlerine karşı verilen mücadelede ve Sovyet Rusya ile olan ilişkilerimizi geliştirmekte doğru işler yaptığımızı göstermektedir. Moskova

³⁹⁷ Ahmet Faik, “Moskova Müzakeresi”, *İstikbal*, 8 Mart 1337/8 Mart 1921.

Konferansı'nın olumlu etkileri her iki milletin batıdaki mevkileri üzerinde daha etkili olacaktır. Londra Konferansı nasıl tamamlanırsa tamamlansın Ankara Hükümeti'ni alakadar eden asıl Konferans Moskova Konferansı'dır. Rusların ve Türklerin Batılı devletlere karşı giriştikleri mücadelede zafer elde edebilmeleri için bir ittifak yapmaları gerekliliği vurgulanmaktadır. Burada Türklere ve Ruslara düşen görev ise eski maziyi bir kenara bırakarak sağlam bir dostluk inşa etmeleridir. Bunu gerçekleştirebilmeleri için de birbirlerine karşı güven ve sadakat duyarak, dürüst davranmaları gerekmektedir. İnşa edilecek bu dostluğun devamını sağlamakta önemlidir. Yani Moskova Konferansı'nda Rusların, Türk dostluğundan nasıl bir anlam çıkarmaları gerektiğini ve bizimde Rus dostluğunu ne şekilde arzu eylediğimizi güzel bir şekilde birbirlerine hissettirmelidirler. Konferans'ta elde edilecek bir ittifak; Avrupa'ya karşı bir siyaset kalesi olarak yansır.

Yine "Açık Söz" gazetesinin 16 Mart 1921 tarihli nüshasında Moskova Müzakereleri ve Londra Konferansı hakkında şöyle yazıyordu:

Bu günlerde Moskova'da Rus Hükümeti mümessilleri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi mümessilleri arasında bir konferans inikat ediyor. Konferansın tahripkar ve sulhun takririne mani olan düşmanlara karşı müşterek mücadele eden Türk ve Rus milletlerini ittifak ve ittihada sevk edeceğini ümit etmekteyiz. Türk erbabı mesaiyesi kahr ve tazyike düçar olmuş olan milletlerin hürriyet ve istiklallerinin Rusya ile ittihat ve ittifak etmekle temin edileceğini anlamışlardır. Avrupa siyasi yönü bu ittifaka mani olmak için Türkiye'ye karşı yeni bir oyunun tecrübesine girişmişlerdir. Avrupa diplomatları Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı Rusya aleyhine tahrike çalışıyorlar.

İşte Londra Konferansı'nın manayı hakikati bundan başka bir şey değildir. Lakin bu oyundan bir netice hasıl olmayacaktır. Çünkü yağma kürler ile mazlumların itilaf etmeleri kabil değildir. Bunlarla silahtan başka bir lisanla anlaşmak mümkün olamaz. Türk kitle-i azimesinin pekala takdir ettiği vecihle emperyalistler Türkiye üzerindeki iktisadi hakimiyetlerinden asla feragat etmeyeceklerdir. İstanbul Hükümeti'nin emperyalist devletlere karşı müteakip mesaidatta bulunması varir hadır olsa bile Anadolu rüesası umuru böyle bir anlaşmayı katiyen kabul etmeyecektir. Rus Sovyet hükümeti esir olmak istemeyen mazlum milletlerin yegane istinatkahıdır. İnsaniyet ve faziletin hakiki yollarını Londra'da değil Moskova'da bulacaklardır."³⁹⁸

³⁹⁸Açık Söz, 16 Mart 1337/16 Mart 1921.

Bu yazıda da Londra Konferansı'nın Sovyet Rusya ile olan ilişkileri sekteye uğratmak için toplandığı belirtilmişti. Ayrıca Sovyet Rusya ile bir ittifak yaparsak İtilaf Devletleri'ne karşı başarı elde edilebileceği de vurgulanmıştı.

2- 10 Mart 1921 Tarihli Oturum

İki heyet arasındaki sorunların büyük ölçüde çözülmesinden sonra oturum 10 Mart 1921'de Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında açıldı. Siyasi Komisyon'daki müzakerelerde, öncelikli olarak sınır meseleleri ele alındı. Sovyet Rusya Heyeti, Misak-ı Milli'yi kabul etmeye razı olduklarını fakat sınırlar üzerinde bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğini; Batum'un, bütün Sovyet dünyası için hayati bir öneme sahip olduğunu söyleyerek; Batum Limanı ve çevresindeki demiryolu ve şose yollarının Sovyet Rusya'ya ve mevcut durumda Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti'ne verilmesi gerektiğini ifade etmişti.³⁹⁹ Sovyet Rusya Heyeti'nin kabul edebileceğini söylediği sınır hattı yaklaşık şöyleydi:

Karadeniz kıyısında Sarp, Hediz-Meta (Khedismeta) Dağı, Şavşat Sırtı, Ardahan'a kadar olan eski yönetim sınırı, ilaveten Aleksandropol (Gümrü) Antlaşması ile Ermenistan'a verilen bütün bölgeler dahil olmak üzere Akbaba ve Kızıldaş dağları Ermenistan'a bırakılmalıdır. Rusya Hükümeti, sınırın Arpaçay'ın doğusu ve Aras'ın güneyinden geçmesi konusunda ısrar etmeyecektir ancak, Rusya Hükümeti, askeri açıdan Gümrü-Nahcivan demiryolu hattının korunmasını ve bunun yanı sıra Kürt çeteleri ve başka çetelerin olası baskınlarına karşı sınırdan 8 verst⁴⁰⁰ genişliğinde ve nehrin demir yolundan uzaklaştığı yerlerde daraltılabilecek, hatta kuvvet bulundurulmaması ve blockhauslar (tahkim edilmiş sığınak) inşa edilmemesini Türkiye'den istemek mecburiyetindedir.⁴⁰¹

Türk Heyeti, bu sınırı ve Arpaçay bölgesinde askeri birlikleri ve beton sığınakları Gümrü-Erivan demiryolundan 8 verst mesafede geri çekmeyi beyan etmişti.⁴⁰²

Siyasi Komisyon toplantısında Sovyet Rusya Heyeti, Batum'un Kafkasların kapısı ve Karadeniz'de Sovyet Cumhuriyetleri için hayati önem taşıyan bir liman olduğunu belirtmişti. Batum konusunda Türk Heyeti, Batum şehri ve limanında Sovyet

³⁹⁹S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, s. 223.

⁴⁰⁰Rusların uzunluk ölçü birimidir. 1 verst 1.0668 km.dir

⁴⁰¹TİTE, K. 323, G. 14, B.14-5001.

⁴⁰²N. Çerniçenkina, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları**, s. 47.

Gürcistan Cumhuriyeti'nin egemenliğini ise ancak şu şartlarda kabul edebileceğini belirtmişti. Bu şartlar:

Ahaliye geniş otonom verilmesi.

Müslüman nüfusa kültürel, dini ve topraktan serbest istifade haklarının verilmesi.

Türkiye'ye ithal edilen veya Türkiye'den ihraç edilen mallara ve her türlü ticari eşyalara serbest ticaret hakkı tanınması.

Batum Limanı'ndan ücret ödmeden yararlanılması ve bütün malların vergiden muaf tutulmasıdır.⁴⁰³

Türk Heyeti'nin bu talepleri üzerine Sovyet Rusya Heyeti, Batum'dan serbest transit hakkı konusunun ayrıca yapılabilecek ticaret anlaşması içinde görüşülebileceğini; bu hakkın tanınması durumunda Türkiye'nin de Anadolu'daki bazı limanlarda Sovyet Rusya'ya aynı hakkı tanımları üzerinde durmuştu. Türk Heyeti, Sovyet Rusya Heyeti'nin bu isteğine karşı çıkarak, Türkiye kendisine ait olan bu bölgeden vazgeçtiği için geçiş hakkının kendilerine tazminat olarak verilmesi gerektiğini ifade etmişti.⁴⁰⁴

Oturumda, Nahçıvan konusu da müzakere edildi. Bu konu ile ilgili, Türk Heyeti, Türk askerlerinin Nahçıvan ahalisi tarafından çağırıldığı için, Nahçıvan'ın Türkiye himayesi altında olduğunu kaydetmişti. Bununla birlikte, Türk Heyeti Azerbaycan'dan bu himaye hakkını bir üçüncü devlete bırakmayacağını taahhüt etmesi şartı ile Azerbaycan'a bırakılacağını kabul edeceğini söylemişti. Bunun üzerine Sovyet Rusya Heyeti, Nahçıvan'ın sınırlarının kesin olarak saptanmasını ve Nahçıvan'ın muhtariyetinin Azerbaycan himayesine verilmesini önermiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Nahçıvan bölgesinin sahip olacağı himaye hakkını bir üçüncü devlete hiçbir zaman bırakmamak şartıyla Azerbaycan himayesinde özerk bir arazi oluşturması konusunda anlaşmışlardı.⁴⁰⁵

Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlanması Mustafa Kemal Paşa tarafından olumlu karşılanmış ve Ankara'ya dönem Yusuf Kemal Bey "*Muhterem Paşam! Nahçıvan üzerinde elimizden geleni yaptık*" deyince Mustafa Kemal Paşa, "*Yusuf Kemal Bey!*

⁴⁰³TİTE, K. 323, G. 14, B. 14-6001.

⁴⁰⁴Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 214.

⁴⁰⁵TİTE, K.323, G. 14, B. 14-7001.

*Kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor, bizim için mühim olan budur” cevabını vermişti.*⁴⁰⁶

Bu oturumda sınır konusundan başka taraflar ulaşım, güvenlik, tarafların diğer devletlerle yapacakları antlaşmalarda diğer tarafı ilgilendiren meseleler hakkında birbirlerini bilgilendirmeleri konuları da kararlaştırılmış ve 12 Mart’ta tekrar görüşülmesine karar verilmişti.⁴⁰⁷

3- 12 Mart 1921 Tarihli Oturum

Çiçerin’in başkanlık ettiği bu oturumda, bir önceki oturumun tutanakları okunurken, Türk Heyeti, önceki oturumda okunan Kafkas Cumhuriyetlerinin egemenliği hakkındaki Sovyet bildirisine karşı çıkmıştı. Heyet, bu bildirinin kabulü ile Türkiye Hükümeti’nin gelecekte yapacağı anlaşmaların kayıt altına alınamayacağını açıklamıştı. Buna karşılık Sovyet Heyeti, Sovyet Hükümeti’nin egemenliklerinin zedelenmesi halinde, Kafkas Cumhuriyetlerine tüm diplomatik desteğini vereceğini bildirmekle yetinmişti.⁴⁰⁸ Bundan başka Sovyet Rusya Heyeti iki konuya daha değinmişti. Birincisi, iki ülkenin topraklarında diğer ülkeye düşman güçler ya da kuruluşların barındırılmaması; ikinci ise, taraflardan birinin diğerine haber vermeden bir anlaşma imzalamayacağı güvencesidir.⁴⁰⁹

Oturumda Sovyet Rusya Heyeti’nin, Müslüman olmayan ahaliye katliam yapıldığı iddialarına karşı Türk Heyeti, ne Kars’ta ne de diğer bölgelerde Müslüman olmayanlara karşı bir katliam yapılmadığı, buna bölgede görev yapan ABD Heyeti’nin de şahit olduğu cevabını vermişti.⁴¹⁰

Bu oturumda Nahçıvan bölgesi ile Ermenistan arasındaki sınır konusu da tartışılmıştı. Yapılan görüşmeler sonunda bölgenin etnografik yapısına uygun olarak Şerur-Darelegez bölgesindeki sınırın tercihen düşünülebileceği kararlaştırılmıştır. Türk Heyeti’nce Sovyet Rusya Heyeti’ne takdim edilen antlaşma taslağının gözden geçirilmesi için 14 Mart’a kadar görüşmelere ara verilmişti.⁴¹¹

Moskova’da müzakereler devam ederken “*Anadolu’da Yenigün*” gazetesinin 13 Mart 1921 tarihli yayınında Ankara Hükümeti’nin Sovyet Rusya ile neden ittifak kurmak istediği şöyle anlatılmıştı.

⁴⁰⁶ İ. E. Artnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 441.

⁴⁰⁷ TİTE, K. 323, G. 14, B. 14-9001.

⁴⁰⁸ N. Çerniçenkina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları*, s. 56.

⁴⁰⁹ TİTE, K. 323, G. 14, B. 14-14001.

⁴¹⁰ N. Çerniçenkina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları*, s. 57.

⁴¹¹ Ö. Erden, *Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu*, s. 163.

“ Ankara Hükümeti’nin yegane endişesi milleti evvela harice karşı müdafaa etmek, saniyen de Anadolu halkının bila istisna refah ve huzurunu temine muvaffak olmaktır. Bu endişe ile hareket eden Ankara hükümeti esas itibarıyla Bolşeviklerle birleşmişler, Avrupa’nın sermaye cemiyetlerinden ayrılmışlardır. Ancak teşkil içtimaiyesi Rusya ve sermaye cemiyetlerine nazaran başka olan Türkiye’de Bolşevizm’in muvzubahs olmayacağı muhakkaktır.

Ruslar aramızda tesisini istediğimiz dostluk ne onların Bolşeviklikten vazgeçmelerini ne de bizim Bolşevik olmamızı ister. Onlar Bolşevik Olmasalardı bizim için faydalı olmazlardı. Belki de bir mazeret ve tehlike teşkil ederlerdi. Gayelerine tamamen hararetle taraftar olduğumuz için de Bolşeviklik düşmanı değil, dostunuz. Fakat bizim için Bolşeviklik yeri olmayan bir şeydir.”⁴¹²

Bu makaleden de anlaşılacağı üzere Türk Heyeti’nin amacı Sovyet Rusya’dan maddi ve manevi yardım sağlamak olmuştı. Yapılan müzakerelerden de bunu anlamaktayız.

4- 14 Mart 1921 Tarihli Oturum

Yusuf Kemal Bey başkanlığında saat 21.00’de başlayan oturumda ilk olarak anlaşmanın girişinde “*Kardeşlik Anlaşması*”ndan söz edilmesi kararlaştırılmıştı.⁴¹³ Bundan sonra Batum arazisinin Türkiye tarafından Gürcistan’a bırakılması konusuna geçilmiş ve Çiçerin, Brest-Litovsk Antlaşması tanınmadığına göre, Batum’un Türkiye’nin olmadığını, bu durumda da bırakılması söz konusu olamayacağını söylemişti. Çiçerin’in bu söylemine karşılık Türk Heyeti, Misak-ı Milli’nin Brest-Litovsk Antlaşması’ndan söz etmemesine rağmen, Batum’un Türkiye’ye ait olduğunu ilan ettiğini söylemişti.⁴¹⁴

Yapılan oturumda Türkiye’ye katılan Elvîye-i Selâse halkının Sovyet Rusya’ya göçme hakkı da ele alınmıştır. Müzakereler neticesinde Türk Heyeti, Batum bölgesinin özerk bir bölge olduğundan bu konu ile ilgili meselenin kararının alınmasını Batum bölgesinin ahalisine verilmesini kabul etti. Ayrıca Türk Heyeti, bu maddeye Sovyet Rusya’daki Müslümanlara Türkiye’ye göçme hakkını tanıyan bir paragraf ekletmişti. Sovyet Rusya Heyeti, böyle bir kayıtlı Sovyet Rusya’daki devrimzede sömürücü grupların hemen Türkiye’ye göçmek isteyeceklerini, dolayısıyla ulaşım araçlarında

⁴¹²Anadolu’da Yenigün, 13 Mart 1337/13 Mart 1921.

⁴¹³S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, s.227.

⁴¹⁴N. Çerniçenkina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları*, s. 70.

yoğunluk olacağını ve bu konuda önce Federasyon'un diğer Cumhuriyetlerinin düşüncelerinin sorulması gerektiğini söylemiş ve sonun da bu hak, sadece Batum arazisi halkı için tanınmıştı. Bundan sonra görüşmeler ayın 16'sına ertelenmişti.⁴¹⁵

5- 16 Mart 1921 Tarihli Oturum

16 Mart'ta yapılan ilk oturumda, anlaşmaya eklenecek belgeler gözden geçirilmişti. Bunlar: Çiçerin'in Yusuf Kemal Bey'e para yardımı hakkındaki mektubu; dış politikalarında yapacakları değişiklikleri birbirlerine haber vermeleri konusunda Çiçerin ile Ali Fuat Paşa arasında yapılan karşılıklı yazışmalar ve yapılacak anlaşmalar konusunda bilgi verilmesini öngören mektuplardı. İkinci toplantıda anlaşmanın tümü kabul edilmiş ve imza töreni ayın 18'inde yapılmıştı.⁴¹⁶ Antlaşmanın imza tarihi her iki tarafın onayı ile İstanbul'un işgalinin yıl dönümü olan 16 Mart 1921 olarak ilan edilmişti.⁴¹⁷

Sovyet Rusya 16 Mart 1921'de İngiltere ile ticaret antlaşması imzalamıştır. Antlaşmanın müzakereleri sırasında İngiltere, Sovyet Rusya'dan Doğu devletleri ile özellikle Türkiye ile ilişkisine son vermesini ve onlara yardımlarını kesmesini istemişti. Ancak Sovyet Rusya Heyeti, İngilizlerin bu önerisini ret etmiştir. Bu antlaşma Türkiye tarafında başlangıçta belirli şüphelere neden olmuşsa da daha sonra mevcut şüpheler giderilmişti.⁴¹⁸

E- MOSKOVA ANTLAŞMASI VEMOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN MADDELERİ'NİN BASINA YANSIMASI

I- Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Moskova Antlaşması bir önsöz, on altı madde ve üç ekten oluşmaktadır. Antlaşmanın başlangıç kısmında, tarafların “*ulusların kardeşliği*” ilkesini ve her ulusun kendi geleceğini serbestçe saptama hakkına sahip olmasını tanıdıkları vurgulanmıştı. Bu nedenle Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması olarak

⁴¹⁵S. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, s.228.

⁴¹⁶ Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 215.; R. Nur; **Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları**, s. 109.; A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 194.

⁴¹⁷Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 217.

⁴¹⁸Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 218.

nitelendirilmişti.⁴¹⁹ Antlaşmayı TBMM Hükümeti adına Yusuf Kemal Bey, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa; Sovyet Rusya adına Çiçerin ve Celal Korkmazof imzalamıştı.⁴²⁰

İmza işlemlerinin tamamlanması üzerine, Çiçerin söz alarak iki halk arasındaki dostluk ve kardeş ilişkilerinin sağlamlaştırılmasına ev sahipliği yapmaktan dolayı memnuniyetini ifade etmişti. Çiçerin'den sonra söz alan Türk Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'e duygularından ötürü teşekkür etmiş ve iki halkın ve tüm Doğu halklarının daha büyük iyiliği için Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki iyi ilişkilerin hüküm sürmeye asla son vermeyeceğine dair güvenini ifade etmişti.⁴²¹

Türk Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Bey, 19 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile imzalanan antlaşmayı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne göndermişti.⁴²² Antlaşmanın metni, 24 Mart 1921'de Meclis'te okunmuştu.⁴²³ Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmayı "*İstikbal*" gazetesinin 23 Mart 1921 tarihli nüshasında "*İki millet arasındaki münasebatı ittifakiye ve dostane sağlam metin ve esaslara istinat ettirilmesi ve bu suretle Moskova Konferansı şayanı memnuniyet neticelerle hitama ermiştir.*"⁴²⁴; "*İkdam*" gazetesinin 29 Mart 1921 tarihli nüshasında "*Anadolu Rusya Muahedenamesi Moskova'da imzalanmıştır. Muahedenamede Türkiye Arazisi Misak-ı Milli mucübince kabul edilmiştir.*

21 Mart tarihli *Morning Post* gazetesinden: Moskova'dan vurud eden telsiz telgraf haberlerine nazaran 16 Mart'ta Türkiye ve Rusya arasında bir muahede imza olunmuştur. Muahede, Sovyet Hükümeti namına Mösyö Çiçerin ile Mösyö Korkmazof, Türkiye Büyük Millet Meclisi namına da Müdafaa-i İkdıadiye Vekili Yusuf kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur Bey ve Türkiye'nin Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa imza etmişlerdir."⁴²⁵; Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 22 Mart 1921 tarihli nüshasında "*Türk ve Rus Murahhasları arasında bir müddetten beri devam eden Moskova Konferansı ahiren hitam bulmuş ve dostluk mukavelesi imza edilerek konferans mesaiyesine nihayet verilmiştir. Bu mukavelename Türkiye Rusya arasındaki hudut meselelerini haletmekte, <Ardahan, Artvin ve Kars> şehirlerinin Türklere aidiyetini tasdik eylemektedir.*

⁴¹⁹A. M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı 1918-1923**, s. 234.

⁴²⁰Musa Quasımlı, "*Sovyet Devlet Adamlarının Moskova ve Kars Konferansları ve Anlaşmaları Konusundaki Tutumu, Ardahan'ın Anavatanı Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Anlaşmaları*", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.144.

⁴²¹N. Çerniçenkina, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları**, s. 86.

⁴²²ATASE Arşivi, K. 619. G. 39.B. 2.

⁴²³TBMMZC, I/9, s.205.

⁴²⁴*İstikbal*, 23 Mart 1337/1921.

⁴²⁵*İkdam*, 29 Mart 1337/1921.

Mukavelede Türk ve bir Rus dostluğunu teyyüd edecek bir çok ahkam mevcuttur."⁴²⁶; "Anadolu'da Yenigün" gazetesi 23 Mart 1921'de Sulh ve Muahadenet ahitnamesi

Moskova: 21 Mart- Rusya Hükümeti Hariciye Komiserliği tebliğ ediyor: *Türkiye-Rusya arasında müzakere edilmekte olan muahadenet muahedenamesi Mart'ın 16. günü imza edilerek konferansa nihayet verilmiştir.*"⁴²⁷ve "Açık Söz" gazetesi de 22 Mart 1921'de "*Türk-Rus Muhadenet Muahedesi imzalandı.*

Ankara- 19 Mart sene 1920 Moskova telsizi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Şuralar Hükümeti arasında müzakere edilmekte olan muahadenet muahadenamesinin Moskova'da imza edildiğini haber veriyor. Muahadenameyi Rusya namına Hariciye Komiseri Çiçerin ile Merkezi icra Komitesi azasından Korkmazof, hükümetimiz namına İktisat Vekili Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler ile Moskova Sefirimiz Ali Fuat Paşa imzalamışlardır."⁴²⁸ şeklinde okurlarına duyurdu.

Yapılan haberlerde de anlaşılacağı üzere iki ülke arasındaki ilişkiler sağlamlaştırılarak Kars, Ardahan ve Artvin bize ait olduğu kesinleşmişti.

"Peyâm-ı Sabah" gazetesi 1 Ağustos 1921'de Moskova Antlaşması ile ilgili Avrupa basınından aktardığı haberlerde Londra matbuatı "*Kuvay-ı Milliye ordusunun mağlubiyeti müşkül kaldığı müddetçe Ankara Millet Meclisi'nin işbu muahedeyi tasdik etmemiş olduğunu kaydediyor.*"*Times*" gazetesi ise "*Mustafa Kemal Paşa'nın bu tarzı hareketiyle Kuvay-ı Milliye'nin Yunanlılarla girişmiş olduğu muhasmeden Sovyetlerin müdahalesiyle kurtulmak ümidinde bulunduğunu.*" yazmıştı.⁴²⁹

"İkdam" gazetesi 3 Ağustos 1921'de Moskova Antlaşması ile ilgili Avrupa basınından aktardığı haberlerde İtalyan matbuatı "*Türk Milliyetperverlerinin, Yunanlılara karşı müşterek bir hareketi muhtemele icrası zımmında Ruslarla bir itilaf akdine çalışabileceklerine dair olan haberi kaydederken bunun Ankara Hükümeti tarafından irtikap olunmuş en büyük bir hata teşkil edeceğini; Bolşevik Rusya ile iktisadi nokta-i nazardan maada her hangi bir nokta-i nazardan temas, Bolşevik akidesine kapılmayan her hangi bir millet için gayri şayan kabul ve cidden tehlikeyi davet eden bir şeydir.*" şeklinde yayınlamıştı.⁴³⁰

⁴²⁶Hâkimiyet-i Milliye, 21 Mart 1337/21 Mart 1921.

⁴²⁷Anadolu'da Yenigün, 23 Mart 1337/23 Mart 1921.

⁴²⁸Açık Söz, 22 Mart 1337/22 Mart 1921.

⁴²⁹Peyâm-ı Sabah, 1 Ağustos 1337/1 Ağustos 1921,

⁴³⁰İkdam, 3 Ağustos 1337/3 Ağustos 1921.

“Times” muhabiri ise gazetesine çektiği telgrafta ise şöyle demiştir: “Son muzafferiyetler üzerine Anadolu Hükümeti’nin itibarı gittikçe artmaktadır.”⁴³¹

Yapılan bu haberlerde Türkiye’nin Sovyet Rusya ile anlaşması İtilaf Devletleri için hiçte iyi olmadığı; yalnız sandıkları Türkiye’nin yanında büyük bir devletin olduğunu ve yapılan anlaşma diğer devletler için de bir örnek teşkil ederek Türkiye ile olan ilişkilerine daha sıcak bakmaya başlamalarına sebep olacağı vurgulanmıştır.

II- Moskova Antlaşması’nın Maddeleri

Moskova Antlaşması’nın imzalanması kolay olmamıştı. 19 Temmuz-28 Ağustos 1920 günleri arasında devam eden ilk görüşmelerde bir sonuca ulaşılamadı. 21 Şubat 1921’de ikinci defa müzakerelere başlayan taraflar, 25 günlük yeni bir görüşme sürecinden sonra nihayet anlaşmayı 16 Mart 1921 tarihinde imzalamıştı. İmzalanan bu antlaşmanın maddeleri şu şekildeydi:

“Madde: 1- Tarafeyni akidinden her biri diğer tarafa cebren kabul ettirilmek istenecek hiçbir sulh muahedenamesini hiçbir beynelmilel tanımamayı esas olarak kabul eder. Rusya Sovyetleri Federatif Cumhuriyeti hali hazırda Büyük Millet Meclisi Tarafından temsil edilen Türkiye Milli Hükümeti tarafından Türkiye’ye müteallik olup da onca tanınmayan hiçbir taahhüdü tanımamayı taahhüt eder. Bu muahededeki Türkiye tabirinden 28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Meclisi Meb’usânı tarafından yapıp ilan edilen ve bütün hükümetlerle, matbuata tebliğ edilen Misak-ı Milli’nin ihtiva ettiği arazi anlaşılır.

Türkiye’nin şark-ı şimali hududu:

Karadeniz kenarındaki Sarp Köyünden başlayıp (Hedis Mena) dağıyla (Şavşat), (Kalındağ) hattı taksimi meyanından geçen Ardahan ve Kars Sancaklarının şimal hududu Avaris ile (Arpaçay) ve (Ninji Karasu- Aşağı Karasu) mansabına kadar Aras nehirleri talveklerini takip eden hattır.

(Hududun tafsilatı ve ona müteallik mes’eleler için melfuf ve iki taraf murahhasları tarafından imza edilmiş olan zeyil 1-A ve B haritaya müracaat oluna)

Madde: 2- Türkiye aşağıdaki şartlarla Batum liman ve şehri ile bu muahedenin birinci maddesinde musarrah hududun, şimalinde kalan ve Batum kazası

⁴³¹Vakit, 20 Nisan 1337/20 Nisan 1921.; Akşam, 2 Ağustos 1337/2 Ağustos 1921.

akşamından ola arazinin hakkı Hâkimiyet-ini Gürcistan'a terk etmeye razı olur:

1. Bu maddede tayin edilen mahallerin ahalisi her cemaatin harsı ve dini hukukunu zıman altına alan ve kendilerine bu arazide ahalinin istediği arazi usulü idaresini vaz'a imkan bırakan mevzii ve idari geniş bir muhtariyetten müstefid olacaklardır.
2. Türkiye'ye Batum limanı vasıtasıyla vaki olacak ihracat ve ithalatta her nevi emtea ve bütün mevad için gümrüksüz, hiçbir maniasız ve her hak ve resimden âri serbest transit ve Batum limanından masafsız ve ücretsiz istifade hakkı temin olunur.

Madde: 3- İki taraf-ı akid, bu muahedenin zeyil 1-(S) de gösterildiği hudut dahilindeki Nahcivan arazisinin; Azerbaycan himayesinde muhtariyeti haiz bir arazi teşkil etmesinde Azerbaycan bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi şartıyla ittifak ederler.

Aras talvekinin şarkı ile,(Dağna) dağı 3829- Velidağ 4121- Bağırcık 6587- Kömürlüdağ 6930- hattının garbi arasına girmiş olan Nahcivan arazisinin müselleşi mıntıkasında Kömürlüdağ 6930'dan başlayayıp Saray Bulak Dağı 8071 ile Ararat istasyonundan geçen ve Karusu ile Aras'ın birleştiği noktada hitam bulan hattı hudud Türkiye,Azerbaycan, Ermenistan murahhaslarından mürekkep bir komisyon tarafından tashih edilecektir.

Madde: 4- İkitaraflı akid, şark milletlerinin milli ve kurtuluş hareketleriyle yeni bir nizamı ictimai için Rusya erbab-ı sayinin açtığı cidal arasında bir mukarenet olduğunu müşahede ettiklerinden, şark milletlerinin hürriyet ve istiklale, keza memleketlerinde kendi istedikleri tarzda bir şekli hükümetle bizatihi idare olunmaya hakları olunduğunu resmen ve sureti katiy-ye ve sarihada tasdik ederler

Madde: 5- Her milletin münakalatı ticariyesine, Boğazların açılmasını ve hürriyeti mürurunu temin için tarafeyni akidin Karadeniz ile Boğazların beynelmilel nizamatinin tayini katisini düvel-i sahiliye hükümetlerinin murahhaslarından mürekkep olarak bilahire teşekkül edecek bir konferansa tevdi eylemek, bu konferanstan südur edecek kararların Türkiye'nin Hâkimiyet-i mutlakasına ve Türkiye ile payitahtı olan İstanbul'un emniyetine hâlel getirmemesi hususlarında ittifat ederler.

Madde: 6- tarafeyni akidin, şimdiye kadar iki memleket arasında yapılmış olan bütün muahedelerin tarafeynin menafî-i mütekabilesine tevafuk etmediğini kabul ederler. Binaenaleyhbu muahedeleri gayr-i vaki ve mefsuh addetmekte müttefiktirler. Rusya Sovyetleri Feteradif Cumhuriyeti, Türkiye'yi kendisine karşı evvelcetürkiye Çar hükümetleri arasında mün'akid senedat-ı düveliyenin tazammun ettiği kaffe-i düyunat-ı nakdiye vesaire hususunda hür ve serbest addettiğini bilhassa beyan ederler.

Madde: 7- Rusya Sovyetleri Federatif Cumhuriyeti, kapitülasyonların bütün memleketin neşvünemayı millilerinin hürriyeti inkişafıyla ve keza hukuk-ı hükümlerinin temamiyeti tatbik ve icrasıyla gayri kabili telif olduğunu kabul ederek kapitülasyonlarla bir münasebet ve alakası olan her hak ve hizmet ve hareketin Türkiye'de mer'ülicra olmasını gayri vaki ve mefsuh addeder.

Madde: 8- Tarafeyni akidin, kendi ülkelerinde diğer taraf hükümeti veyahut diğer tarafın arazisinden bir kısmının sıfatını haiz olamk iddiasında bulunan teşekkülat ve tecemmuatı keza diğer taraf aleyhinde mücadele maksadını haiztecemmuatın ikametini asla kabul etmemeyi taahhüt ederler. Türkiye ve Rusya mütekabil olmak şartıyla Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri hakkında da aynı taahhüde girerler. Şu da kabul edilmiştir ki bu maddede muvzu-i bahis olan Türk arazisinden maksat TBMM Hükümeti'nin doğrudan doğruya mülki ve askeri idaresi altında bulunan arazidir.

Madde: 9- İki memleket arasındaki münasebatın adem-i inkıtaını temin hususunda tarafeyni akidin iki memleket beyninde münakaltı hadidiye, telgrafiye vesairenin sürat-ı mümkün ile ikmal ve idame keza hiçbir maniasız eşhas ve emteanın serbest transitini temin için müttefikan kaffe-i tedabir-i lazimeyi almayı taahhüt ederler. Şu şartla ki bu gibi emtea duhul ve hurucunun trafiği hakkında tarafeyn memleketlerinin her birinde bu babda cari kaffe-i usulü tamamı tamamına tatbik olunacaktır.

Madde: 10- tarafeyni akidinden diğer taraf arazisinde ikamet eden tebaası ikamet ettiği memleketin kanunlarından südur eden hukuk ve ahkamı esasi üzerine muamele görecektir. Ancak mudafaa-i milliyeye taallük eden ahkam ve hukuk müstesna olup bu hususattan muaf tutulacaklardır. Mezkur tebaa mütekabilen hukuk-i aile, hukuk-i veraset ve ehliyeti hukukiyeye

taallük eden mesailde keza bu madde de istisna teşkil ederler. Bunlar hususi bir itilaf tarikiyle hallolunacaklardır.

Madde: 11- Trafeyni akidin yekdiğerinin arazisinde ikamet eden tebaasına en ziyade mazharı müsaade millet muamelesini tatbik etmeye muvafakat ederler. Bu maddede Türkiye'nin menafî-i olan Müslüman devletler tebaasıyla Rusya'nın menafîi olan Sovyet Cumhuriyetler tebaasına ait hukuk asla tatbik olunmayacaktır.

Madde: 12- 1918 senesinden evvel Rusya aksamından bulunan ve bu muahedename mucibince Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti Hükümeti tarafından üzerinde Türkiye'nin Hâkimiyet-i tasdik edilen arazi ahalisi serbestçe Türkiye'yi terk edebilecekler ve cemi servet ve eşyalarını beraberlerinde götürmek hakkına malik olacaklardır. Aynı hak Türkiye'nin bu muahedename ile Hâkimiyet-ini Gürcistan'a terk ettiği Batum arazisi ahalisi aittir.

Madde: 13- Rusya bu muahedenamenin imzası tarihinden itibaren Rusya'da bulunan harbi veya mülki bütün Türk üserasından Avrupa'yı Rusi ile Kafkasya'da bulunan üç ay, Asya'yı Rusi'de bulunanları da altı ay zarfında Türkiye'nin şimali şarkı hududuna kadar ve masrafı Rusya'ya ait olmak üzere sevk ve iade etmeyi taahhüt eder. Türkiye hükümeti de Türkiye'de bulunan harb ve mülki Rus esirleri aynı taahhüdü kabul eder. İade-i üsera hakkında teferruat bu muahedenin imzası akabinde der'akap yapılacak hususi bir mukavelename ile tanzim edilecektir.

Madde: 14- tarafeyni akidin, mümkün mertebe en kısa bir mühlette bu muahedenin mukaddimesinde iltizam ve itra edilen dostluk münasebatının iki bütün mesaili maliye vesaire hakkında itilaflar akit ve intac etmekte ittifak ederler.

Madde: 15- Rusya, Türkiye ile Kafkas Cumhuriyeti arasında yapılacak muahedenamelerde bu Türk-Rus muahedenamesinin onlara taallük eden maddelerininimezkur cumhuriyetlerin kabulünü mecburi kılmak için o cumhuriyetler nezdinde lazım gelen teşebbüsâtı yapmayı taahhüt eder.

Madde: 16- Bu muahedename tastike iktiran edecektir. Musaddak nüshaların mübadelesi mümkün olduğu kadar erken ve Kars'ta olacaktır.

Bu muahedename 13. Madde müstesna olmak üzere sureti musaddakaların mübadelesi anından itibaren meriyülahkam olacaktır.

Tastikan limetin balada mezkur murahhaslar bu muahedeyi imza ve mührü zatileriyle tahtim eylediler."⁴³²

Z e y i I 1 (A)

Türkiye'nin şimal-i şarkî hududu bervech-i âti tâyin edilmiştir. (Rusya Erkân-ı Harbiye "210.0000 de verst"). Karadeniz sahilinde (Sarp) kasabasından başlar. Karaşalvar (5014) dağından atlayıp (Maradidi kasabasının şimalinde Çoruh nehrini geçer - Sabaör kasabasının şimalinden - Kedismena (7052) Kavakibe dağlarını aşarak - Kavtareti kasabasından - Medzebinba dağının hatt-ı taksimi meyahından - Keratkesun (6468) Korda (7910) dağlarının hatt-ı taksimi meyahı üzerinden Karabet Şavşatski dağının kısm-ı garbî tepesiyle Artvin kazasının eski idarî hududuna erişir. Şavşatski dağının hatt-ı taksimi meyahı üzerinden - (Sarıçay - "Karaisalı" 8478) dağına (Kivralski) boğazından eski Ardahan kazasının eski idarî hududu ile Kanlıdağı'na - buradan şimale dönerek Telil (Gırmani) 8357 dağına ve aynı hudut üzerinden geçerek (Badela) kasabasının şimal-i şarkında (Poskof çay) ına ulaşır. Ve Çançak kasabasının şimaline kadar işbu çay ile cenuba iner, burada çayı bırakıp hatt-ı taksimi meyahla (Ayrılan başı 8512 dağına varır. (Kelle tepe) 8463) ve (Harman tepe) 9709 dağlarını aşarak (Kasrisseri) 9681 dağına varır. Buradan Kura nehrine kadar (Kazamet) ırmağıyle gider Kura nehrinin talvekiyle Kartanakef kasabasının şarkına gelir. Burada Kura nehrini bırakır. (Karaoğlu 7259) dağının hatt-ı taksimi meyahı üzerinden (Kazapın) gölünün ikiye ayırıp 7580 rakımına çıkar ve bu rakımdan Gökdağ 9152 , Üçtepeler 9783 - Tayakale 9716 - dağlarını atlayarak 9065 rakımlı tepeden sonra eski Ardahan kaza hududunu bırakır. Büyük Akbaba 9973 - 8828 (8827) 8602 dağ ve rakımları üzerinden geçerek İbiş kasabasının şarkında 7518 rakımlı tepeye ve sonra Kızıltaş 7439 (7490) dağı ve (Yeni Kızıltaş) (Kızıltaş) kasabasıyle (Karamehmet) in garbinden geçerek Çamuşbu Çay ırmağı ile birleşir. (İşbu ırmak Delaver, Büyük Kimli ve Tiğnis kasabalarının şarkından akan ırmaktır.) Mezkûr ırmakla beraber (Vartanlı), (Baş Şuragel) kasabalarından geçerek (Kaleli) 'nin şimalinde Arpaçayı'na varır. Ve hep

⁴³²İstikbal, 8 Nisan 1337/8 Nisan 1921.;Hâkimiyet-i Milliye, 25 Mart 1337/25 Mart 1921.; Anadolu'da Yenigün, 23 Mart 1337/23 Mart 1921.; Açık Söz, 25 Mart 1337/25 Mart 1921.; ATASE Arşivi, K. 1022. G. 124. B.2.; TBMMZC,I/11, s. 323-325.; K. Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 900-904.; Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, III, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1965, s. 313.; Ahmet Yavuz, Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları, I, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 17-22.

Arpaçayı Talvekile (Aras) nehrine ve bunların talvekiyle Nijini Karasu (Aşağı Karasu) ırmağının Aras'a karıştığı noktaya kadar uzanır.

Not: Hatt-ı hududun yukarda yazılan geçen bütün rakımların hatt-ı taksimi meyahı üzerinden geçirilmesi tabiî olarak kabul edilmiştir.

Zeyil 1 (B)

Hatt-ı hudut birinci zeyil (A) da tâyin edildiği veçhile esas olarak Arpaçay ve Aras nehirlerinin talvekleri itibar edilmekle beraber Türkiye Hükümeti Arpaçay mıntıkasına tesadüf eden hudut kuleleri hattını hal-i hazır güzergâhını muhafaza eden Gümrü-Erivan şimendifer hattından sekiz verst ve Aras mıntıkasında yine mezkûr güzergâhtan dört verst uzağa çekmeyi taahhüt eder. Mevzu-i bahis mıntıkları tayin eden harita; Azerbaycan mıntıkası için bervech-i âti bir numaralı paragrafın (A), (B) fıkralarında ve Aras mıntıkası için iki numaralı paragrafta tespit edilmiştir.

1- Arpaçay mıntıkası;

(A) Vartanlı'nın cenub-ı şarkından - Uzun Kilise'nin şarkından - Bozyar (5096) dağı 5082 - 5047 - Karmirvank şarkında üç tepe (5578) - Araz oğlu ve Ani şarkından geçerek Yeniköy garbinde Arpaçay'la birleşir.

(B) 5019 rakımlı tepenin şarkına kadar Arpaçay ile giderek burada Arpaçayı'nı bırakır. Doğru 5471 rakımlıya çıkar. Kızılkule'nin 4,5 verst ve (Bocalı)nın 2 verst şarkından geçerek Dinor ırmağına varır. Bu ırmakla (Düzgeçit)e ve oradan doğru Karabağ harabeleri şimaline gider ve sonra Arpaçay'ına birleşir.

2- Aras mıntıkası; Karabağlıcan ile Süleyman (Dize) kasabası arasından geçen doğru hat.

Bir taraftan Gümrü-Erivan şimendifer hattı, diğer taraftan 8 ve 4 verstlik mesafeleri tâyin ederek gösterilen hatlarla tahdid edilen mıntılarda Türkiye Hükümeti mezkûr şimendifer hattından itibaren hiç bir neviden tahkimat yapmamayı ve kıtaat-ı muntazama bulundurmamayı taahhüt etmekle beraber işbu mıntılarda inzibat, emniyet ve idarî kıtaat bulundurmak hakkını muhafaza eder.

Zeyil 1 (6)

Nahcivan arazisi: Ararat istasyonu - Saraybulak 8071 dağı - Kömürlü 6839: dağı - 3080 - Seyyad 7868 dağı - Kurtkulak kasabası - Gamsur 8160 dağı - 8022 - Köşki 10282 dağı ve eski Nahcivan kazasının idarî hududunun şark kısmı.⁴³³

⁴³³İkdam, 29 Mart 1337/29 Mart 1921.; Vakıt, 30 Mart 1337/30 Mart 1921.;Tevhid-i Efkar,5 Ağustos 1337/5 Ağustos 1921.; Düstur, İkinci Tertip, II,Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 72-78.

1- Moskova Antlaşması Maddelerinin Basında Değerlendirilmesi

Bir önsöz, on altı madde ve üç zeyilden oluşan antlaşmanın büyük siyasal önem taşıyan girişinde; *“Ulusların kardeşliği ve halkların kendi yazgılarını özgürce belirleme hakkını tanımak konusunda anlasın TBMM Hükümeti ile RSFSC Hükümeti, emperyalizme karşı mücadeledeki dayanışmalarını ve bu iki halktan herhangi biri için söz konusu olan güçlülüğün diğer halkın durumunu da kötüleştireceği olgusunu göz önünde bulundurarak ve aralarında sürekli ve yürekten karşılıklı ilişkiler ve her iki tarafın karşılıklı çıkarları doğrultusunda kopmaz ve içten bir dostluk kurma isteğiyle bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamaya karar verdiler.”*⁴³⁴ ibaresi mevcuttur. Sadece bu cümle dahi her iki tarafın o dönemde birbirlerine verdikleri önemi açıklamaya yetecek mahiyettedir. Türk-Sovyet ilişkilerinde en önemli kilometre taşlarından biri olan Moskova Antlaşması’nın iki devlet açısından önemi *“İstikbal”* gazetesinde şöyle belirtilmişti:

“ Türkiye Büyük Milet Meclisi murahhasları ile Rusya Şuralar Hükümeti arasında Moskova’da başlayan müzakerat-ı siyasiyenin hitama ererek her iki Hükümet murahhasları arasında bir muahedenet ahitnamesinin imza edildiğini evvelce yazmış idik. Bu kere de mezkur ahitnamenin metni resmisini atıye terç eyliyoruz. Bu itibarlaiki milletin münasebatı ittifakiyesine tam bir vuzuh ve rasanet vererek davalarının müşterek zaferini kafil esasatı ihtiva eden ahitname-i mezkurun keyfiyet-i imza ve ilanı günün en mühim bir hadise-i siyasiyesi olmak üzere karşılanabilir. Her halde Şark’ın müşterek halas ve hürriyetini temin edecek en esaslı muvaffakiyet-i amil olan Türk-Rus ittifak samimanesinin tahakkuk eylediği bu günleri Garp siyasetinin Şark’ta katiyen ve ebediyen ma’tuf hayırlı bir devrin mesut bir rüyası, bir başlangıcı olarak göstermek pek doğru, ve pek lazımdır. Düşmanlarımız bu günlerin vurudundan ne kadar tehaşi eyliyorlardı ve Ruslarla Türklerin arasını bozmak için ne kadar çok çalışıyorlardı. Bütün o gayretler semeresiz kalmaya elbette mahkum idi ve öylede oldu. Türkler ve Ruslar çok iyi anlaşarak, onları birbirine ta’rip eden esaslı menfaatleri, müşterek mücadele arkadaşlığının icabat-ı dostane ve samimanesini takdir ederek ittifak bağları kuvvetleştirdiler, düşmanlara karşı Türklerle Rusların müttefik iki dost olduğunu ve bu dostluğu ve ittifakı hiçbir şeyin bozamayacağını imza ve teati eyledikleri resmi ahitname ile de gösterdiler. Bu ahitname metnini iki milletin gösterdiği basireti takdir ederek

⁴³⁴A. M. Şamsutdinov, *Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı 1918-1923*, s. 235.

müşterek mücadelelerinde de temini zafer ve galibiyet eylemelerini temenni eyleyerek aynen sütunlarımızda naklediyoruz."⁴³⁵

İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti'ni Londra Konferansı'na çağırarak, İngilizler de Sovyet Rusya ile Türkiye'nin bütün bağlantısını kesmek için⁴³⁶ "Sovyet Rusya ile Ticaret Antlaşması"⁴³⁷ yapmaya çalışarak iki devletin arasını açmaya çalışmıştı. Bu dönemde Orta Rusya'nın birçok mntikasını saran açıktan halkını kurtarmak isteyen Sovyet Rusya, İngiltere ile ticaret antlaşması imzalayacağı bir dönemde Türkiye ile askeri antlaşma imzalayamazdı. O nedenle Sovyet Rusya, 22 Şubat'ta Türk delegelerine Türkiye ile bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalayabileceklerini resmen açıklamıştı.⁴³⁸

Türkiye ile Sovyet Rusya aralarına kimsenin girmesine izin vermeyerek doğunun kurtuluşunu ve hürriyetini temin eden Moskova Antlaşması'nı imzalamıştı. Antlaşmanın maddeleri dönemin gazetelerinden; "Anadolu'da Yenigün" gazetesinin 23 Mart 1921'de ki yayınında 1-9. Maddeleri (2. Maddesi hariç) şu şekilde:

"SULH VE MUHADENET AHİTNAMESİ MEVADİYESİ

Rusya Hükümeti Hariciye Komiserliğinin Tebliği

Muahedenameler nasıl tanınacak- Türkiye arazisi Misakı Milli'de zikr edilen hudutlar dahilindedir- şimali Şark hudutlarımız- boğazların serbesti meselesi- İstanbul Türkiye baytahtı- Ruslarla aramızda mevcut eski muahedeler ve borçlarımız mülgadır- kapitülasyonların mefsuh- mevad saire

Dünkü nüshamızda Ruslarla akt ettiğimiz sulh ve muhadenet ahitnamesi hakkında sureti mahsusa da vuku bulan istihbaratımızı yazmıştık. Bu kere Anadolu Ajansı Moskova telsizinden aldığı atideki malumatı veriyor. Muahedenamenin mevadı esasiye ve mühimmesine ait olan bu kısım Rusya Hükümeti Hariciye Komiserliği tarafından tebliğ edilmektedir.

Moskova: 21 Mart- (Rusya Hükümeti Hariciye Komiserliği tebliğ ediyor:) Türkiye-Rusya arasında müzakere edilmekte olan muhadenet muahedenamesi Mart'ın 16. Günü imza edilerek konferansa nihayet verilmiştir. Şu deruhte mucibince tarafından birine ait beynelmilel her hangi bir muahede ait olduğu tarafça tanınmadığı takdirde mezkur muahedeyi her iki tarafta tanımamayı taahhüt eyler. Türkiye arazisi Türkiye parlamentosunun 1920'de kabul ettiği Misak-ı Milli ahitnamesi mucibince tayin

⁴³⁵İstikbal, 8 Nisan 1337/8 Nisan 1921.

⁴³⁶T. Gökmeşe, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)*, s. 71.

⁴³⁷Hâkimiyet-i Milliye, 20 Mart 1337/20 Mart 1921.

⁴³⁸A. M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı 1918-1923*, s. 235

ediliyor. Ve Türkiye'nin şimali şarkı hududu bu vecihle muhabbet olunur. Nahcivan Azerbaycan'ın himayesi altında olmak üzere bir arazi-i muhtara mümazedir. Artvin, Ardahan ve Kars havalisi Türklere ait tanınır yalnız. Arpaçay'ının Gümrü Erivan şimendifer hattına takarrüp ettiği kıtaata Türkiye arazisinde tesis olunacak 8 verstlik bir muntıkada Türkler tarafından kıtaat bulundurulması tahkimat yapılması taahhüt olunur. Aynı surette 4 verstlik bir muntika dahi Aras'ın şimendifer hattına takip ettiği noktada tesis olunur. Tarafeyn şark akvamının hürriyet, istiklal ve arzularına göre istedikleri şekil hükümeti kabul ve intihap hakkını tanırlar. Boğazlarda serbest ticari transitin temini için Karadeniz ve boğazlara ait beynel milel nizamnamesi Karadeniz sahilinde bulunan hükümetlerin murahhasları marifeti ile tayin edilir. İstanbul Türkiye payitahtı olarak tanınır. Rusya ile Türkiye arasında mevcut eski muahedat ile Türkiye'nin Rusya'ya olan borçlar mülgadır. Keza bu kabilden olarak kapitülasyonlarda mefsuhtur. Tarafeynden her biri diğer tarafın veya ona ait bir kısmın hükümeti ile geçiren isteyen veyahut diğer taraf aleyhine mücadele maksadıyla hadım olan grupların teşkiline müsaade etmez. Her iki taraf arasında tarafeyn kanunlarına riayeten serbest transit tesis olunur. Bunlardan maada her iki tarafa mensup ahalinin hukuk-u vezaifesi üseranın memleketlerine avdeti vesaire hakkında bazı mevat mevcuttur."⁴³⁹

"Açık Söz" gazetesinin 25 Mart 1921'de ki yayınında 1-10. Maddeleri (2. Maddesi hariç) şu şekilde:

"Moskova - 21 Mart telsizi, Rusya hükümeti hariciye komiserliği tebliğ ediyor. Türkiye Rusya arasında müzakere edilmekte olan muahadenet muahedenamesi Mart'ın 16. günü imza edilerek konferansa nihayet verilmiştir. İşbu muahede mucibince tarafeynden birisine ait beynelmilel her hangi bir muahede ait olduğu tarafça tanınmadığı takdirde mezkur muahedeyi her iki tarafta tanımamayı taahhüt eyler. Türkiye arazisi parlamentosunun 1920'de kabul ettiği Misak-ı Milli ahitnamesi mucibince tayin edilir. ve Türkiye'nin şimali şarkı hududu bu vecihle temdîd olunur. Nahçıvan Azerbaycan'ın himayesi altında olmak üzere bir arazi muhtare ve mümtezdir. Artvin, Ardahan ve Kars havalisini Türklere ait tanınır. Yalnız Arpaçayı'nın Gümrü Erivan şimendifer hattına takarrüp ettiği noktada Türkiye arazisinde tesis olunacak 8 verstlik (1,07 kilometrelik Rus uzunluk ölçüsü.) bir muntıkada Türkler tarafından kıtaat bulundurulmaması, tahkimat yapılmaması taahhüt olunur. Aynı suretle 4 verstlik muntika dahi Aras'ın şimendifer hattına takarrüp ettiği

⁴³⁹Anadolu'da Yenigün, 23 Mart 1337/23 Mart 1921

nokta da tesis olunur. Tarafeyn şark akvamının hürriyet istiklali arzularına göre istedikleri şekil hükümeti kabul ve intihap hakkını tanırlar. Boğazlarda serbest ticari transitin temini için Karadeniz ve boğazlara ait beynelmilel nizamnamesi Karadeniz sahilinde bulunan hükümetlerin murahhasları marifetiyle tayin edilir. İstanbul Türkiye payitahtı tanınır. Rusya ile Türkiye arasında mevcut eski muahedat ile Türkiye'nin Rusya'ya olan borçları mağadır. Keza bu kabilden olarak kapitülasyonlarda mefsuhtur. Tarafeynden her biri diğer tarafın veya ona ait bir kısmın hükümetini ele geçirmek isteyen veyahut diğer taraf aleyhine mücadele maksadına hadim olan grupların teşekkülüne müsaade etmez. Her iki taraf arasında tarafeyn kanunlarına riayeten serbest transit tesis olunur. Bunlardan maada her iki tarafa mensup ahalinin hukuk-u vezaifi üseranın memleketlerine avdeti vesaire hakkında bazı mevât mevcuttur.” yayınlanmıştı.⁴⁴⁰ Ayrıca “Açık Söz” gazetesinin 1 Nisan 1921’de ki yayınında ise maddelerin tamamı yayınlanmıştı.⁴⁴¹

“İkdam” gazetesinin 29 Mart 1921’de ki yayınında 1-8. Maddelerini (2 ve 6. Maddeleri hariç), şu şekilde:

“TÜRKİYE-RUSYA MUAHEDENAMESİ

Anadolu-Rusya Muahedenamesi (Moskova)’Da İmzalanmıştır. Muahedenamede Türkiye Arazisi (Misakı Milli) Mucibince Kabul Edilmiştir.

28 mart tarihli Morninpost Gazetesi’nden: Moskova’dan vurud eden telsiz telgraf haberlerine nazaran 16 martta Türkiye ve Rusya arasında bir muahede imza olunmuştur. Muahede, Sovyet Cumhuriyeti namına Mösyö Çiçerin ile Mösyö Korkmazof, TBMM namına da İktisadiye Vekili Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur Bey ve Türkiye’nin Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa vazi’ imza etmişlerdir. Fakat atıye hakkında itilaf hâsıl olmuştur:

Tarafeyn akidinden biri tarafından kabul olunmayan beynelmilel mukarrerat diğeri tarafından da kabul edilmez. Türk arazisi “Misak-ı Milli” mucibince kabul olunmuştur. “Misakı Milli” 28 Kânunusani 1920’de Osmanlı Meclisi Mebusanı tarafından İstanbul’da takrir etmişti.

Bu madde Türkiye’nin şimali şark hududunu tayin etmektedir. Batum bir muhtariyet mahalliyeye tabi olarak Gürcistan’a veriliyor. Türkiye Batum’dan transit icrası hakkına haizdir.

Nahcivan Azerbaycan’ın himayesi altında olarak muhtariyet ihraz etmektedir.

⁴⁴⁰ Açık Söz, 25 Mart 1337/25 Mart 1921.

⁴⁴¹ Açık Söz, 1 Nisan 1337/1 Nisan 1921.

Artvin, Ardahan ve Kars havalisi Türk arazisi olarak kabul ediliyor. Fakat Türkiye Arpaçay'ın Gümrü-Erivan demiryoluna takarrüp arazinin 9 Rus Mili uzaklığında asker bulundurmamak ve tahkimat yapmamayı taahhüt etmektedir. Aras nehrinin demiryoluna takarrüp ettiği arazinin 4 Rus mili mesafe hakkında da aynı taahhüt caridir.

Her iki taraf Şark milletlerinin serbesti ve istiklalini ve kendi emellerine muvaffak bir hükümet tesis etmeleri hakkını tanımaktadır.

Karadeniz üzerinde bulunan hükümetler Karadeniz'de ve boğazlarda transit muamelatının serbestisini temin etmek için beynelmilel bir vaziyet tesisine çalışacaklardır.

İstanbul Türkiye'nin payitahtı olarak kabul edilmektedir. Rusya ile Türkiye arasında eski muahedat, Türkiye'nin Rusya'ya olan borcu ve uhuvvet-i atika ilga olunmaktadır.

Her iki memlekette, her hangi bir gurup başka bir memleket hükümetinin vazifesini ifa ettiğini iddia etmeyeceği gibi diğer taraf akdin aleyhinde mücadelatta bulunmayacaktır.⁴⁴²

“Vakit” gazetesinin 30 Mart 1921'de ki yayınında 1-8. Maddeleri (4 ve 5. Madde hariç) şu şekilde:

“ANADOLU-RUSYA vakit

Moskova'da İmza Edilen Muahede Hakkında Malumat

Son posta ile gelen Tan gazetesi Anadolu-Rusya muahedesini hakkında şu malumatı veriyor: “22 mart tarihi ile Moskova'dan çekilen bir telsiz telgraf Sovyet ve Ankara Hükümeti milliyesi arasında martın 16'nda bir muahede imzalandığı söyleniyor. Bu mukavele mucibince her iki, tarafından birine cebren kabul ettirilen beynelmilel hususatı tasdik etmemeyi deruhte ediyor. Bu muahede de Türk hududu Misakı Millide ki hudutlardır. Batum havalisi vasi' bir muhtariyet şartıyla Gürcistan'a avdet etmektedir.

Nahçıvan Azerbaycan hâkimiyeti altında muhtar bir arazi olacaktır. Ardahan ve Kars havalisi Türkiye'ye ait telakki edilmiştir. Rusya ile Türkiye arasında ki eski muahedeler mülğadır. Ve Türkiye'yi Rusya borcundan ibra etmiştir.

⁴⁴²İkdam, 29 Mart 1337/29 Mart 1921.

*Her iki taraf arazileri üzerinde diğer memleketi idare edeceğini iddia eden veyahut tarafeynden birine karşı mücadele edecek olan hiç hükümet tasdik edilemeyecektir.*⁴⁴³

“Vahdet” gazetesinin 12 Nisan 1921’de ki yayınında 2. 3. ve 6. Maddeleri şu şekilde:

“TÜRKİYE-RUSYA MUAHEDENAMESİ

Bolşeviklerin Stokholm sefiri Kerçeniçof’un Beyanatı

Gerek Türkler gerek Ruslar tarafından uzun müzakerelerin mevzu’nu teşkil eylemiş olan Ankara-Moskova Muahedenamesi’nin metnine göre geçen sene Rusya ile Türkiye arasında kararlaştırılan şerait her iki hükümetin yeni siyasi vaziyetlerine mutabık ta’dil ve tefsil ve kanunu bir şekle ifrağ olunmuştur.

Bu muahedenenin mütalaasından Rusya’nın Ankara Hükümetine karşı Çarlık zamanındaki müdemayanından sarf-ı nazar olan arazide Türkiye’nin hâkimiyetini kabul eylediği anlaşılmaktadır.

*Buna mukabil Sovyet nüfuzu Azerbaycan ve Gürcistan üzerinde şiddetle hissedilecektir. Batum Gürcistan’a verilecek, Nahçıvan havalisi Azerbaycan idaresi altında bulunacaktır.*⁴⁴⁴ verilmişti.

Ayrıca “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesinin 24-25 Mart 1921’de;⁴⁴⁵“İstikbal” gazetesinin 8 Nisan 1921’de;⁴⁴⁶“Peyâm-ı Sabah” gazetesinin 1-4 Haziran 1921’de⁴⁴⁷ ki yayınında antlaşma maddelerinin tamamı sadeleştirilerek,“Tevhid-i Efkâr” gazetesinin 5 Ağustos 1921’de ki yayınında ise antlaşmanın ilk 13 Maddesi orijinal haliyle yayınlanmıştı.⁴⁴⁸

Burada dikkat çeken olay ise bazı gazetelerde Batum ile ilgili olan 2. Maddenin yayınlanmamasıydı. Yayınlanmama sebebi olarak ise Batum’un Misak-ı Milli sınırları dışında kalmasından dolayı oluşabilecek tepkilerin önüne geçmek olabilirdi. Milli Mücadele’ye karşı yayın yapan gazetelerin özellikle 2. ve 3. maddeyi yayınlaması ise bu düşüncüyü desteklemektedir.

Bu antlaşmanın dışında, mektup teatisi sureti ile Rusya, tespit edilmemiş bir süre için, Türkiye’ye her yıl 10 milyon altın ruble (yaklaşık 1.200.000 Osmanlı altını)

⁴⁴³Vakit, 30 Mart 1337/30 Mart 1921.

⁴⁴⁴Vahdet, 12 Nisan 1337/12 Nisan 1921.

⁴⁴⁵Hâkimiyet-i Milliye, 24-25 Mart 1337/24-25 Mart 1921.

⁴⁴⁶İstikbal, 8 Nisan 1337/8 Nisan 1921.

⁴⁴⁷Peyâm-ı Sabah, 1-4 Haziran 1337/1-4 Haziran 1921.

⁴⁴⁸Tevhid-i Efkâr, 5 Ağustos 1337/5 Ağustos 1921

vererek, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yardım etmeyi üstlenmişti. Askeri yardım konusu ayrıca müzakere edilip karara bağlanmıştı. Rusların yaptığı para ve askeri yardım zaman zaman kesintiye uğramış daha sonraları ise kesilmişti. Bu durum Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar devam etmişti. Savaşın kazanılması ve Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'ndan sonra, Stalin kesilen yardımı tekrar başlatmıştı. 10 milyon altın rublenin 4 milyonu 29 Nisan 1921'de Türk Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Bey tarafından Sarıkamış'a getirilmişti.⁴⁴⁹

Kâzım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması'nda alınan karar üzerine 22 Mart 1921'de Batum'u boşaltma emrini vermiş; boşaltma 23 Mart 1921'de başlayarak 24 Mart 1921'de tamamlanmıştı.⁴⁵⁰ Yine antlaşma gereğince 23 Nisan 1921'de de Gümrü boşaltılmıştı.⁴⁵¹

Moskova Antlaşması, Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu'nun 20 Mart 1921 tarihli olağanüstü oturumunda onaylanırken, TBMM'de 29 Mart 1921'de okunmuş; ancak 21 Temmuz 1921'de onaylanmıştır. Antlaşmanın TBMM'de görüşüldüğü sırada Batum'un kaybedilmesinden oldukça üzgün olan Batum Mebusları Ali Rıza, Ahmet Fevzi, Mehmet Edip, Ahmet Nurettin ve Ahmet Akif Beyler Meclis Başkanlığı'na şu takriri vermişlerdi;

“ *Riyaseti Celileye*

Doksan Üç Harbi meşumunda vatanlarını kahramanane müdafaa eden Batumlular Berlin ve Ayastafanos muahedelerini fiilen protesto etmiş ve kabul eylememişlerdir. Berlin Muahedesi'ni parçalamak için Harbi Umumi'yi fırsat addeden Batumlular defaatle vatanlarının istihlasını uğrunda kan dökmüş ve zaman zaman memleketi istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymak geri durmamışlardır. Elyevm anavatana iltihaktan başka bir gaye takip etmeyen Batumlular için Türkiye Rusya Muahedenet Ahitnamesi muzır ve amali milliyeye muhalif olmakla, dairei intihabiyemiz olan Batum namına bu Muahedeyi reddeder ve Heyeti Aliyenizden reddini talep eyleriz. ”⁴⁵²

21 Temmuz 1921

Bu takrir üzerine Yusuf Kemal Bey yaptığı konuşmada Batum milletvekillerinin üzüntülerini paylaştıklarını ifade ederek “ *ne yapalım Türkiye'nin ve Türklüğün menfaati bunu icap ediyor.*” demek suretiyle düşüncelerini ifade etmişti.

⁴⁴⁹ Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 222.

⁴⁵⁰ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.888.

⁴⁵¹ **ATASE Arşivi**, K.760. G. 121. B. 1.

⁴⁵² **TBMMZC**, I/11, s. 332.

Konuşmanın devamında Yusuf Kemal Bey “İki türlü kapitalizm vardır. Biri istilacı kapitalizm, diğeri yurt içindeki kapitalizm. Rusya ile kapitalizme karşı yaptığımız birlik istilacı kapitalizme karşıdır. Yoksa kimse iç işlerimize karışamaz.”⁴⁵³ demişti. Daha sonra mecliste oya sunulan Moskova Antlaşması 5 ret, 1 çekimser oya karşılık 201 oyla kabul edilmiş ve sürekli alkışlarla karşılanmıştı.⁴⁵⁴

F- MOSKOVA ANTLAŞMASI HAKKINDA İKİ ÜLKE DEVLET ADAMLARININ GÖRÜŞLERİ

I- Türk Devlet Adamlarının Görüşleri

Moskova Antlaşması ile ilgili Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922’de TBMM’nin Üçüncü Toplanma Yılı’nı açarken şunları söylemiştir: “*Rus Şûralar Cumhuriyetiyle mevcut münasebat ve revabıtı hasenimiz bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette inkişafına devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir muhadenet muahedesi akdettik. Bu muahede ile emperyalizmin hırslı saldırısına hedef olan iki devlet arasında avamil-i tabiiyeden meydana gelen dayanışma bir şekli hukukî ile tesbit edilmiş oldu. Yakında umuru iktisadiye ve ticariye ile şehbenderlik mesailini tanzim edecek olan mukavelâtın da akdi musammemdir. Türkiye-Rusya muahedesi, Rusya’nın müttefiki olan diğer devletlerle yaptığımız mesut muahedatın birincisidir.*”⁴⁵⁵

İtilaf Devletleri Türkiye ve Sovyet Rusya’yı yıkmak isterken farkında olmadan bu ülkelerin birbirlerine yakınlaşmasını sağlamış ve bu yakınlaşmayı da anlaşma ile tamamlayarak resmileştirmişlerdir.

Yusuf Kemal Bey “Tevhid-i Efkâr” gazetesinin 21 Haziran 1921 tarihli nüshasında yayınlanan demecinde Moskova Antlaşması’nı şöyle değerlendirmiştir: “*Rusya’da bize karşı fevkalade parlak bir hüsnü kabul gösterilmiştir. Hükümeti milliyemizin Şark âlemindeki mevki ve ehemmiyetinin büyüklüğünden bilhassa muzafferiyatı ahiremiz üzerine hakkımızdaki muhabbetin kuvvetli bir surette inkişaf ettiğinden bahisle bu günkü mücahedemizin muvaffakiyetname ile tenvic edeceğine dair kati ümit ve kanaatlerini izhar eylemiştir.*”⁴⁵⁶ Yine Yusuf Kemal Bey, “Vatan Hizmetinde” adlı eserinde Moskova Antlaşması’nı şöyle yorumlamıştı. “...Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihteki iki büyük düşmanından biri samimi olarak bize dost

⁴⁵³Tevhid-i Efkâr, 30 Temmuz 1337/30 Temmuz 1921.

⁴⁵⁴ATASE Arşivi, K. 1534. G. 66. B. 8.; BCA, F. 30.18.1.1. K. 1042, G., S.3.29..13.; Varlık, 30 Temmuz 1337/30 Temmuz 1921.

⁴⁵⁵TBMMZC, I/18, s. 9.; Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mart 1337/2 Mart 1921.

⁴⁵⁶Tevhid-i Efkâr, 21 Haziran 1337/21 Haziran 1921.

olduğunu, bu defa, öbür düşmanla tarihte birkaç defa olduğu gibi birleşerek Türk topraklarını paylaşmaya kalkmayacağını kabul etmiştir. Büyük Millet Meclisi iki cephede savaşmaktan, ordumuz arkadan vurulmak tehlikesinden kurtulmuştur. Misak-ı Millimiz tanınmıştır. Vaktiyle savaş tazminatı olarak elimizden alınan topraklarımız ana vatana geri verilmiştir.”⁴⁵⁷

Sovyet Rusya ile anlaşarak aslında doğuda bulunan birliklerin bir kısmını batıya göndererek buradaki askeri güç biraz daha artırıldı. Antlaşmanın imzalanmasıyla, İtilaf Devletlerinin Sovyet Rusya ile anlaşıp Türkiye’yi yalnız bırakma ihtimali de ortadan kaldırıldı.⁴⁵⁸

Heyette yer alan Dr. Rıza Nur 22 Nisan 1921’de Tiflis’ten yazdığı mektupta antlaşma ile ilgili olarak şunları dile getirmiştir: *“Rusya iç durumun kötülüğünden, bütün Türk Dünyasının ve İslam Aleminin bize bakmasından, şimdiye kadar Avrupa proletaryasını ayaklandırarak şimdiki Avrupa devletlerini yıkmak hayalinde koşan ve bunun olmayacağına kanaat getirerek bütün ümidini doğuya bağlamış olan, ..., Rusya bizimle bir dostluk anlaşması yapmak mecburiyetinde idi. Türk ve İslam Âlemi, Sovyet Rusya’nın Bolşevikliğine tamamen düşman olduğundan Rusya bizimle dost olarak onları teskin etmek mecburiyetinde idi. Böyle yapılamayınca bu alemden kendisine karşı silahlı fenalıklar olacak ve bu da Bolşevikliğin mezarı olacaktı. Bu konuda Lenin’in önemli bir sözü vardır: “Doğu ya Bolşevik Rusya’nın ya da İtilaf Devletleri’nin mezarı olacaktır. Doğuyu kim kazanırsa zafer onundur. Bunun için Türkiye’yi kazanmak lazımdır.”⁴⁵⁹*

Rıza Nur Bey’in dediği gibi Sovyet Rusya’nın Türk ve İslam alemine dost olmasının amacı, Türk ve İslam aleminin Bolşevikliğe karşı olmasından dolayı, Bolşevikliğe sempati uyandırmaktı. Bunu başarabilmesi içinde Türkiye’yi yanına alması lazımdı.

Büyükelçi Ali Fuat Paşa’da antlaşma ile ilgili *“Moskova Hatıraları”* adlı kitabında şunları dile getirmekteydi:

“Sovyet Hükümeti’nin Türkiye, Polonya, Ortadoğu ve Balkan milletleri hakkında siyaseti, Hariciye Komiserliği’nin düşüncelerinden büsbütün başka idi. Sovyet Hükümeti, bu milletlerin varlığını ve bağımsızlıklarını geniş ölçüde tanımayı, onlara dost ve yardımcı görünmeyi ve bu siyasetinin bir antlaşma ile teyidini kabul etmişti.

⁴⁵⁷Y.Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 218.; **Varlık**, 3 Temmuz 1337/3 Temmuz 1921.

⁴⁵⁸Y.Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 218.

⁴⁵⁹K.Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 911.

Böylece Batı proletaryasına karşı milletlerin hürriyet ve bağımsızlıklarına Batı demokrasisinden daha çok taraftar olduğunu kanıtlamak istemişti. Fakat zamanla barışçı sızma ile bu milletlerin içine girecek ve onları Moskova'nın nüfuzu altına almayı ihmal etmeyecekti. Türkiye'yi karşı uygulanacak olan bu yeni siyasetle Doğu ve Müslüman milletleri daha çok Sovyet Rusya rejiminin nüfuzu altına alınacaktı.”⁴⁶⁰Burada Ali Fuat Paşa antlaşmanın 8. Maddesine vurgu yaparak hariçten ve dahilden gelebilecek tehditlere karşı anlaşmanın önemini vurgulamıştır.

Kâzım Karabekir Paşa hatıralarında Moskova Antlaşması ile ilgili “Artık Şark cephemizde milli mücadele muvaffakiyetle tarihe intikal etmiş oldu. Bundan sonra şarktaki fırkaların garbe nakile Yunanlılarla da ve dolayısı ile bütün cihanla hesabımız tasfiye olunmalıdır.”⁴⁶¹Kâzım Karabekir Paşa'da buradaki askerleri batıya göndererek Yunanlılara karşı bir zafer kazanıp dünya ile olan mücadelemizi sona erdirebiliriz.

TBMM Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, 21 Mart 1921'de Çiçerin'e gönderdiği telgrafta Moskova Antlaşması ile ilgili şunları söylemişti: “Dünyayı kapitalizmin baskısından kurtarmaya çalışan Rusya emekçileri ve dünyayı emperyalizm zorbalığından kurtarmaya çalışan Türkiye emekçileri, çabaların uyumluluğa ve elverişliliğe ulaşması ve önderleri arasında kurulan dostça anlaşma sayesinde önlerinde uzanan yepyeni başarı ve zaferler dönemini coşku ile kutlayacaktır.

Sizi bu alanda lider durumunda olan bir yönetici olarak selamlarken, kutlamalarımın birlikte en üstün saygılarımın kabulünü rica ederim.”

Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği mektupla başlayan dostluk, anlaşmanın imzalanması ile yeni zaferlere yol açacaktı.⁴⁶²

II- Sovyet Rusya Devlet Adamlarının Görüşleri

Moskova Antlaşması'nın imzalanması münasebetiyle Çiçerin, 6 Nisan 1921 tarihinde Büyükelçi Mdivani aracılığı ile TBMM Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e şu tebrik mesajını göndermişti:

“Rusya ile Türkiye arasında mevcudiyeti bütün Şark için pek elzem olan münasebat-ı dostanenin temel taşı mesabesinde bulunan muahedenin Rusya ile Türkiye

⁴⁶⁰A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 192.

⁴⁶¹K.Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 895.

⁴⁶²S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, s. 353.

arasında imzası vesilesiyle Türk Hükümeti'ne tebrikatımızla en samimi hissiyatımı resmen tebliğ etmenizi rica ederim.”⁴⁶³

Sovyet Rusya'nın Ankara Sefiri Semyon İvanoviç Aralov Ocak 1922'nin ilk günlerinde Trabzon'a gelmiş ve kendisi adına verilen yemekte: “... dost ve müttefik bir milletin toprağında hasıl eylediği tahsisleri beyan etmiş Moskova Antlaşması'nın “birliğin, ehemmiyetinden ve kuvvetinden bahis ile bilhassa şu mealde idare-i kelim eylemiştir.

*Bulunduğumuz vapur, dost milletin sahillerine gelen ilk ticaret vapurudur. Bu vapurun pek çok çimento getirmiş bulunuyor. Bunu aynen münasebatımızın takviyesi namına bir hayır ad ederim. Nasıl ki bu çimento binanın temellerini çok kuvvetli bir surette vücuda getirir. Biz münasebatı dostane ve muhadenetkaranemizi de bununla ve bu şekilde kuvvetlendireceğiz.”*⁴⁶⁴

İmzalanan antlaşma ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkilerin temeli atılmıştı. Bundan sonraki ikili ilişkilerde atılan bu temeli daha da sağlamlaştırmak için iki milletin de elinden gelenin en iyisini yapması lazım.

24 Aralık 1921'de Moskova'da toplanan Dokuzuncu Sovyet Pan Rus Kongresi Reisi Lenin, 11 Ocak 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta; “Dokuzuncu Pan Rus Şuraları Kongresi bize isal buyurduğunuz Büyük Millet Meclisi'nin namesine ve aynı zamanda Rusya'ya karşı izhar edilen amîk ve layetegayyer dostluk hissiyatına samimi bir şükran ve hasretle muttali' oldu. Dört seneden ziyade bir müddetten beri düşmanların Rusya'yı kapitalist hükümetlerin gayrı kabil tahammül olan boyundurukları altına koymak ve Rus İşçi halkını inkılabın fütuhâtından mahrum eylemek hususundaki teşebbüsât-ı mütemadiyelerine karşı mücadele eden Rusya İşçi ve Köylüleri harici düşmanların istilasına karşı mücadele eden Türkiye Halkına ... bir müddet amika ve mühadenet halisane revabıtıyla merbut bulunmakta iken Moskova'da akd olunan Muhadenet ve Uhuvvet Muahedenamesi bu revabıtın ifade-i katiyyesi olmuştur. Rusya ve Türkiye bu Muahedenamede Şark milletlerinin hürriyet ve istiklal haklarını parlak bir surette tanıdıkları cihetle bu milletlerin istihlası hususunda ki harekatı milliyeleri ile Rusya İşçilerinin yeni bir usul ictima-i tesisi emrindeki mücadeleleri arasında tabi bir ittisal ve merbudiyyet mevcut olduğunu da beyan ederler. Pan Rus Şuralar Kongresi Rusya ile Türkiye arasında iki milletin geçirdikleri en şedid mesaip devresinde tesis edilen münasebat-ı samimiyyenin murur zamanla kesbi rasanet

⁴⁶³İstikbal, 10 Nisan 1337/10 Nisan 1921.

⁴⁶⁴İstikbal, 10 Kanuni Sâni 1338/10 Ocak 1922.

ve kendilerini alan tehdit eden tehlikelere karşı mücadele-i atiyedeki muvaffakiyetleri için nakabil takdir bir zaman teşkil eylediğini müşahade etmektedir.”⁴⁶⁵

İki devletin de en zor zamanda birleşerek Emperyalist güçlere karşı birlikte hareket etmesi iki millet açısından da çok önemliydi. Ayrıca imzalanan antlaşma ile doğu milletlerine de örnek olmuşlardı.

Türkiye ve Sovyet Rusya devlet adamlarının verdikleri demeçlerde, Moskova Antlaşması ile birlikte iki ülke arasında yeni bir sayfanın açıldığı, İtilaf Devletlerine karşı birlikte mücadele edilmesi gerektiği ve antlaşmanın Şark milletlerine örnek olması vurgulanmıştı.

G- MOSKOVA ANTLAŞMASI’NIN İKİ ÜLKE AÇISINDAN ÖNEMİ

I- Türkiye Açısından Önemi

22 Eylül 1921’de yürürlüğe giren Moskova Antlaşması bugün hala yürürlükte olan bir antlaşmadır.⁴⁶⁶ Bu antlaşma ile birlikte Sovyet Rusya, Misak-ı Milli’yi kabul etmişti. TBMM ilk kez büyük bir devlet tarafından resmen tanınmıştı. Böylece İtilaf Devletlerine karşı mücadelede Türkiye’yi maddi, manevi ve siyasi yönden güçlü kılmıştı. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya’nın sona erdiği belgelenmişti. Türkiye asırlarca kendisine huzursuzluk veren büyük komşusunun dostluğunu kazanmıştı. Türkiye’nin doğu sınırları yeniden ve Türkiye lehine çizilmişti. Rus topraklarında faaliyet gösteren İttihatçı liderlerin Türkiye üzerinde söz sahibi olmadıklarını ve bunların Türkiye’ye müdahalelerini önlemeyi Rusya’ya kabul ettirmişlerdi.⁴⁶⁷ Ayrıca Türkiye bu antlaşmayla büyük bir diplomatik utku kazanmış; ulusal istemlerini belli bir aşamada gerçekleştirmiş; yasal olarak kendini kabul ettirerek uluslararası saygınlığını artırmış ve Türk-Sovyet yakınlaşmasından çok kaygılanan İtilaf Devletlerine karşı Ankara Hükümeti büyük bir koz elde etti. Sovyet Rusya’dan yardım sağlamış; Türkiye’nin, Rusya’nın Kafkasya’daki peykleriyle olan kimi anlaşmazlıklarını Rusya’nın yardımıyla bir çözüme bağlamak olanağını elde etmişti. Batum’un Gürcistan’a verilmesiyle Misak-ı Milli’den ilk taviz verilmişti. Ayrıca yapılan antlaşma, Fransızların Türklere yakınlaşmasına da sebep olmuştu. Bu antlaşma ile Gümrü

⁴⁶⁵İstikbal, 19 Kanuni Sâni 1338/19 Ocak 1922.

⁴⁶⁶İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, I, TTK, Ankara, 1989, s. 31.

⁴⁶⁷S. Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 223.

Antlaşması'nın belirlediği sınır (Kars ve Ardahan Türkiye'de kalıyordu) onaylanmıştır.⁴⁶⁸

Ayrıca TBMM, Doğu Cephesi'nde savaştan kurtulmuş ve ordumuzun arkadan vurulma tehlikesi ortadan kalkmıştı. Bu sayede doğudan emin olarak batı da İtilaf Devletleri ile daha rahat ve daha kuvvetli biçimde mücadele edilmişti. Vaktiyle savaş tazminatı olarak elimizden alınan topraklarımız anavatana geri verilmişti.

II- Sovyet Rusya Açısından Önemi

Sovyet Rusya bu antlaşma ile jeopolitik yönden önemli bir devletin dostluğunu kazanmakla kalmadı; Kafkasya'da güdeceği politikaya Türkiye'nin her hangi bir suretle engel olmasını da önlemişti.⁴⁶⁹ Ayrıca, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Sovyetlere karşı isyan çıkması olasılığını ortadan kaldırmıştı. Sovyet ülkelerini korumak amacıyla Türkiye'nin boğazlardaki durumunu güçlendirmek ve ileride bu ülkeyi Bolşevikleştirmek umudunu beslemeye başlamıştı.⁴⁷⁰ Sovyet Rusya, yumuşak karnı olan Kafkasya'da İtilaf Devletlerinin her türlü tehdit ve baskı ihtimallerinden de bu antlaşma sayesinde kurtulmuştu. Bu antlaşmanın aynı zamanda Sovyet Rusya rejiminin Doğu'da prestijini yükselteceği ve Kafkasların Müslüman nüfusundaki kuşkuları dağıtacağı umulmuştu.⁴⁷¹

H- MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN KARS'TA TEATİ EDİLMESİ VE TEATİ İLE İLGİLİ HABERLER

Moskova Antlaşması'nın TBMM'de tasdik edilmiş nüshasının Karst'ta teati edilmesini “*Peyâm-ı Sabah*” gazetesi şöyle duyurmuştu: “*Türk-Rus muahedesi nesh-i musaddikasının teatisi Kars'ta icra olunacağından Meclisi Milli tarafından musaddak nüshayı hamil olan Rıza Nur Bey, refakatinde Hariciye Vekaleti erkanından Nasır ve Fahreddin Beyler bulunduğu halde şehri mezkure müteveccihen hareket etmişlerdir. Sovyetler tarafından musaddak nüshayı hamil olan Rus Heyeti de şehri mezkure gitmiştir.*

Her iki heyet Çarşamba günü Kars'ta bulunacaklar ve ertesi gün merasim-i müetteda ile teati muamelesi icra olunacaktır. Lorlay'dan Kars'a gitmekte olan Rıza

⁴⁶⁸İ. Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, s. 194.

⁴⁶⁹S. Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 222.

⁴⁷⁰S. R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, II, s. 1055.

⁴⁷¹T. Gökmeşe, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Türk-Rus İlişkileri (1920-1923)*, s. 78.

Nur Bey'in Ankara ile Sovyetler arasında akt edilen muahedenin 13. maddesi mucibince Türk ve Rus üseranın mübadelesi teferruatını kararlaştırmaya da memurdur.

Anlaşmanın tasdikli sureti Dr. Rıza Nur Bey refakatinde Hariciye Vekaleti erkanından Nasır ve Fahrettin Beyler tarafından Kâzım Karabekir Paşa'ya 20 Eylül 1920'de ulaştırılmıştı.⁴⁷² 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'nın tasdik edilmiş nüshası, 20 Eylül 1921'de iki kişilik bir Sovyet Rusya Heyeti tarafından Kars'a getirilmişti.⁴⁷³ Heyeti sınırda Mevki Komutanı Rüştü Paşa ve beraberindekiler karşılamıştı.⁴⁷⁴ 21 Eylül 1921'de Kars'a gelen Kâzım Karabekir Paşa Başkanlığı'ndaki Türk Heyeti halkın katılımıyla coşkulu bir törenle karşılanmıştı.⁴⁷⁵ Güzel bir merasimle yapılan teati töreni ile ilgili "Vakit" gazetesinde şu bilgilere yer verilmişti:

"Moskova Muahedesi'nin Kars'ta teati merasimi

1337/1921 yılı Eylül'ünün 22.Perşembe günü Şarkın tarihine unutulmaz, parlak bir sahife ilave etti. Geçen 16 Mart'ta Türkiye Büyük Milet Meclisi Hükümeti murahhasları ile Rusya Şuralar Cumhuriyeti murahhasları arasında imzalanmış olan Moskova Mua'hedesi bu mutlu günde Kars'ta alınıp verilecekti.

Şehir yer yer zümrüd ve defne dalları ile donatılmıştı. Türk'ün al bayrakları ile kırmızı Sovyet Bayrakları iki büyük milletin arasındaki gözleri okşuyordu. Her sınıf halk, murahhas heyetlerinin geçeceği yollara sıralanmış, bu güzel günün manasını anladıkları, can-ü gönülden sevindikleri gözlerindeki sevinç ışıklarından belli idi. Teati merasimi yapılacak olan alanın medhalindeki geniş meydan, muntazam meydan sıralar halinde bayraklarla yer tutan askeri idadi talebeleri, esnaf ve sanat sahipleri, askerler, zabıtlar ve ahalinin huzurları ile güzel bir manzara gösteriyordu. Zevalden sonra saat 3'ü kırk geçe, Türk ve Rus Murahhas heyetleri merasim salonuna girdiler. Salon hem pek güzel, hem çok manalı süslenmişti. Aynı zamanda, Kars Konferansı içinde hazırlanmış olan bu salonda muhteşem süslemeler arasında İstanbul'un Eyüp Sultan Semtinden manzara gösteren büyük levha, güzel şekillerle bu gümüş Türk ve Sovyet bayrakları arasında ruha samimi ilham ediyor. Salondaki duvarda Kafkas Sovyet Hükümetlerinin kızıl bayrakları, Türk bayrağı biraz daha yüksekte tam ortalarına almışlar, milletlerin şarktaki sabık hayat ve alakalarıyla, hürriyet ve istiklal kardaşlığın omuz-omuza öyle bir tesanüt ediyordu ki aldıkları şekil yalnız gözleri, gönülleri okşayan bir süs değil, şekiller dünyası görmek isteyen fikirleri de tağlib eden bir mücesssem

⁴⁷²Peyâm-ı Sabah, 9 Ağustos 1337/9 Ağustos 1921.

⁴⁷³Varlık, 23 Eylül 1337/23 Eylül 1921.

⁴⁷⁴Varlık, 22 Eylül 1337/22 Eylül 1921.

⁴⁷⁵İkdam, 28 Eylül 1337/28 Eylül 1921.

manzara idi. Salonun bir medhalinde Rüştü Paşa Hazretleri ile erkan-ı ümera, Müdafaa-i Milliye'den ve ahaliden seçilmiş zatlar bulunuyor, diğer medhalde her kıtadan süngü takmış birer neferle, askeri idadiden izci kıyafetli 20 kadar talebe karşılıklı mevki almışlar, iki medhal arasında imdihateden masanın bir tarafında Türk Murahhasları Heyeti Reisi Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri, öte tarafında Rus Heyeti Reisi Yoldaş Közinetsof duruyordu.

İki büyük milletin bu güne kadar Avrupa'da görülmemiş geniş ve insani bir düşünce ile kararlaştırılıp, imzaladıkları ahitnamenin teatisine bu süslü duvarlar, bu manalı levhalarda bayraklar, kuvveti işaret eden bu parlak süngülü neferler, istikbali ve insanlığın nur ve marifetini anlatan bu masum mektep çocukları şahit oluyordu.”⁴⁷⁶

“Tevhid-i Efkâr” gazetesinin 3 Ekim 1921 tarihli nüshasında teati merasimi ile ilgili şunlar yazılmıştır:

“Kars Konferansı'na iştirak edecek Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyeti murahhasları hususi tren ile Tiflis'ten Kars'a vasıl oldular. Sovyetlerle Türkiye arasında mevcut dostluğa ve samimiyete layık merasim ile karşılandılar. İstasyon Türk ve Sovyet bayrakları ile donatılmıştı. İstasyondan heyetlerin ikametlerine tahsis edilen binalara kadar takip edilen güzergahta iki taraflı dizilmiş olan kıtaat, memurin, mülkiye ve ahali misafirleri hararetle selamlamışlardır.”⁴⁷⁷

“Açık Söz” gazetesinin 27 Eylül 1921'deki nüshasında ise teati merasimi “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Rusya Sovyet Hükümeti arasında akd olunan Moskova Muahedesi'nin teatisi merasimi bugün (22 Eylül) öğleden sonra saat dörtte şehrimizde kıtaat ve ahalinin iştirakiyle fevkalade bir surette icra edildi. Merasim salonunda Kars yerli ve ahali memurini ile ümera ve zabitan, Rus Sovyet Hükümeti'nin Vilayeti Şarkıye Baş Şehbenderi ve arkadaşlarından mürekkep bir heyet, askeri idadisi talebesinden yirmi kişilik bir müfreze, Kars'taki kıtaatı silah endazlarından birer nefer hazır bulundu. Kars Kalesi'nden atılan toplanlarla merasim tes'id edildi. Çay ziyafeti esnasında mektep talebesi tarafından Rus Heyeti Reisi Yoldaş Kozinof'a hediye edilen bir bayrağın resmi takdimi gerek muma ileyh-i ve gerek diğer davetlileri pek ziyade müttehis etti. Yekdiğerine mülâsık bir Türk ve bir Rus Bayrağı üzerinde Rus bayrağına Türkçe ve Türk bayrağına Rusça olarak Moskova Muahedenamesi'nin Kars'ta teatisi hatırasını tespit eden cümleler yazılmıştır. Türk ve Rus heyetleri reisleri tarafından

⁴⁷⁶Varlık, 29 Eylül 1337/29 Eylül 1921.

⁴⁷⁷Tevhid-i Efkâr, 3 Teşrin-i Evvel 1337/3 Ekim 1921.

mütekabilen nutuklar irat edilmiş ve merasim fevkalade samimi olmuştur."⁴⁷⁸ şeklinde verilmiştir.

Kars'ın en büyük resmi salonu olan ve Ruslar zamanında Vali Konağı olarak kullanılan bina Kars Konferansı için hazırlanmıştı. Moskova Antlaşması'nın tasdikli nüshaları da 22 Eylül 1921'de bu binada karşılıklı olarak değiştirilmişti.⁴⁷⁹Yapılan teati merasimi esnasında Kâzım Karabekir Paşa ile Alexi Nikolayevič karşılıklı konuşmalar yapmışlardır.

Kâzım Karabekir Paşa konuşmasında şunları söylemiştir:

"Muhterem Yoldaş

Rusya Sosyalist Müttehit Şuralar Cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yaptığı bu muahede cebir ve tahakküme değil, hakka ve adalete istinad etmiştir.

Şahsî veya muhitî idrâk ve ihtiraslarla meşbu birer metbu veya tabileri yerine şura-yı ümmetle teşekkül etmiş iki halk hükümeti tarafından imzalanmış ve artık milyonlarca Rus ve Türk'ün namus üzerine verdiği bir ahit olmuştur. Bu ahit evlad ve ensalimizin de kemal-i hürmetle iktiza edeceği bir düstur-ı mübecceldir. Şarkta hürriyet ve muhadenet esaslarını temin eden bu muahedenameyi Kars'ta kemal-i samimiyetle teati ederken temenni edelim ki bütün beşeriyet istibdad ve tegallüpten pek yakında kurtulsun ve müşterek bir saadete kavuşsun.

Meclisimizin tasdik ettiği bu tarihi vesikayı kemal-i tazimle takdim eder ve milletim ve hükümetim namına Rusya Şuralar halkını ve hükümetini selamlamakla şeref yap olurum, muhterem yoldaş."⁴⁸⁰

Kâzım Karabekir Paşa'nın konuşmasına karşılık Sovyet Heyeti Reisi Nikolayevic şu konuşmayı yapmıştı:

"Çar ve müstebid hükümdarların cebr ve tazyikinden azade oldukları halde her iki büyük memleketin kitle-i kâsibe ve mesaisini ve hükümetlerin mütekabil itimad ve incizab kalıb ve yekdiğerini artık tamamıyla anlamış olduklarına müsteniden iki memleketin 16 Mart sene 921'de akd eyledikleri dostluk ve kardeşlik muahedesinden dolayı zat-ı alilerini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aziz ve muhterem fevkalade murahhaslarını o meşhur ve tarihi gün münasebetiyle hükümetimiz ve Sovyet Rusya'nın bilcümle kitle-i kasibesi namına olarak tebriğe müsaraat eylerim. Rus ve Türk milletleri

⁴⁷⁸Açık Söz, 27 Eylül 1337/27 Eylül 1921.

⁴⁷⁹ATASE Arşivi, K 1542. G. 8. B. 1.

⁴⁸⁰Tevhid-i Efkar, 3 Teşrin-i Evvel 1337/3 Ekim 1921.; Varlık, 29 Eylül 1337/29 Eylül 1921.

düşmanların entrika ve desaisine kapılmayarak kendi hukuk ve istiklallerini idame ve takviyeyi bileceklerine biz ümitvar bulunmakta ve kanaat perverde eylemekteyiz. Şimdi artık uzaklarda kalmış olan mezalim devreleri geçirmiş idik ki Çarlar ahaliyi tahti esarete bulundurmak maksadıyla takip eyledikleri siyasetle uzun muharebelere meydan vermişler ve iki millet arasında mütekabil bir kin ve nefret tevlit eyleyerek her iki memleketin ahali birinin aynı bulunmaların rağmen yekdiğerine tekarrüplerine olanca kuvvetleriyle mümanaat etmişler. Şimdi aziz dostlarımız ve komşularımız 20 Temmuz sene 921'de tasdik edilmiş olan işbu muahedeyi sizlere tevdi ederken Rusya'nın kitle-i kasibe ve sai'yesi arzu edilmeyerek cebren husule getirilmiş olan itimatsızlığın artık zeval ve nihayet bulduğuna emin bulunuyorlar. Rus ve Türk kitle-i kasibesi kendi mümessilleri i'anesiyle yekdiğerlerine dost'i muhadenet ve ahvatı uzatarak itimad-ı mütekabil üzerine te'essüs etmiş olan hüsn'ü amiziş hem civari dostluğu hiçbir şeyin ihlal edemeyeceğine ve gayri kabil tezelzül olacağına kanidirler. Yukarıda arz ettiğim vechile bu tarihi günün kahraman Türk Ordusu'nun düşman cephesini yararak düşmanın panik halinde ric'ati ile birçok ganaim-i vesaire bırakmakta olduğu bir zamana musadif olmasından dolayı hükümetim namına olarak kahraman Türk Ordusu ve onun kumandanlarını ve kitle-i Milliye tebriğe ve düşmanın an karib mahv-i izmihlali ile neticelenmesini temenniye vesile bahşolmuştur. Ümid-i zafer-i nihaiye itimadla samimi dostluğumuzun nişane-i hatırası olarak yekdiğerimize dest-i muhadeneti uzatarak bağıralım. Yaşasın Sovyet Rusya ile Türkiye'nin sıkı ve metin ittifakı. Yaşasın Türk ve Rus milletlerinin rüesay-ı umuru ve kumandanları.”⁴⁸¹

Teati merasimi esnasında yetim çocukların yaptığı beden hareketleri ve üstün yetenekleri karşısında Sovyet Heyeti Reisi Nikolayevic hayranlığını gizlemeyerek; “...Bizim çocuklarımızdan daha cevval, daha gürbüz ve daha ateşli gördüğüm bu Türk çocuklarını pek büyük hayretler ve takdirlerle görerek Türkiye'nin İstiklal Harbi için bütün dünya ile uğraşabileceğini tasdik ediyorum. Gördüğüm bu örnek zaferinizin kesin olacağını müjdelediğini bütün varlığım ile kabul ediyorum.”⁴⁸²

⁴⁸¹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1337/1921.; **Açık Söz**, 4 Teşrin-i Evvel 1337/4 Ekim 1921.; **İstikbal**, 17 Teşrin-i Evvel Ekim 1337/17 Ekim 1921.

⁴⁸² K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 956.

SONUÇ

Milli Mücadele liderleri, bir taraftan memleketi İtilaf Devletlerinin işgalinden kurtarmaya çalışırken; diğer taraftan, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşabilmesi için cephane, silah ve para yardımı sağlamak için diplomasiye de önem vermişlerdir. Dönemin şartları düşünüldüğü zaman, bu yardımı almak için en uygun devlet kendi iç meseleleri ile uğraşan Sovyet Rusya idi. Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurarak ve para yardımı sağlayarak İtilaf Devletlerine karşı büyük bir güç elde edeceklerine inanan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Sovyet Rusya ile önce gayri resmi; TBMM açıldıktan sonra da resmi olarak ilişkiler kurulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği mektupla başlayan ilk resmi ilişkiler, ilk Türk Heyeti'nin 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan yola çıkıp, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya gitmesi ile karşılıklı görüşmeler şeklinde devam etmiştir. 24 Temmuz 1920'de başlayan görüşmeler sonunda 24 Ağustos 1920'de 8 maddelik bir anlaşma parafe edilmişti. Ancak Lehlere ve Beyaz Ordu birliklerine karşı bazı başarılar elde edilmesi ve Fransızların Ankara Hükümeti ile Mayıs 1920'de Kilikya'da imzalamış oldukları 20 günlük ateşkesin bir Türk- Fransız ittifakını hazırladığına ve kendilerine karşı mücadele edileceğine inanan Sovyet Rusya, Türklere karşı kuşku duymaya başlamıştı. Ayrıca 10 Ağustos 1920'de Ermenistan ile bir antlaşma yapan Sovyet Rusya, TBMM Hükümeti'ne Ermenilere toprak verilmesi gibi şartlar öne sürerek; parafe edilen anlaşmanın, imzalanmasını geciktirmiştir. Nitekim Lehlere ve Beyaz Ordu birliklerine karşı savaş talihi Rusların aleyhine dönünce ve Ankara Hükümeti'nin I. İnönü Zaferi'nden (9-11 Ocak 1921) sonra Londra Konferansı'na (21 Şubat-12 Mart 1921) çağırılması üzerine Sovyet Rusya öne sürdüğü şartları geri çekerek görüşmelerin yeniden başlamasını istemiştir. Bunun üzerine II. Türk Heyeti, Ankara'dan 14 Aralık 1920'de yola çıkarak 18 Şubat 1920'de Moskova'ya varmış ve 26 Şubat 1921'de de İkinci Moskova görüşmelerine başlanılmıştır.

Moskova'da müzakereler yapıldığı sırada Ankara Hükümeti, Elvîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Kafkaslardaki, Ermeni mezalimine karşı 28 Eylül 1920'de Doğu Harekatını başlatmış ve 29 Eylül 1921'de Sarıkamış'ı; 30 Ekim'de Kars'ı kurtarmış, 7 Kasım 1920'de de Gümrü'ye ulaşmıştır. 2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması yapılmıştır. TBMM Hükümeti'nin ilk siyasi antlaşması olan Gümrü Antlaşması'nın, 10. Maddesi'nde de belirtildiği gibi Ankara Hükümeti'nin kabul etmediği Sevr Antlaşması, Ermeniler tarafından da kabul edilmemiştir. 5 Aralık

1920’de Taşnak Ermenistan’ın Bolşevikleştirilmesiyle Gümrü Antlaşması Ermeniler tarafından geçersiz sayılmış ve Ermeniler mezalimlerine devam etmiştir. Bunun üzerine Türk Ordusu ileri harekate başlayarak 8 Mart’ta Ahıska’yı, 11 Mart’ta Batum’u ve 14 Mart’ta Ahılkelek’i ele geçirmiştir.

26 Şubat 1921, 10-12-14 Mart ve 16 Mart 1921 tarihlerinde yapılan Moskova Görüşmeleri sonucunda –ki 16 Mart 1921 günü Sovyet Rusya ile İngiltere arasında bir ticaret antlaşması Sovyet Rusya imzalanmıştı.- Ancak bu antlaşmadan sonra 18 Mart 1921 tarihinde iki ülke arasında “*Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması*” imzalanmıştır. İki tarafın onayı ile antlaşmanın imza tarihi İstanbul’un işgal tarihi olan 16 Mart 1921 olarak kabul edilmiştir. TBMM’nin siyasi bir başarısı olan Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusya, antlaşmanın 1. Maddesi’nde de belirtilen Misak-ı Milli’yi tanımış ve TBMM’nin kabul etmediği hiçbir antlaşmayı da kabul etmeyeceğini taahhüt etmiştir. Böylece TBMM tarafından tanınmayan ve ülkenin doğusunda bir Kürt ve Ermeni Devleti kurulmasını öngören, toprak bütünlüğümüzü ve istiklal ve egemenliğimizi tamamen ortadan Sevr Antlaşması, uluslararası düzeyde başka bir devlet tarafından yok sayılmıştır. İtilaf Devletlerinin kendi aralarında hakkımızda bize askeri ve siyasi baskılarla kabul ettirmeye çalıştıkları aldıkları kararlar sonucu bize dikte ettikleri Sevr Antlaşması ile doğu sınırimız bizim aleyhimize çizilirken; iki büyük devletin silah zoru olmadan, yapılan müzakereler sonucunda imzaladığı Moskova Antlaşması’nda ise Elvîye-i Selâse’yi oluşturan Kars, Ardahan bize; Batum bazı şartlar karşılığında Gürcistana’a bırakılması kabul edilmiştir. Batum’un sınırlarımız dışında kalması TBMM’de çok tartışılmıştır. TBMM’de yapılan tartışmalarda Elvîye-i Selâse mebuslarından özellikle Batum Mebusları, Batum’un Misak-ı Milli dışında kalmasına büyük tepki göstermişlerdir.

Moskova Antlaşması; kuşkusuz, Türk-Sovyet ilişkileri sürecinde çok önemli bir aşamadır. Baskı ya da sömürü aracı olabilecek hiçbir kayıt içermeyen, aksine sömürücü güçlere karşı yöneltilmiş belge niteliğini taşımaktadır. İki ülke arasında karşılıklı çıkar dengesine dayalı bir işbirliği ilişkisi kurmuştur.

Aslında Türk- Sovyet Rusya ilişkilerini genel seyrine bakıldığında, her iki ülkenin de bu ilişkileri İtilaf Devletlerine karşı bir koz olarak kullandıklarını görmek mümkündür. Ama burada şunu da belirtmek gerekirse Ankara Hükümeti, Londra Konferansı’na katılarak; Sovyet Rusya Hükümeti de, İngilizlerle bir ticaret antlaşması yaparak birbirlerine karşı İtilaf Devletleri kozunu kullanmışlardır. Bu amaçla da iki ülke arasındaki görüşmeler hakkında dünya kamuoyu kısmen haberdar edilmiştir. Türk

basınında bu görüşmeler Kısmen yayınlanmasının sebebi de mesafenin uzak olması ve yapılan görüşmelerin deşifre olmaması olarak yorumlanabilir. Sovyet Rusya ile yapılan görüşmelerin bir kısmı İtilaf Devletlerine yani Batı'ya yapılan bir nispet mahiyetinde gazete sütunlarına yansıtılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, ülkenin hem iç ve dış meselelerine yön vermek hem de kamuoyuna bilgi verip, birlik ve beraberliği sağlamak için basından önemli ölçüde yararlanmış ve her zorluk aşılarak kayıtsız-şartsız bir bağımsızlık elde edilmiştir.

İstanbul Hükümeti de, basını Milli Mücadele liderlerinin Komünizm yanlısı oldukları ve ileride yönetim şekli Komünizm olacak şekilde haberler yayınlayarak halkın onlara olan inancını kırmak istemiştir. Özellikle İstanbul Hükümeti, bu tür haberleri “Alemdar”ve “Peyâm-ı Sabah” gazetelerinde yayınlamaktaydı. Nitekim “Peyâm-ı Sabah”Başmuharriri Ali Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarından “*çapulcu, kendini bilmez haydut*” olarak bahsetmektedir. Ayrıca “*Bolşevik Rusya ile ilişki kurarak İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletini daha da parçalayacaklarını, bu ilişkiler kesilmezse Osmanlı Devletinin sonunun felaket olacağını da yazmıştır.*” Osmanlı Devleti’ni Londra Konferansına çağırarak Sevr Antlaşması’nın maddelerini hafifletip kabul ettirmek istedikleri bir zamanda, Ali Kemal Bey, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti’ne zarar vermeyeceklerini fakat Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının bu anlaşmaz tavırlarından dolayı “*bizi daha beter bir hale sokacaklarını*” yazarak halkın gözündeki onların itibarını düşürmek istemiştir.

İstanbul basınının verdiği Bolşevizm haberlerine, Anadolu basını,“*bizim amacımız, asla Bolşevizm’i kabul etmek değildir. Sadece onlardan yardım alarak İtilaf Devletlerini işgal ettikleri yerlerden çıkartmaktır*” şeklinde doğru haber yaparak İstanbul basının haberlerini etkisiz kılmaya çalışmıştır. Özellikle Türkiye ile Sovyet Rusya arasında resmi ilişkiler başlayınca, Anadolu basını bu konu hakkında daha detaylı bilgi vererek halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Sonunda da Mustafa Kemal Paşa’nın “*Bolşeviklik asla bizde tatbik olunmayacaktır*”.dediği gibi Türk Milli Mücadele hareketi bir Bolşevik hareketine dönüşmemiş ve dönüştürülmemiştir.

Milli Mücadele yanlısı gazetelerden “*Hakimiyet-i Milliye*” ve “*İstikbal*” gazetesinde antlaşmanın maddeleri tamamen yayınlanırken; “*Anadolu’da Yenigün*” gazetesinde 2. Madde hariç1-9. Maddeleri; “*Açık Söz*” gazetesinde önce 2. Madde hariç1-10. Maddeleri; sonra antlaşmanın maddelerinin tamamı; “*İkdam*” gazetesinde 2. Madde hariç 1-8. Maddeleri; Vakit gazetesinde 4. ve 5. Maddeler hariç 1-8. Maddeleri sadeleştirilecek; “*Tevhid-i Efkâr*” gazetesinde antlaşmanın ilk 13 maddesi orijinal

şekliyle yayınlanmıştır. Milli Mücadele aleyhinde yayın yapan “*Peyâm-ı Sabah*” gazetesi antlaşmanın tam metnini; “*Vahdet*” gazetesi ise sadece 2. 3. ve 6. Maddelerini sadeleştirerek yayınlamıştır.

Burada dikkat çeken olay ise Moskova Antlaşmanın 2. Maddesi’ni Milli Mücadele yanlısı gazetelerin bazıları yayınlamazken; Milli Mücadele aleyhinde yayın yapan gazetelerin özellikle bu maddeyi yayınlamasıdır. Burada Milli Mücadele yanlısı gazetelerin amacı; Batum’un bazı şartlar altında Gürcistan’a verilmesinden dolayı halkın tepkisini üzerlerine çekmemek olarak düşünülebilir. Ancak Milli Mücadele aleyhinde yayın yapan gazetelerin amacının ise halkın Milli Mücadele liderlerine olan güvenini sarsmak için yayınlamak düşünülebilir.

Doğu Sınırlarımızın belirlendiği Moskova Antlaşması, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Hükümetleri tarafından da kabul edilmesi için, Moskova Antlaşması’nın 16. Maddesi’nde belirtildiği gibi Kars’ta bir konferansın toplanıp Moskova Antlaşması’nın burada teati edilmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Heyetlerinin katıldığı teati merasimi 22 Eylül 1921’de Kars’ta yapılmıştır. Kars Konferansı, 26 Eylül 1921’de açılmış ve yapılan görüşmeler sonrasında Kars Antlaşması 13 Ekim 1921’de imzalanmıştır.

Kars Antlaşması, Moskova’da imzalanan “*Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması*” ile çizilen sınırlar çizilen sınırlar ve diğer hususların Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’a da kabul ettirilmiştir. Böylece Ermenistan, Gümrü Antlaşması ile yok saydığı Sevr Antlaşması’nı Moskova Antlaşması’nı kabul ederek de tekrar yok saymıştır. Sovyetler Birliğinden daha uzun ömürlü olan Moskova Antlaşması’nın belirlediği doğu sınırlarımız halen o zamanki şekliyle devam etmektedir.

EKLER

BELGELER

B.1: 10 Mayıs 1920 tarihinde siyasi görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya gidecek olan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ve İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey'in yolluk ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için yazı (ATASE)

B.2:Sovyet Rusya ile siyasi münasebetin başladığına dair 16 Haziran 1920 tarihli yazı (ATASE)

B.3: 12 Temmuz 1920 tarihinde Trabzon'dan Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne çekilen telgrafta Bekir Sami Bey'in Tuapse Limanı'nda olduğuna dair yazı (ATASE)

B.4: 22 Temmuz 1920'de Trabzon Fırka Komutanı Nuri Paşa'nın Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine gönderdiği Türk ve Bolşeviklerin arasında münasebetlerin kesildiğine dair yazı (ATASE)

B.5: Moskova'daki Türkiye Heyet-i Murahhasası Reisi Bekir Sami Bey'e 21 Ekim 1920'de verilen talimat (ATASE)

B.6: Ali Fuat Paşa'nın 15 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliğine atanması (ATASE)

B.7: Moskova'ya gönderilecek elçilik heyetinin yollukları için Hariciye Vekâleti Bütçesi'ne ayrılan iki aylık bütçeye 17 Kasım 1920 tarihinde 5000 lira ilave edilmesi hakkında kanun tasarısı (BCA)

B.8: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Basılmış Sureti

B.9: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Basılmış Sureti

B.10: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Basılmış Sureti

B.11: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Basılmış Sureti

B.12: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Basılmış Sureti

B.13: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Basılmış Sureti

B.14: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Basılmış Sureti

B.15: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Basılmış Sureti

B.16:Moskova Antlaşması'nın Rusça Basılmış Sureti

B.17:Moskova Antlaşması'nın Rusça Basılmış Sureti

B.18:Moskova Antlaşması'nın Rusça Basılmış Sureti

B.19: Moskova Antlaşması'nda Nahçıvan yönetimine verilen arazi (TİTE)

B.20: Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Kars'tan 20 Mart 1921'de, 2,3,9 ve 12. Fırka Komutanlıklarına 16 Mart 1921'de Moskova'da imza edilen antlaşma gereği Batum'un sınır dışı kaldığı ile ilgili gönderdiği yazı (ATASE)

B.21: 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın maddelerinin açıklaması (ATASE)

B.22: 21 Mart 1921 tarihli, Anadolu'da Yenigün gazetesinde Moskova Antlaşması imzalandı haberi (Anadolu'da Yenigün)

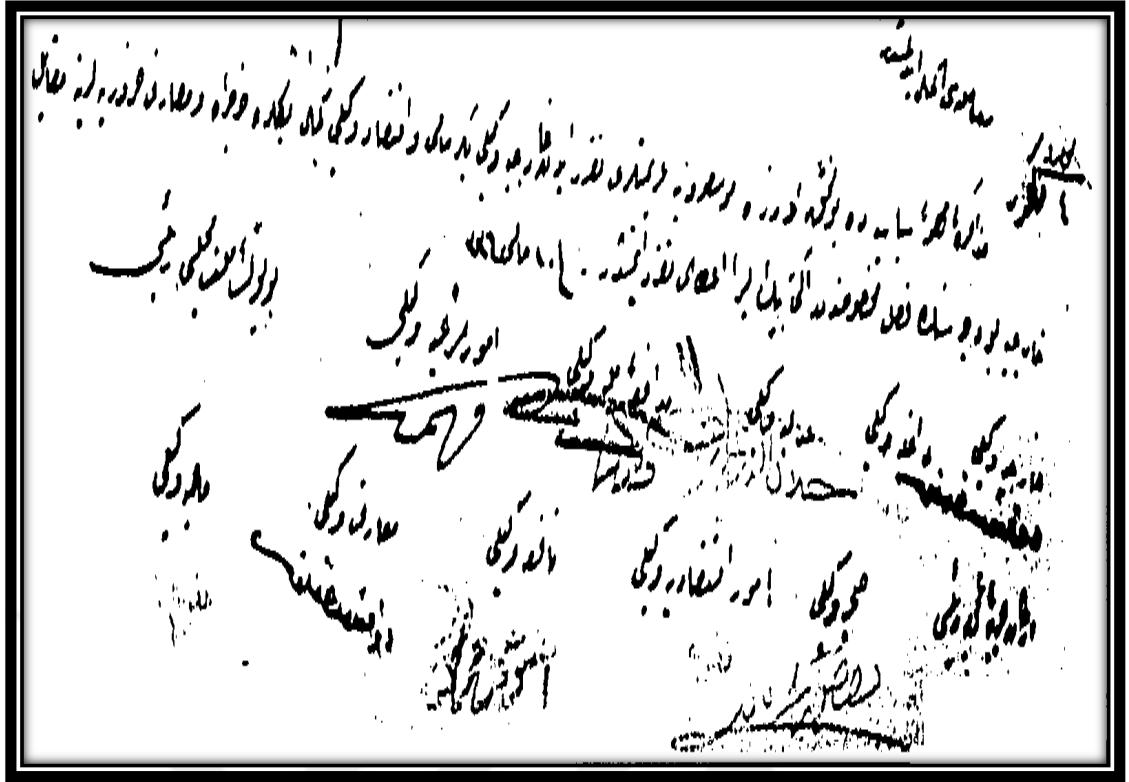
B.23: Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması hakkındaki 5 Temmuz 1921 tarihli kanun tasarısı (BCA)

B.24: Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nın 31 Temmuz 1921 tarihinde tasdik edilmiş sureti (ATASE)

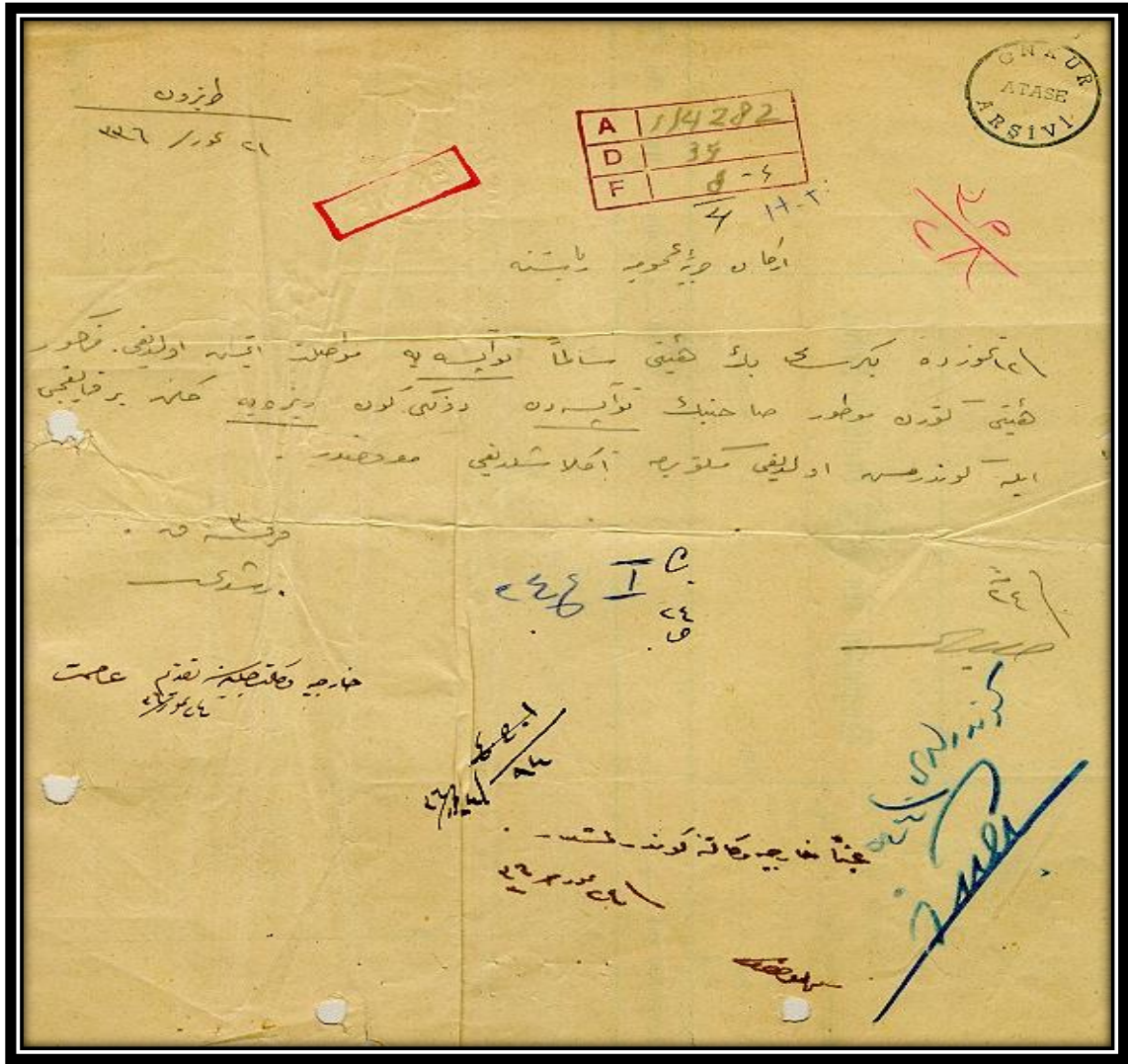
B.25: 7 Ağustos 1920'de Moskova Antlaşması'nın TBMM'de kabulü (ATASE)

B.26: 21 Eylül 1921'de Moskova Antlaşması'nın teatisi için Kars'ta verilecek konferansa yapılacak hazırlıklar hakkında malumat verilmesi (ATASE)

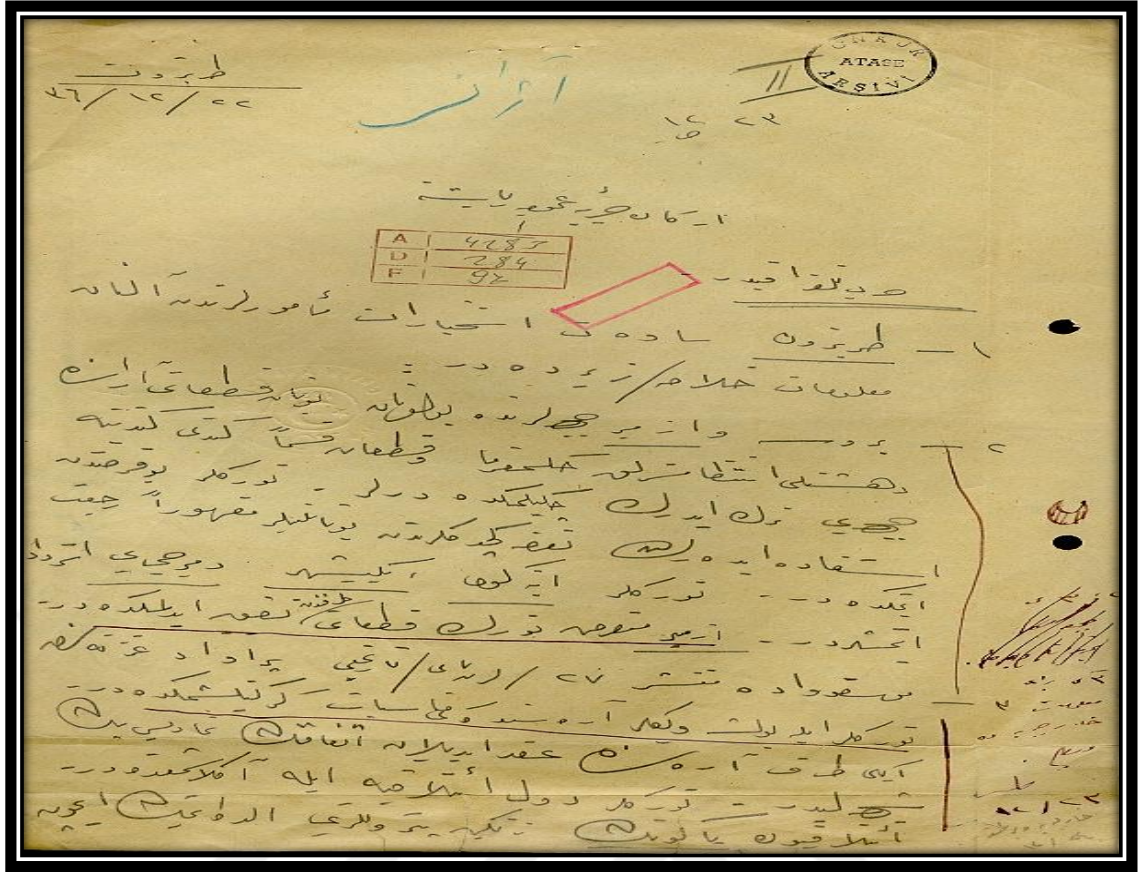
B.27: Moskova Antlaşması'nın 27 Eylül 1921'de Kars'ta teati edildiği (ATASE)

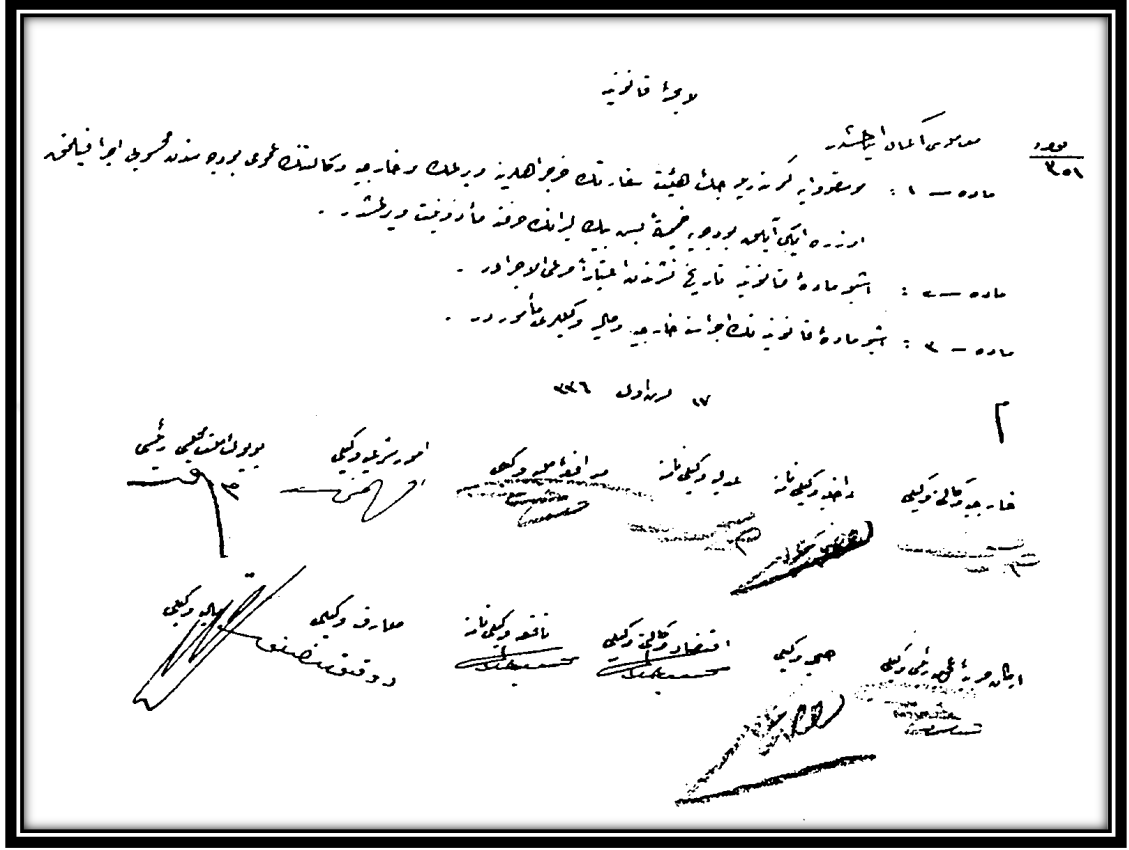
B.1: 10 Mayıs 1920 tarihinde siyasi görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya gidecek olan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ve İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey'in yolluk ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için yazı

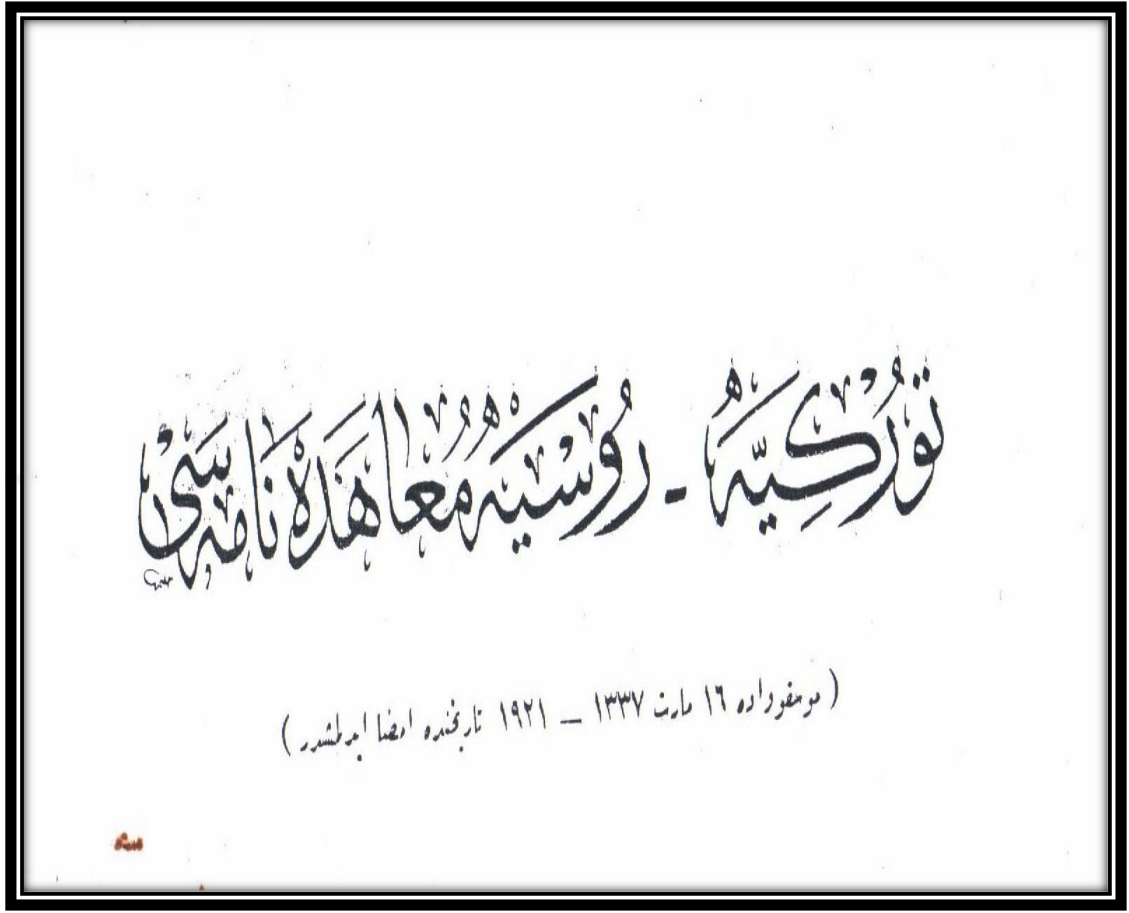
B.3: 12 Temmuz 1920 tarihinde Trabzon'dan Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne çekilen telgrafta Bekir Sami Bey'in Tuapse Limanı'nda olduğuna dair yazı

B.4: 22 Temmuz 1920'de Trabzon Fırka Komutanı Nuri Paşa'nın Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine gönderdiği Türk ve Bolşeviklerin arasında münasebetlerin kesildiğine dair yazı

B.7: Moskova'ya gönderilecek elçilik heyetinin yollukları için Hariciye Vekâleti Bütçesi'ne ayrılan iki aylık bütçeye 17 Kasım 1920 tarihinde 5000 lira ilave edilmesi hakkında kanun tasarısı

B.8: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Metni s.1

تورکيه - روسيه معاھدہ نامہ سی

ملتلك اخوتى اساسى و اقوامك كندى مقدراتى سربستهجه تعيين ايتك حقتى طائيقده متحد اولان

تورکيه بويوك ملت مجلسى حكومتى ،

ايه

روسيه شورالرفه ده راتيف سوسياليست جمهوريتى حكومتى ،

توسع و استيلا سياسته قارشى اولان مجادله لرنده كى تسانديرى و ايجى ملتدن برينه واقع اولان مشكلاتك ديكريتك وضعيتى ده و خيم قىلاچنى بالمشاهده آرد لرنده دائما مناسبته مخادستكارانهك و هرايكي ملتك منافع متقابله سنه مستند دواملى روابط دوستانهك جايكبر اولسنى كورمك آرزوسيله متحسس اوله رق برخادنت و اخوت عهد نامه سى عقدينه قرار و ير مشلر و بوخصوصد مرخصلرني تعيين ايتمشلردر .

تورکيه بويوك ملت مجلسى حكومتى

تورکيه بويوك ملت مجلسى حكومتى اقتصاد و كىلى و قسطنطينى مبعوث يوسف كمال بك ؛

و

حكومت مذكوره معارف و كىلى و تورکيه بويوك ملت مجلسنده سينوب مبعوثى دوكتور رضا نور بك ؛

و

تورکيه بويوك ملت مجلسى حكومتى سفير كبرى و مجلس مذكورك آتوره اعضاسى على فؤاد پاشا ؛

B.9: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Metni s.2

اۋون بېشىچى مادە

اشبۇ تۈرك ۋە روس مەھدەسندە جۇنۇبى قفقاس جەھۇرىيەتلىرىنە ئاۋد اولەرق مذكور بولغان موادك تۈركىيە ايله اشبۇ جەھۇرىيەتلەر آراسىندە عقد اولەنەجق مەھداتدە مجبورى القبول اولمى اېچون سالف الذكرك جۇنۇبى قفقاس جەھۇرىيەتلىرى نەزەندە تەشېئات لازمەدە بولونمى روسىيە تەھد اېدر .

اۋون آلتىنچى مادە

اشبۇ مەھدە مەاملە تصدىقىيە تابع طوتىلەجقدر . تصدىقنامەلىرى سرعت مېكەنە ايله قارصدە تعاىلى اولونەجقدر . اشبۇ مەھدە، اۋون اوچىنچى مادەسى مستىنا اولق اوزرە تصدىقنامەلىرىك تعاىلىسى تارىخىندن اعتباراً مرعى اولەجقدر . تصدىقاً للمقال سالف الذكرك مرخصلر اشبۇ مەھدەنى امضا و تختم اېتمىشلىرىدر . اشبۇ مەھدە نەسخىتىن اولەرق موسقوۋادە بېك اوچ يوز اوتوز ىدى [بېك طقوز يوز بىكرىمى بر] سەنىسى مارتىنك اۋون آلتىنچى كۈنى تەنظىم اولمىشلىرىدر .

امضا

زورر مېمورىيە
مېمولى قورقازوف

امضا
يوسف كمال
رضا نور
على فؤاد

B.10: Moskova Antlaşması'nın Osmanlıca Metni s.3

ذیل ۱ [ث]

نخجوان اراضیسی :

آراغات استاسیونی — سرای بولاغ طاغی (۸,۰۷۱) که مورلو طاغ « Kémourlou » (۸,۸۳۹) (۸,۹۳۰) (۳,۰۸۰) — سایات طاغ « Sayat » (۷,۸۶۸) قورت قولاق « Kiourt Koulag » [Kourt Koulak] قریه‌سی — غامه‌سور طاغ « Gamessour » (۸,۱۶۰) — (۸,۰۲۲) کوکی طاغ « Kuki » (۱۰,۲۸۲) واسکی نخجوان قضااسنک حدود اداریه شرقیه‌سی .

امضا

زورر جمیله

جهول قورقازوف

امضا

یوسف کمال

رضا نور

علی فؤاد

TRAITE
ENTRE
LA TURQUIE ET LA RUSSIE
SIGNÉ A MOSCOU

le 16 Mars 1921.

B.12: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Metni s.1

commençant par Kémourlou-Dagh (6930), passant par le mont Sarai-Boulak (8071) — station d'Ararat aboutissant au point de jonction de Kara-Sou à Araxe dudit territoire sera rectifiée par une commission composée des délégués de la Turquie, de l'Azerbaïdjan et de l'Arménie.

Article 4.

Les deux Parties contractantes, constatant la contiguïté existant entre les mouvements nationaux et libérateurs des peuples d'Orient et la lutte des travailleurs de Russie pour un nouvel ordre social, affirment formellement le droit de ces peuples à la liberté et l'indépendance, ainsi que leur droit à se gouverner avec la forme gouvernementale qu'ils désirent.

Article 5.

En vue d'assurer l'ouverture et la liberté du passage des détroits aux transactions commerciales de tous les peuples, les deux Parties contractantes sont d'accord pour remettre l'élaboration définitive du statut international de la Mer Noire et des détroits à une conférence ultérieure composée des délégués des États riverains, sans que les décisions qui en découleraient puissent porter atteinte à la souveraineté absolue de la Turquie et à la sécurité de la Turquie et de Constantinople, sa capitale.

Article 6.

Les deux Parties contractantes reconnaissent que tous les traités passés jusqu'à maintenant entre les deux pays ne correspondent pas aux vrais intérêts réciproques. Ils sont d'accord par conséquent pour regarder ces traités comme nuls et abrogés.

Le Gouvernement de la République Socialiste Fédérative des Soviets de Russie déclare notamment qu'il considère la Turquie comme libre envers lui de toutes obligations pécuniaires ou autres basées sur des actes internationaux passés antérieurement entre la Turquie et le Gouvernement Tzariste.

Article 7.

Le Gouvernement de la République Fédérative des Soviets de Russie reconnaissant le régime des capitulations comme incompatible avec le libre essor du développement national de tout pays ainsi qu'avec le plein exercice de ses droits souverains considère nul et abrogé l'exercice en Turquie de toutes fonctions et de tous droits ayant avec ce régime quelque rapport.

Article 8.

Les deux Parties contractantes s'engagent à ne point admettre sur leur territoire la formation ou le séjour d'organisations ou de groupements prétendant assumer le rôle de Gouvernement de l'autre pays ou d'une partie de son territoire, ainsi que le séjour de groupements ayant pour but de lutter contre l'autre pays. La Turquie et la Russie prennent le même engagement par rapport aux Républiques Soviétistes du Caucase sous condition de réciprocité.

Il est bien entendu que le territoire ture précité dans le présent article est le territoire qui se trouve sous l'administration directe, civile et militaire du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie.

Article 9.

Afin d'assurer la non interruption des rapports entre les deux pays, les deux Parties contractantes s'engagent à prendre d'un commun accord toutes les mesures nécessaires pour maintenir et développer le plus vite possible les communications ferroviaires, télégraphiques et autres, ainsi que pour assurer le libre transit des personnes et des marchandises sans aucune entrave entre les deux pays.

Il est entendu toute fois que, pour le trafic de l'entrée et de la sortie des voyageurs et des marchandises auront application intégrale toute les dispositions établies à ce sujet dans chacun des deux pays.

B.13: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Metni s.2

ANNEXE I. (A)

La frontière nord-est de la Turquie est fixée comme suit (d'après la carte de l'Etat Major Russe au 1/210000-5 verstes au pouce):

Village Sarpe sur la Mer Noire — Mont Kara Chalvar (3014) — traverse le Tchorokhe au nord du village V. Maradidi — nord du village Sabaour — Mont Khedis-Meta (7052) — Mont Kva-K'bé — village Kavtaréti — ligne de partage des eaux de la montagne Medzybna — Mont Gerat-Kessoun (6468) — suivant la ligne de partage des eaux Mont Korda (7910) arrive, par la partie occidentale de la crête de la montagne Karebête Chavchetsky, à l'ancienne frontière administrative de l'ancien district d'Artvine — passant par la ligne de partage des eaux de la montagne Chavchetsky, arrive au Mont Sary-Tchaï (Kara-Issal) (8478) — Col Kviral'sky — de là arrive à l'ancienne frontière administrative de l'ancien district d'Ardahan au Mont Kanny-Dagh — de là se dirigeant vers le nord arrive au Mont Tilil (Gramany) (8337) — suivant la même frontière d'Ardahan arrive au nord-est du village Badela, à la rivière Poskhov-Tchaï, et suit cette rivière vers le sud, jusqu'au nord du village Tchanchakh — là quittant cette rivière et suivant la ligne de partage des eaux arrive à la montagne Airilian-Bachi (8312) — passant par les Monts Kelle-Tapa (8463) et Kharman-Tapa (9709) — arrive au Mont Kasris-Seri (9681) — de là suit la rivière Karzamète-Tchaï jusqu'au fleuve Koura — de là suit le thalweg du fleuve Koura jusqu'à l'est du village Kartanakev, où elle quitte le Koura en passant par la ligne de partage des eaux de la montagne Kara-Ogly (7239) — de là divisant en deux parties le lac Khazapine, arrive à la côte 7380 et de là au Mont Guck-Dagh (9132) — Uteh-Tapalar (9782) — Taya-Kala (9716) — côte 9063 — là quitte l'ancienne frontière du district d'Ardahan et passe aux Monts Bol, Akh-Baba (9973) - 8828 (8827) — 7602 — passant à l'est du village Ibiche, arrive à l'altitude 7348 et puis au Mont Kizil-Dache (7439) (7490) — village Novy-Kizil-Dache (Kizil-Dache) — en passant à l'ouest de Karamemed arrive à la rivière Djamouchebou-Tchaï (1) (située à l'est des villages Delavère, B. Kmly et de Tikhnis) — par les villages de Vartanly et Bache-Chouraguile en suivant la susdite rivière, arrive à la rivière Arpa-Tchaï au nord de Kalali — de là suivant toujours le thalweg de l'Arpa-Tchaï, arrive à l'Araxe — suit le thalweg de l'Araxe jusqu'à l'embouchure du Nijni-Kara-Sou.

N. B. — Il est bien entendu que la frontière passe par la ligne de partage des eaux des altitudes ci-dessus indiquées.

YOUSSEUF KÉMAL.
Dr. RIZA NOUR.
ALI FOUAD.

GEORGES TCHITCHÉRIN.
DJÉLAL KORKMASSOFF.

(1) Le nom de Djamouchebou-Tchaï n'est pas indiqué sur l'édition de 1899.

ANNEXE I. (C)

Territoire de Nakhitchévan:

Station d'Ararat — Mont Sarai-Boulak (8074) — Kémourlou Dag (8839) (8930) — 3080 — Sayat-Dagh (7868) — village Kourt-Koulag (Kiourt-Koulak) — Gamessour-Dagh (8460) — 8022 — Kuki-Dagh (10282) et la frontière administrative orientale de l'ancien district de Nakhitchévan.

YOUSSEUF KÉMAL.

Dr. RIZA NOUR.

ALI FOUAD.

GEORGES TCHITCHERINE.

DIÉLAL KORKMASSOFF.

B.15: Moskova Antlaşması'nın Fransızca Metni s.4

342. Договор между Россией и Турцией

[16 марта 1921 г.]

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Правительство Великого Национального Собрания Турции, разделяя принципы братства наций и права народов на самоопределение, отмечая существующую между ними солидарность в борьбе против империализма, равно как и тот факт, что всякие трудности, созданные для одного из двух народов, ухудшают положение другого, и всецело воодушевляемые желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и неразрывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили заключить договор о дружбе и братстве и назначили для сего своими уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики:

Георгия Чичерина, Народного Комиссара по Иностранным Делах и члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и Джелал-Эддина Коркмасова, члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и

Правительство Великого Национального Собрания Турции:

Юсуф Кемаль-бей, Народного Комиссара по Народному Хозяйству Великого Национального Собрания Турции, депутата Кастамони в том же Собрании, доктора Риза Нур-бей, Народного Комиссара по Просвещению Великого Национального Собрания Турции, депутата Синопа в том же Собрании и Али Фуад-пашу, Чрезвычайного и Полномочного Посла Великого Национального Собрания Турции, члена от Ангоры в Великом Национальном Собрании,

каковые, после обмена полномочиями, найденными в надлежащей и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья I

Каждая из Договаривающихся сторон соглашается в принципе не признавать никаких мирных договоров или иных

несовместимым с свободным национальным развитием всякой страны, равно как и с полным осуществлением ее суверенных прав, считает потерявшими силу и отмененными всякого рода действия и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья VIII

Обе Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны, или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны. Россия и Турция принимают на себя такое же обязательство и в отношении Советских Республик Кавказа, при условии взаимности.

Считается установленным, что под турецкой территорией, упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья IX

Для обеспечения непрерывности сношений между обеими странами, Договаривающиеся стороны обязуются принять по взаимному согласию все необходимые меры в целях сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров между обеими странами, без каких-либо задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой стране на этот счет правила.

Статья X

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие из законов страны, в коей они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от коих они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также составляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

(8512) — проходит по горам Келле-тапа (8463) и Харман-тапа (9709) — достигает горы Касрис-сери (9681) — отсюда следует по реке Карзамет-чай до реки Куры — оттуда идет по тальвегу реки Куры к пункту к востоку от деревни Карта-накев, где отходит от Куры, проходя по линии водораздела горы Кара-оглы (7259) — оттуда, разделяя на две части озеро Хазапин, выходит к высоте 7580 и оттуда к горе Гек-даг (9152) — Учъ-Тапаляр (9783) — Тая-кала (9716) — вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардаганского округа и проходит по горам Бол. Ах-Баба (9973) — 8828 (8827) — 7602 — проходя на восток от деревни Ибиш, доходит до высоты 7518 и затем к горе Кизил-даш (7439) (7490) — деревня Новый Кизил-даш (Кизил-даш) — проходя к западу от Кара-Мамед, выходит на реку Джамушбу-чай (расположенную к востоку от деревень Делавер, Б. Кмлы и Тихнис) — через деревни Вартанлы и Баш-Шурагель, следуя по упомянутой реке, выходит к реке Арпа-чай к северу от Калали — оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к р. Аракс — следует по тальвегу Аракса до впадения в него Нижнего Карасу.

(NB. Разумеется, граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот).

*Георгий Чичерин
Джелал Коркмасов*

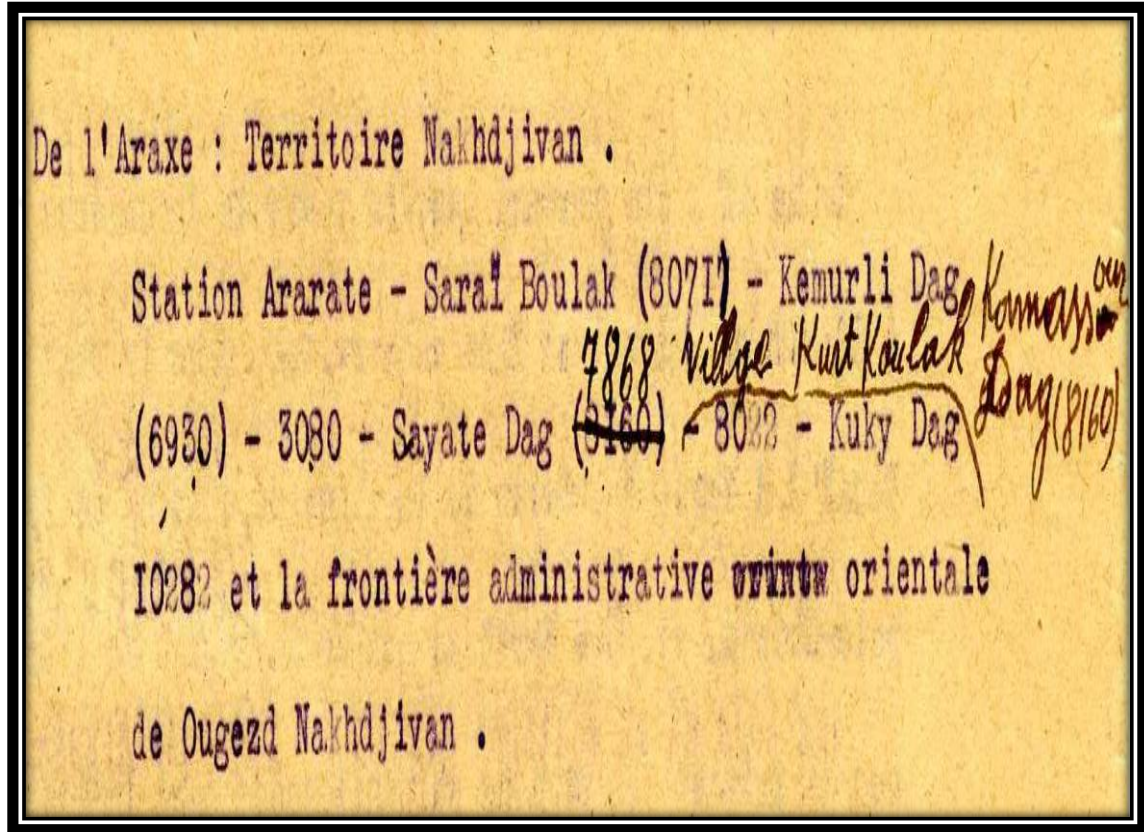
*Юсуф Кемаль
Д-р Риза Нур
Али Фуад*

ПРИЛОЖЕНИЕ I (В)

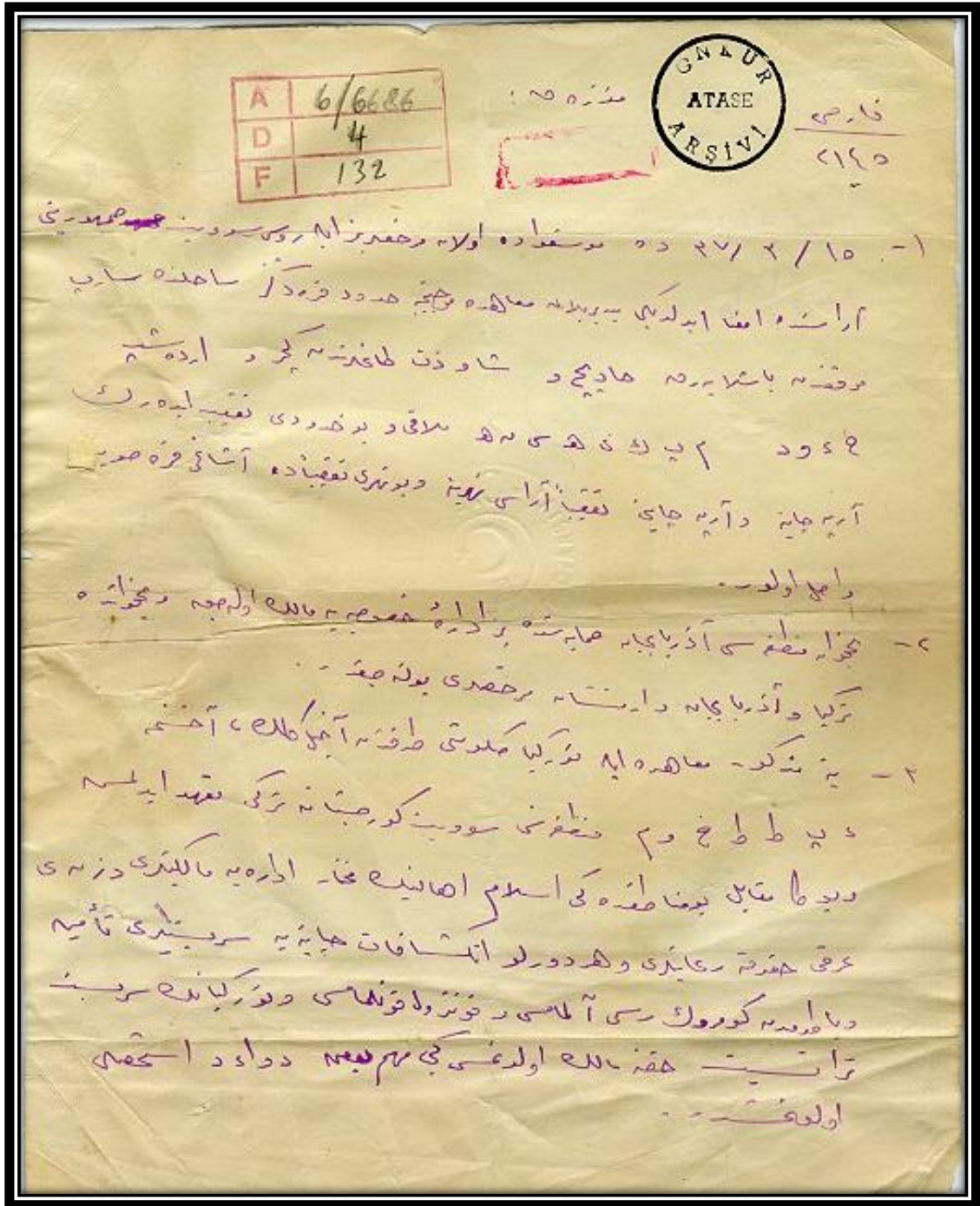
Принимая во внимание, что пограничной линией, как это указано в Приложении I (А), являются тальвеги рек Арпа-чай и Аракса, Правительство Великого Национального Собрания обязуется отодвинуть линию блокгаузов на расстояние восьми верст от железной дороги Александрополь — Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и на расстояние четырех верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракса. Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже для зоны Арпа-чай в пунктах А и Б параграфа I и для зоны Аракса в параграфе II.

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартанлы — к востоку от Узун-Килиса — через гору Бозяр (5096) — 5082 — 5047 — к востоку от Кармир-ванк — Учъ-тапа (5578) — к востоку от Араз-оглы к востоку от Ани — достигает Арпа-чай к западу от Еникей.

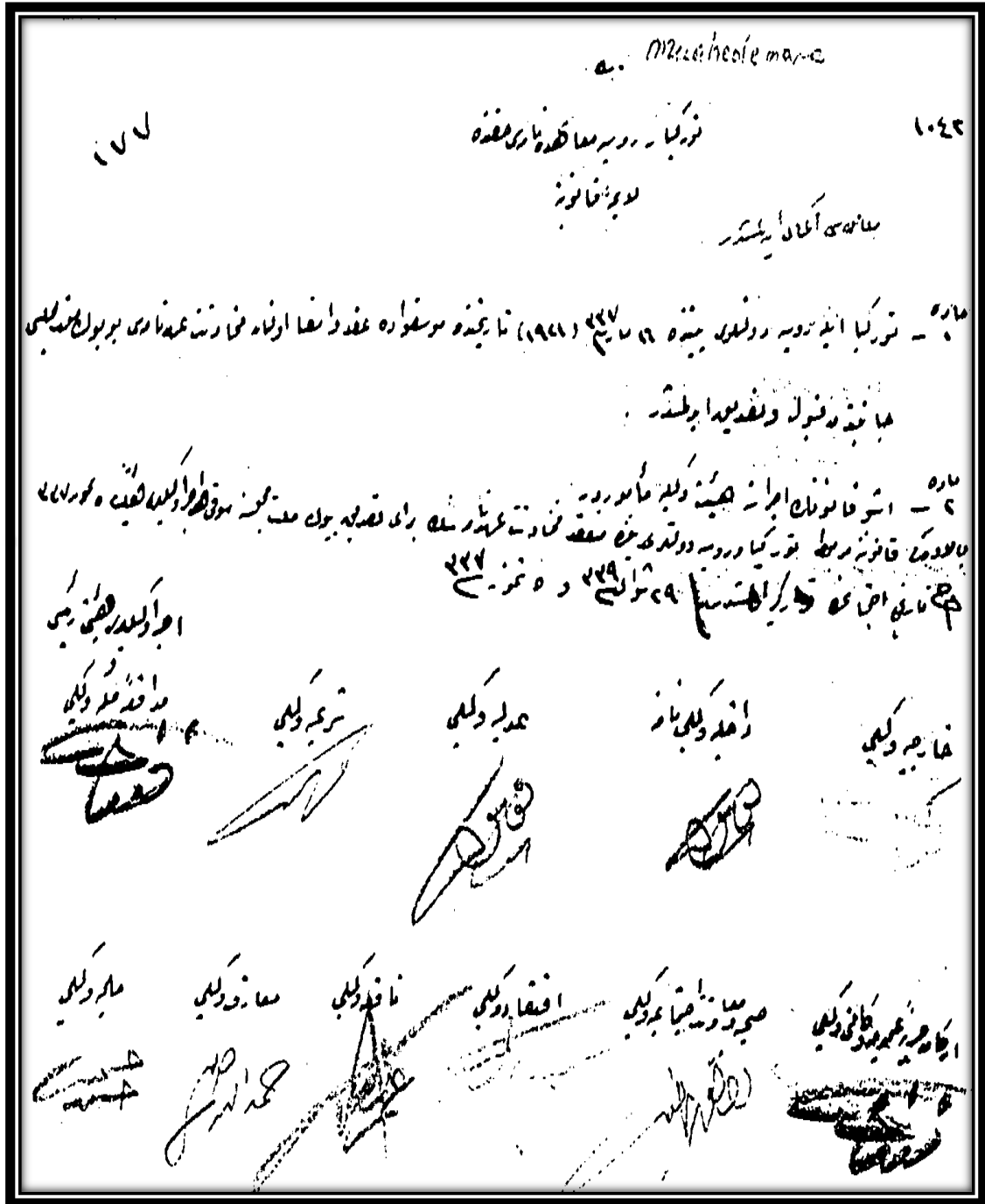
B.19: Moskova Antlaşması'nda Nahçıvan yönetimine verilen arazi

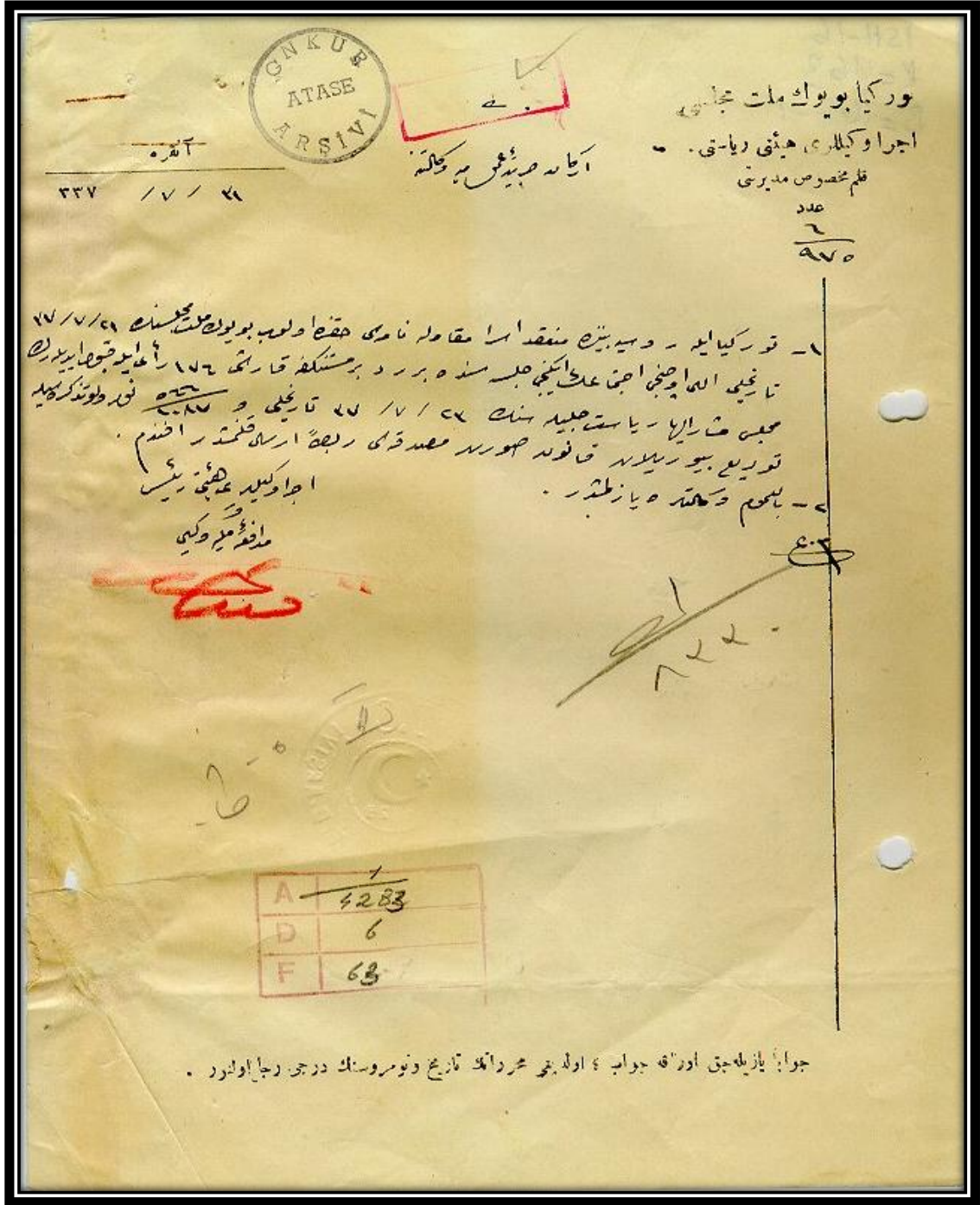
B.21: 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın maddelerinin açıklaması

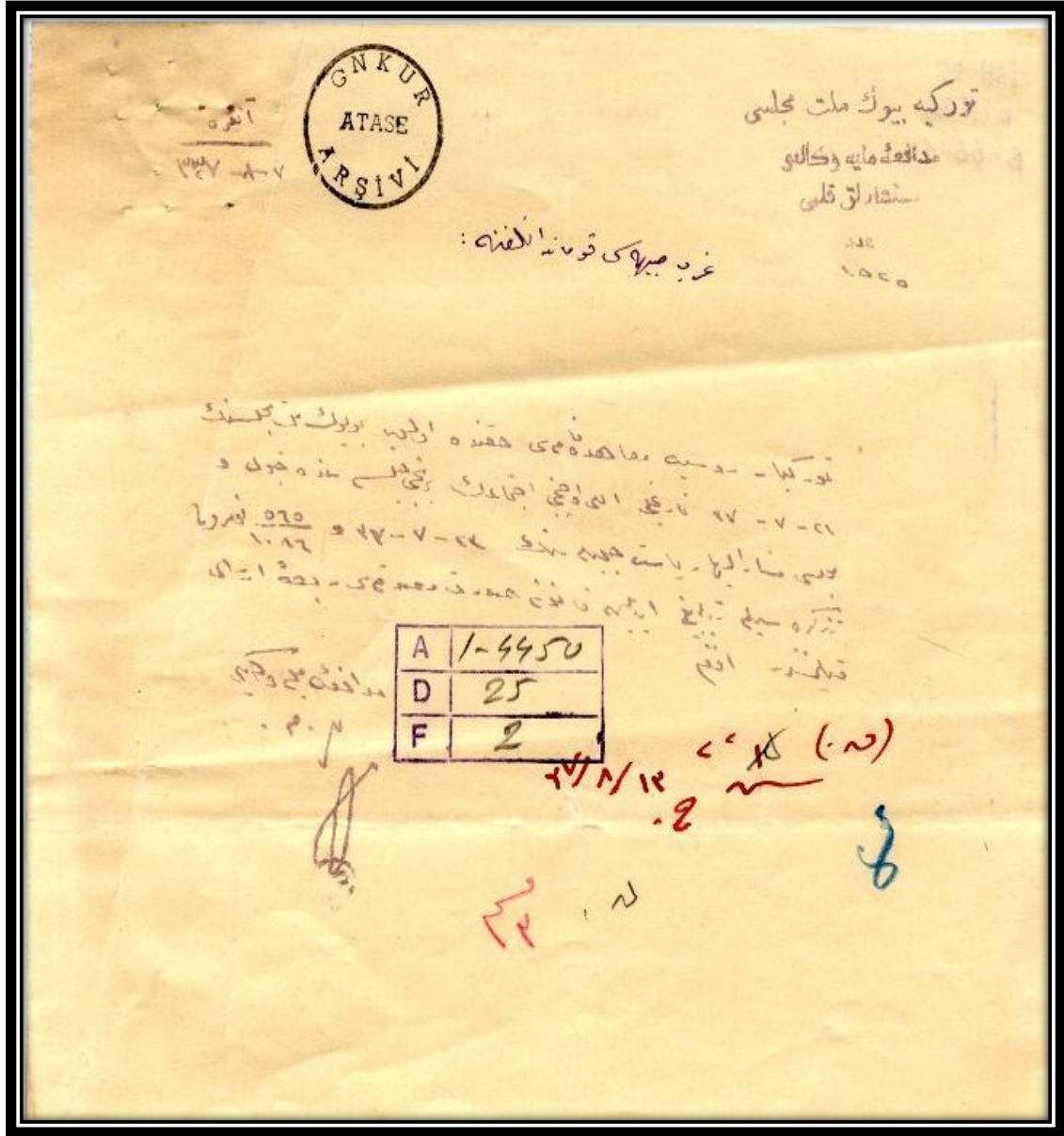
B.22:21 Mart 1921 tarihli, Anadolu'da Yenigün gazetesinde Moskova Antlaşması imzalandı haberi

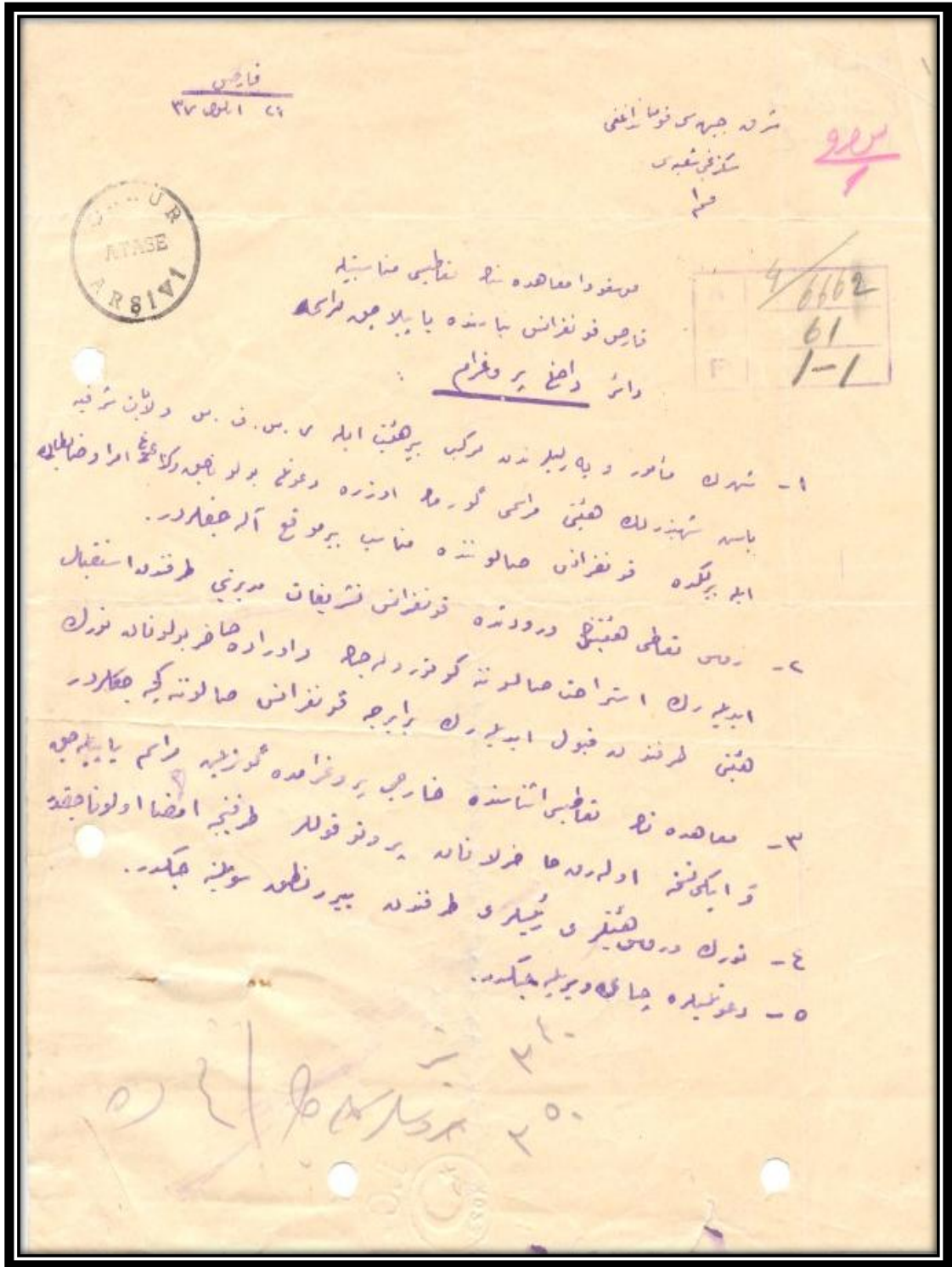
B.23: Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması hakkındaki 5 Temmuz 1921 tarihli kanun tasarısı

B.24: Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nın 31 Temmuz 1921 tarihinde tasdik edilmiş sureti

B.25: 7 Ağustos 1920'de Moskova Antlaşması'nın TBMM'de kabulü

B.26: 21 Eylül 1921'de Moskova Antlaşması'nın teatisi için Kars'ta verilecek konferansa yapılacak hazırlıklar hakkında malumat verilmesi

FOTOĞRAFLAR ve RESİMLER

F-1: Mustafa Kemal Paşa

F-2: Moskova'daki Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa 22 Kasım 1920'de G. V. Çiçerin'e İtimatname Sunarken, Moskova

F-3: Ali Fuat Paşa

F-4: Sovyet Rusya Hariciye Vekili G. V. Çiçerin'in 22 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'yı kabulü

توركلر بولشهويك اوله ماز

مصطفی کمال پاشا « قومونیزم بزده قابل تطبیق دکلدر . » دیور .

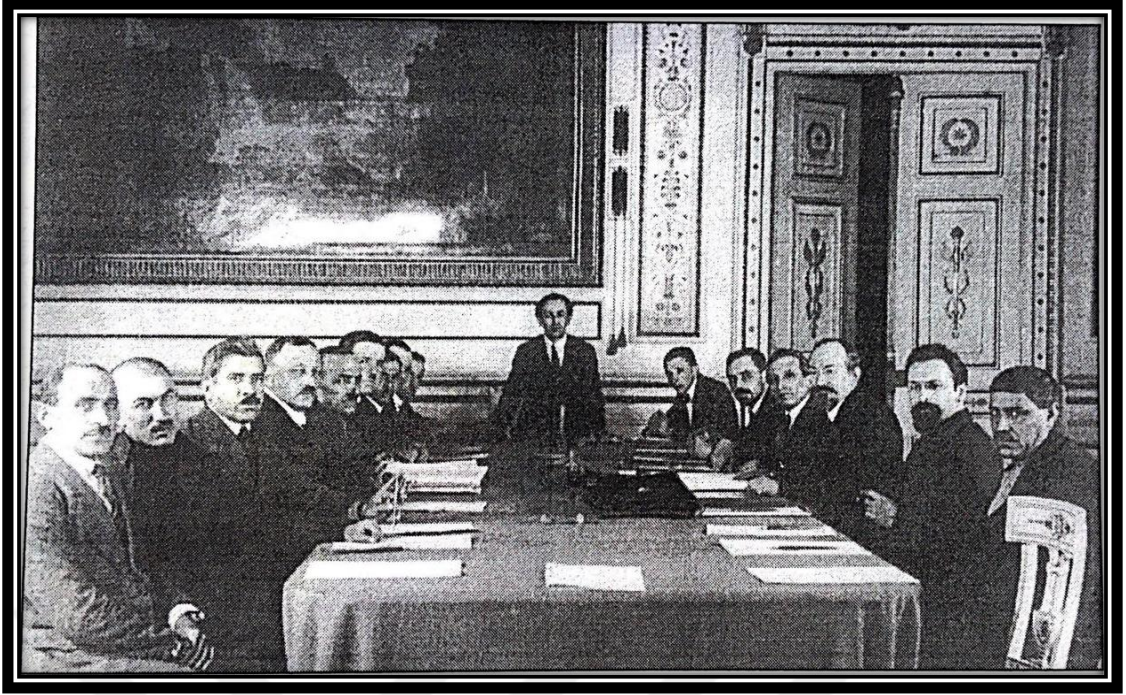
« صوك زماندره قومونیزم اساسلی اوزرینه تشكیل ابدیه فرقلرده
بومعیتی بالهجه آكلادقلرندیه تعطیل فعالیت لزومه قانع اولمشلردور . »

« آقشام » غزته سندن : مصطفی کمال پاشا حاکمت ملیه غزته می بخابرینه وضعیت عمومی حقیقده
مهم بیاناتده بولونمشدر . بخابرک روسیه ایله مناسبات و قومونیزم حقیقده صور دینی سؤاللره جواباً
مصطفی کمال پاشا
دیمشدرکه :

مصطفی کمال پاشا

روسارله دوستلانه
دوام ایتمکده در .
قومونیزم اجتماعی بر
مسئله در . مملکتیمزک
حالی، ملتیمزک اجتماعی
شرایطی و ملی عقیده .
لریمزک قوتی، روسیه .
قومونیزمک بزجه
تطبیق قابل اولمادی
قناعتی تأیید ابدیه جلا
بر ماهیتده در . صوك
زمانلرده مملکتیمزده
قومونیزم اساسلی
اوزرینه تشكیل ابدیه

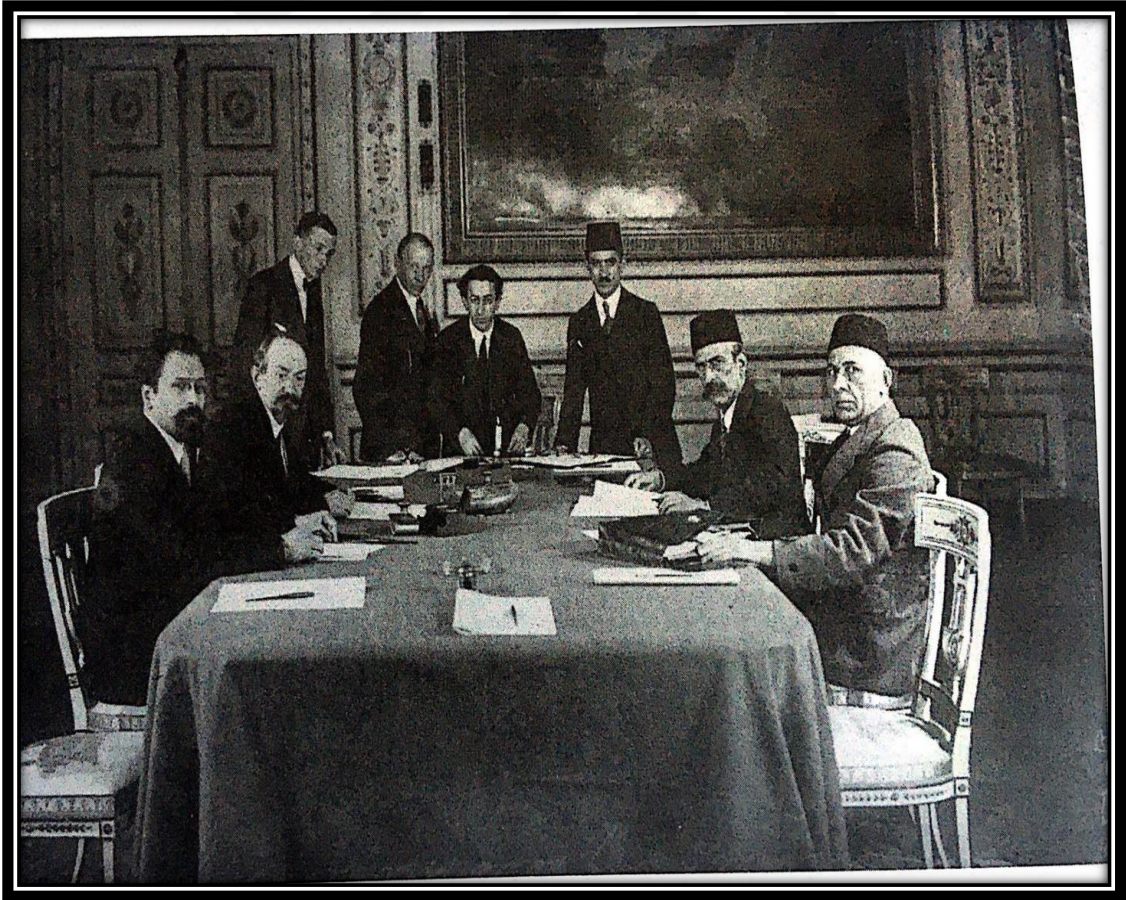
F-6: Türkiye ve Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imza töreninden, Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa, G. V. Çiçerin, L. M. Karahan ile karşılıklı oturuyor.

F-7: 16 Mart 1921 Sovyet-Türk Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imza töreni, Sağda Rus Temsilciler: G. V. Çiçerin, L. M. Karahan, Ortada: D. T. Florinsky ve Solda Türk Temsilcileri: Yusuf Kemal Bey (masanın başından beşinci), Rıza Nur Bey, Ali Fuat Paşa (masanın başından dördüncü)

F-8: 16 Mart 1921’de Rusya Dışışleri Bakanı G. V. Çiçerin ve TBMM Temsilcisi Yusuf Kemal Bey, Sovyet-Türk Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nı imzalarken

F-9: 16 Mart 1921 tarihli Sovyet-Türk Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nın imza töreninden sonra Sağda: G. V. Çiçerin, L. M. Karahan, Ortada: D. R. Florinsky.

F-10: 18 Ekim 1921’de Büyük Milet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Sovyet Rusya Hükümeti Temsilcisi Sergey Natsarenus, Azerbaycan Hükümeti Temsilcisi İbrahim Abilov ile birlikte.

F-11: Sovyetlerin üzerinde Kızılhaç işareti bulunan vagonlarla Türkiye’ye getirdiği külçe altınları, Kars istasyonunda teslim alan Türk Heyeti ve yardım getiren Rus görevliler bir arada.

(قارص) قونفرانسی کشاد ایدلدی

تورکیا، روسیه، آذربایجان، کورجستان وارمنستانک اشتراک ایتدکری

(قارص) قونفرانسی مساعیسنه باشلادی

(قارص) قونفرانسته اشتراک ایدن هیئت مرخصه من
رئیس شرق اردولری قوماندانی
کاظم قره بکر پاشا

متعاقب عینی کونده اوکله دن صکره ساعت بدی ییقدی (قارص) قونفرانسی مراسم مخصوصه ایله آچیلدی.

تورکیا، روسیه وار -

منستان مرخصاری

رئیساری طرفدن دوستاق

وصمیمیت حسار یله مشبوع

نطقار ایراد اولوندی .

روس وقاقاس هیئتلیک

شرفنه قارصیده کیجه

شنلکاری یاییلدی. اهالی

اوکلرند موزیقه اولدینی

حاله مذکور هیئتلیک

اقامتلیته تخصیص ایدیلن

بنار کیده رک موصلتلیری

تسعد ایتدیلر .

قارص، ۲۷ ایلول (آناطولی آزانی) —

قارص قونفرانسته اشتراک ایدمک سوویهت روسیه ،

آذربایجان، کورجستان وارمنستان هیئت مرخصه لری

دون ، ۲۶ ایلول اوکله دن اول ساعت اون بر

ییقدی خصوصی ترمه (تغلیس) دن (قارص) .

واصل اولدیلر و سوویهت لرله تورکیا آره سنده موجود

دوستلغه وصمیمیته لایق مراسم ایله قارشولاندیلر .

استاسیون تورک و سوویهت بایراقلیله دونادیلدی .

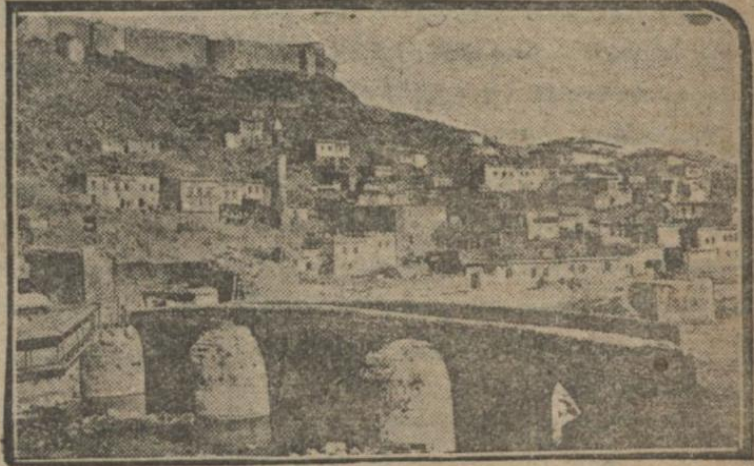
استاسیون دن هیئتلیک اقامتلیته تخصیص ایدیلن بنار

نذر تعقیب ایدیلن کدرکاهده ایکی طرفلی دیزلش

اولان قطعات، مأمورین ملکیه و اهالی مسافرلری

جرازله سلاملا مشلردر . زیارتلری واستراحتلری

متعاقب عینی کونده اوکله دن صکره ساعت بدی ییقدی

مهم بر قونفرانسک انعقاد ایتکده اولدینی مشهور تاریخی بلده من

(قارص) ک بر منظر دسی

F-13: Kâzım Karabekir Paşa ve Kars'tan bir manzara

Tevhid-i Efkâr 3 Teşrin-i Evvel 1337/3 Ekim 1921

آسیاده اوزون بر تدقیق سیاحتندن عودت

بر تدقیق هیتی - روسیه و شرق مملکتلرنده - آلتون و الماس دیاری! -
شرقه ایلك تورك تدقیق مرخصی - روسلر و توركلر - اختلال
ونایچی - مسلمانلرك جهلی - قارص قونقرانسی

بویوك ملت مجلسی اعضاسندن
صویمالی اوغلی
اسماعیل صبحی بك

بویوك ملت مجلسی اعضاسندن
صبحی بك

۲۵ - ۳۰ بیک کیلو مترولق برسیاحت

F-14: Moskova'ya gönderilen Tetkik Heyeti'nde bulunan Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'in yurda dönüşü

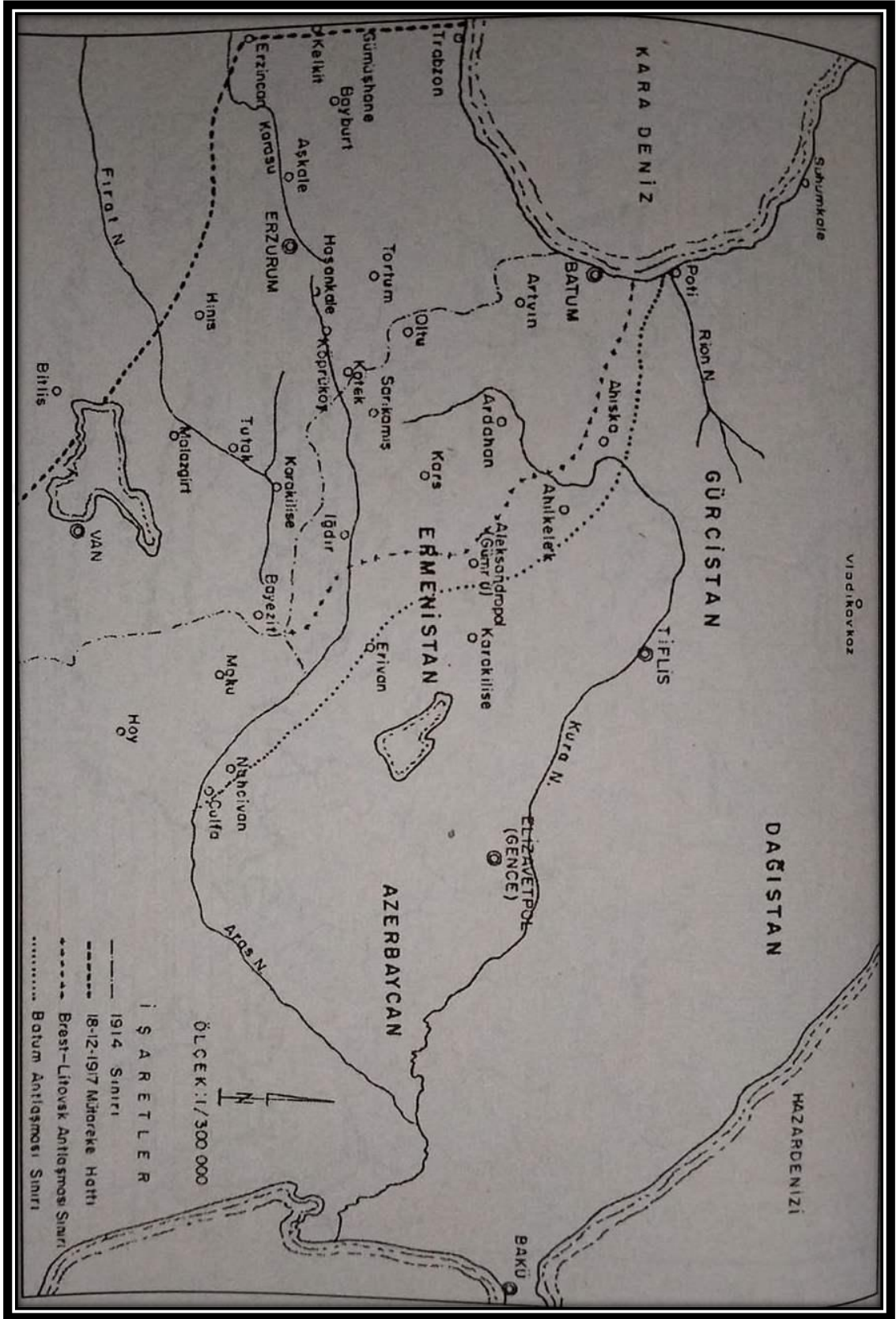
Tevhid-i Efkâr; 22 Kanun-i Sâni 1922/22 Ocak 1922

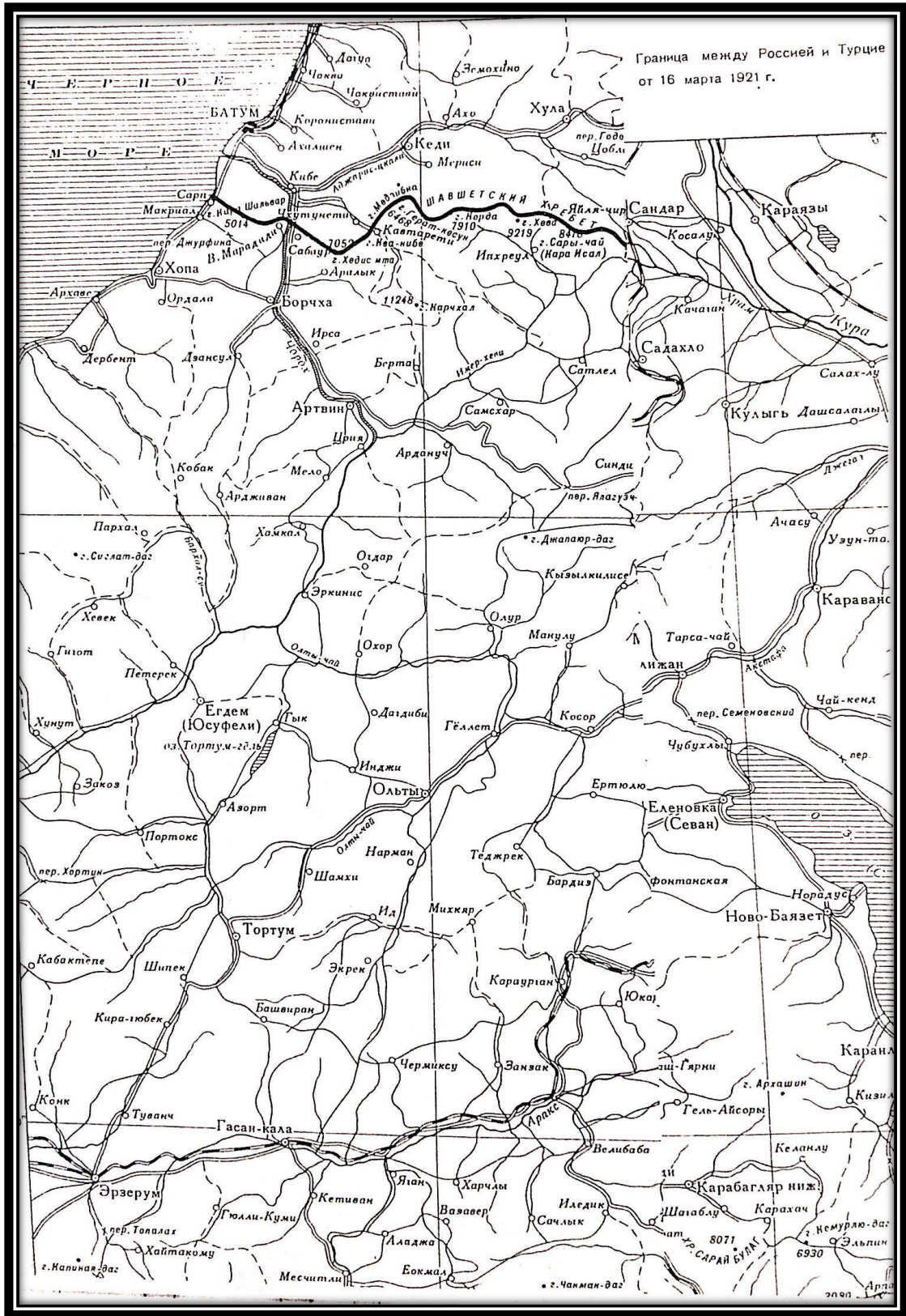
F-15: Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarının imzalandığı kalemler.

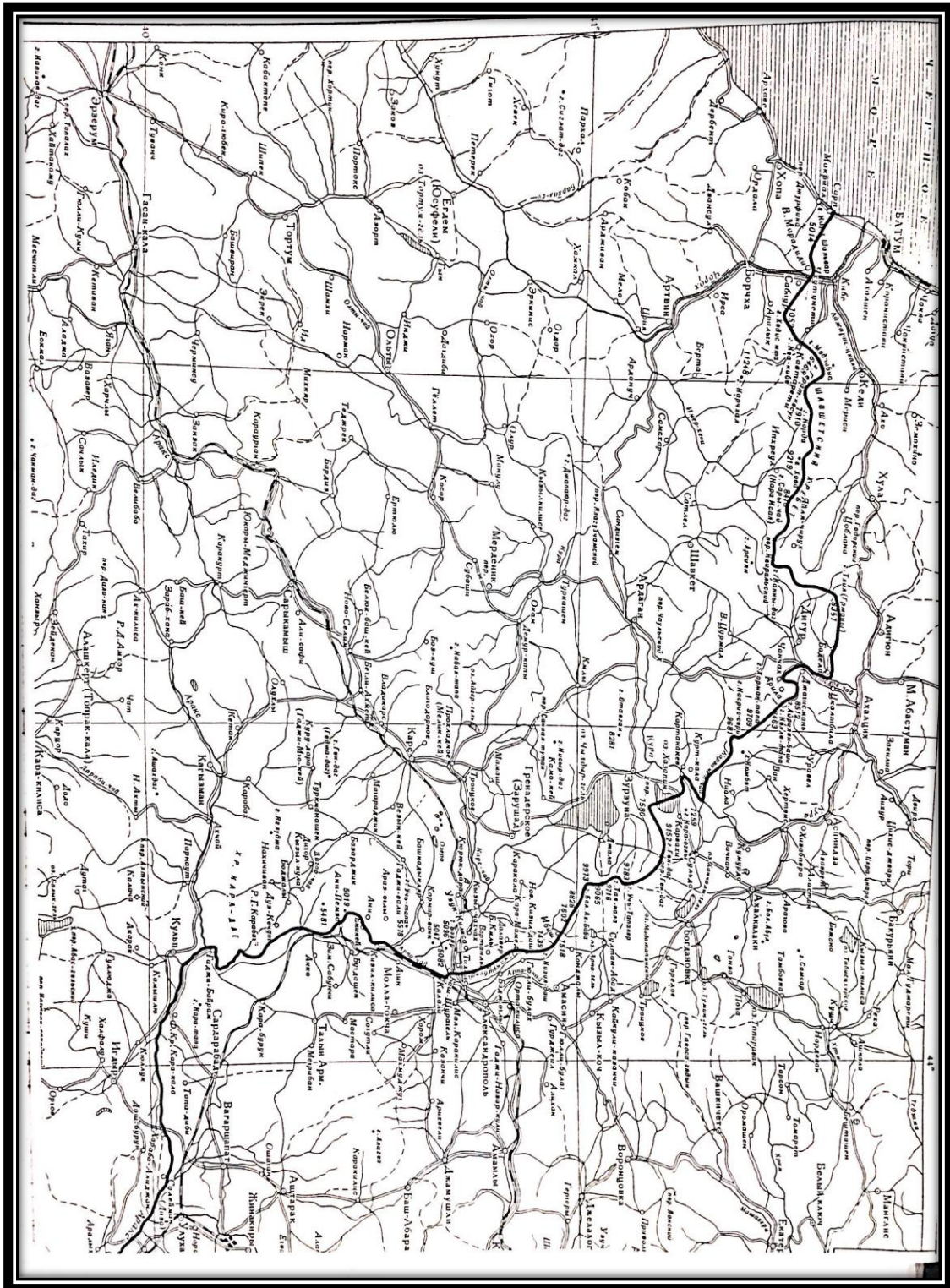
HARİTALAR

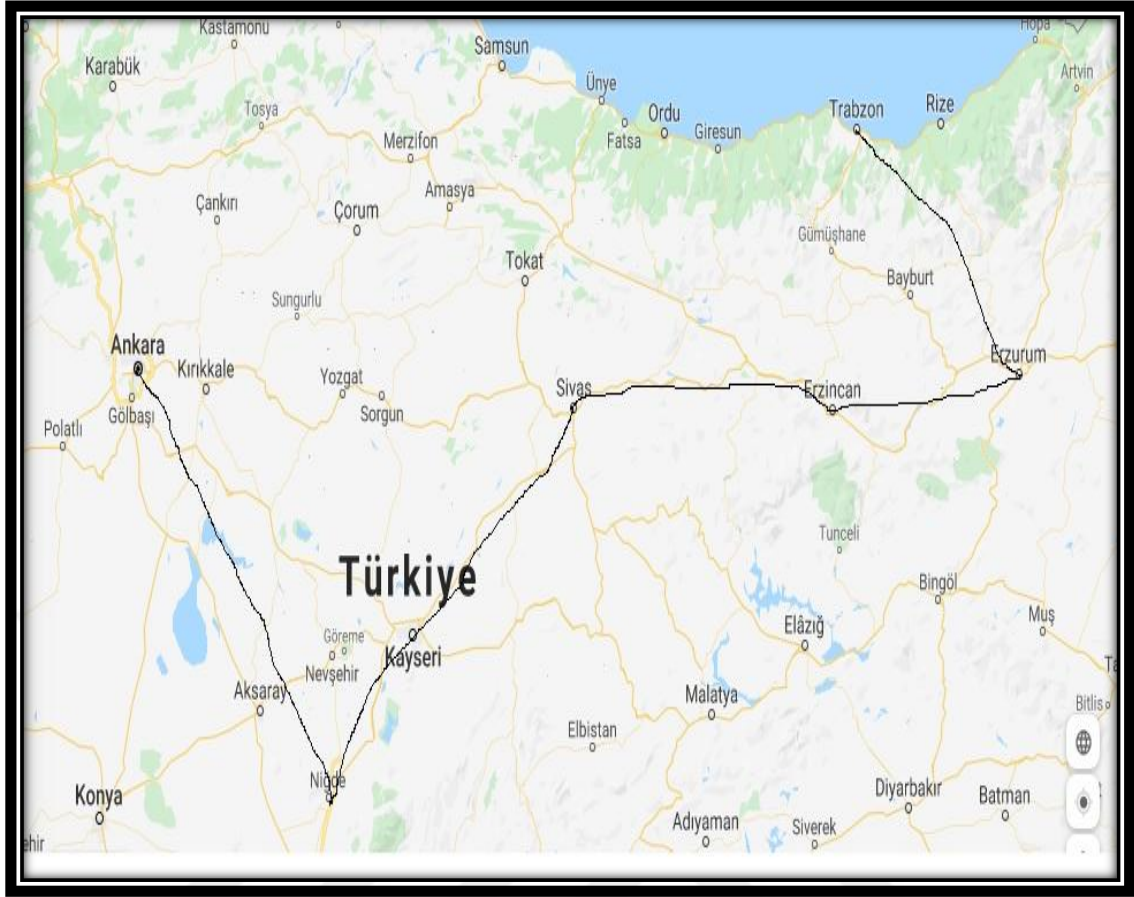
H-1: 1914 sınırı, 18/12/1917 mütareke hattı, Brest-Litovsk Antlaşması sınırı, Batum Antlaşması sınırı

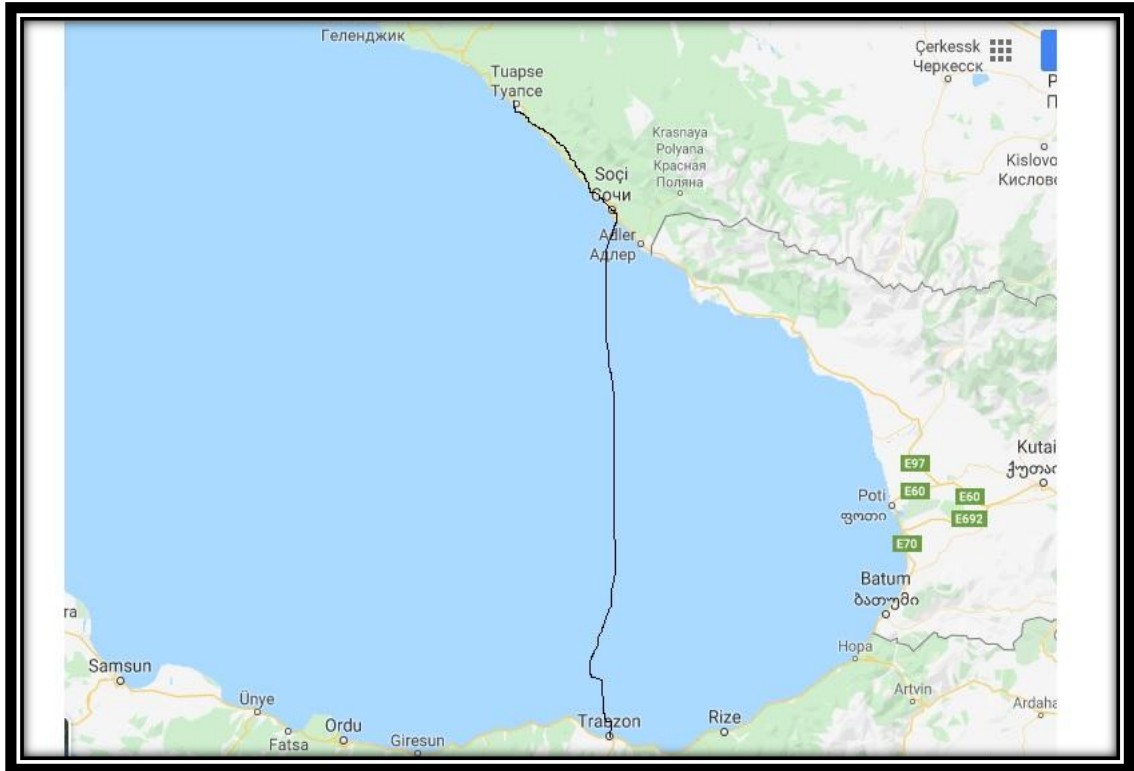
H-2: Moskova Antlaşması'na göre Doğu sınırı

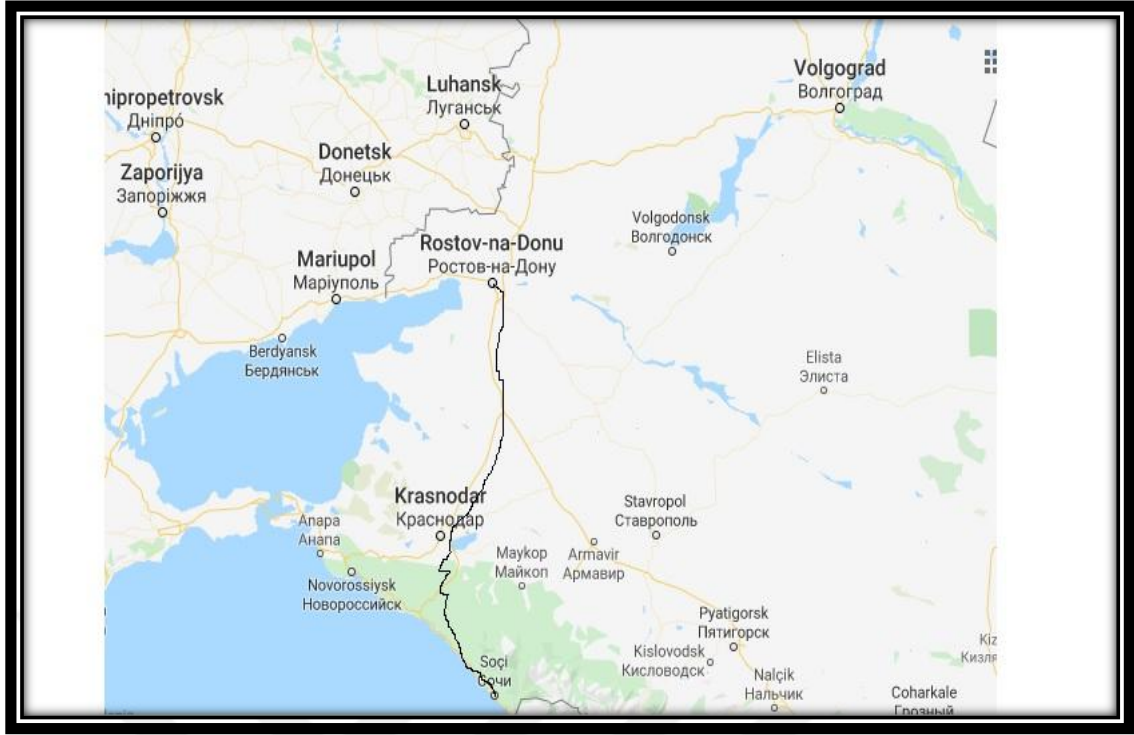
H-3: 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'na göre Doğu sınırı

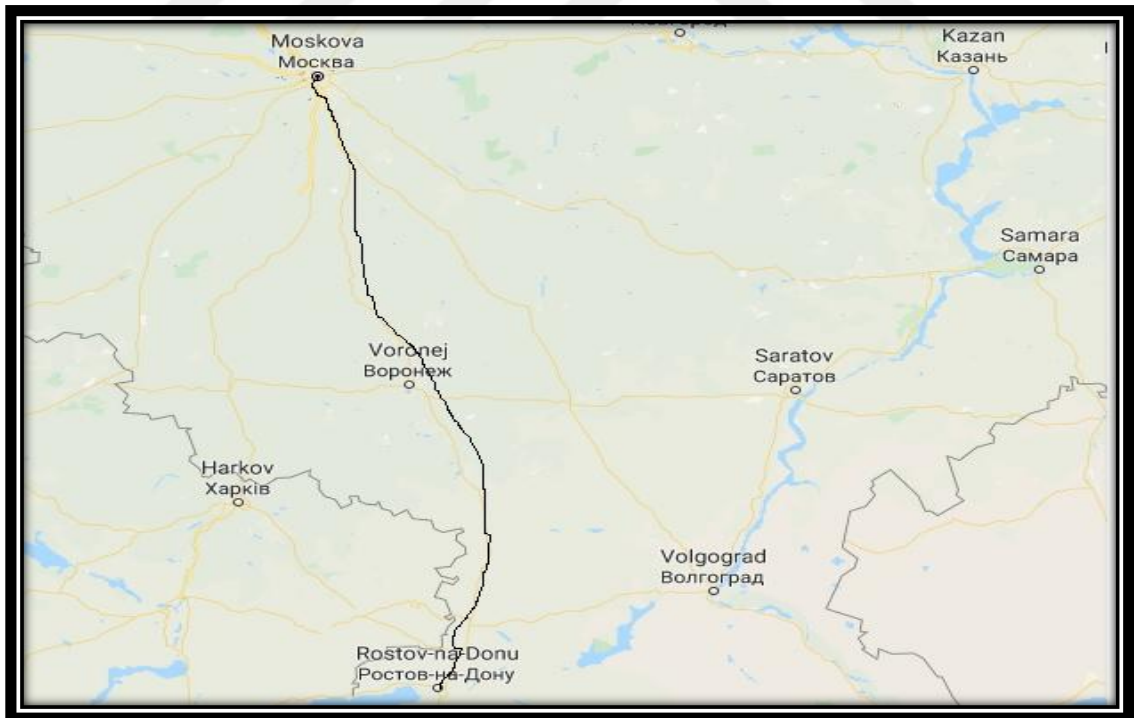
K-1: Birinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s.1

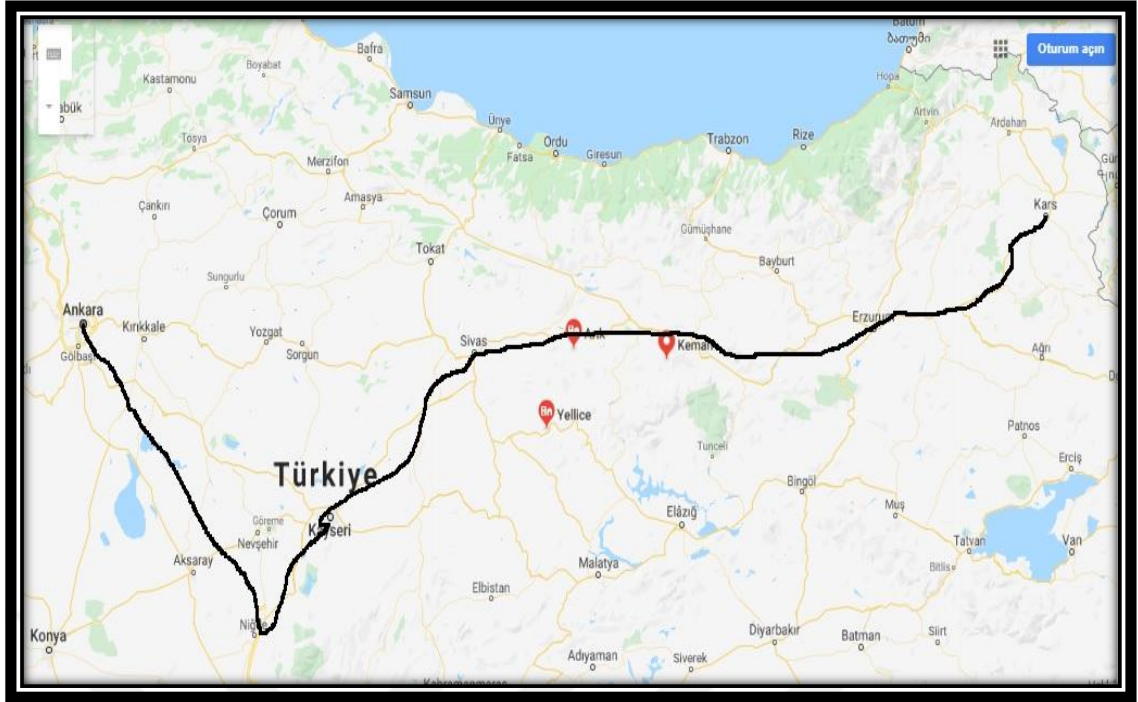
K-2: Birinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s.2

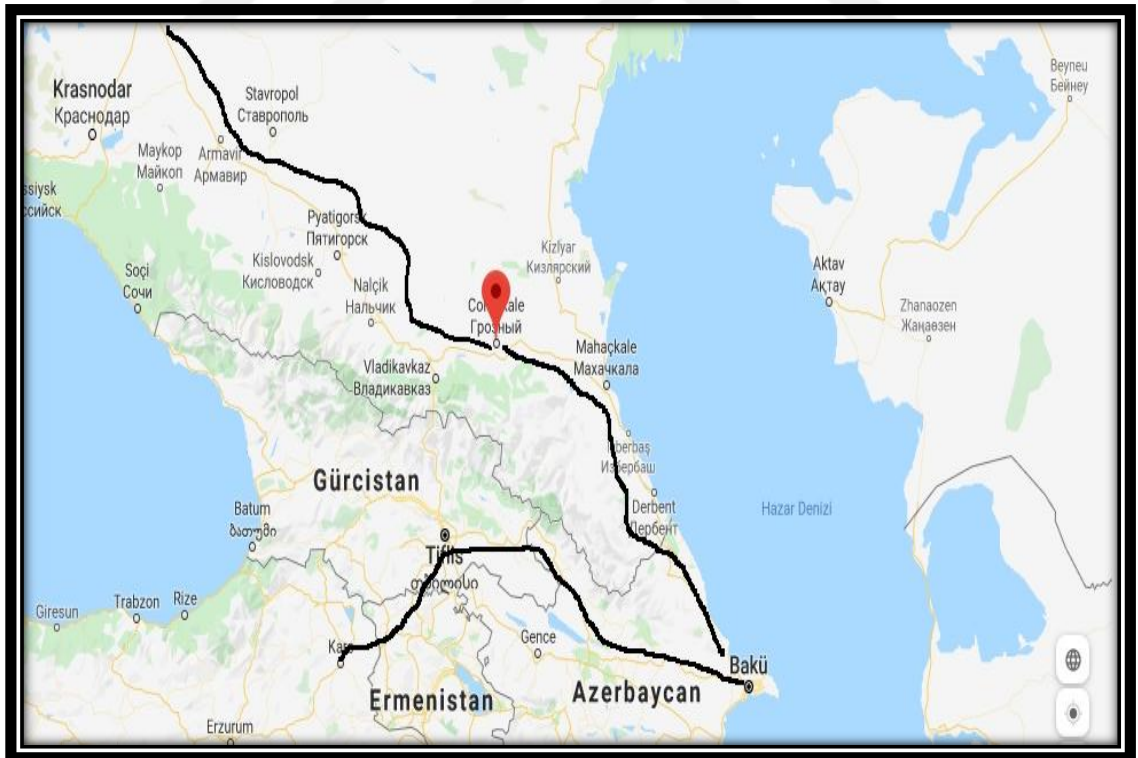
K-3: Birinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s.3

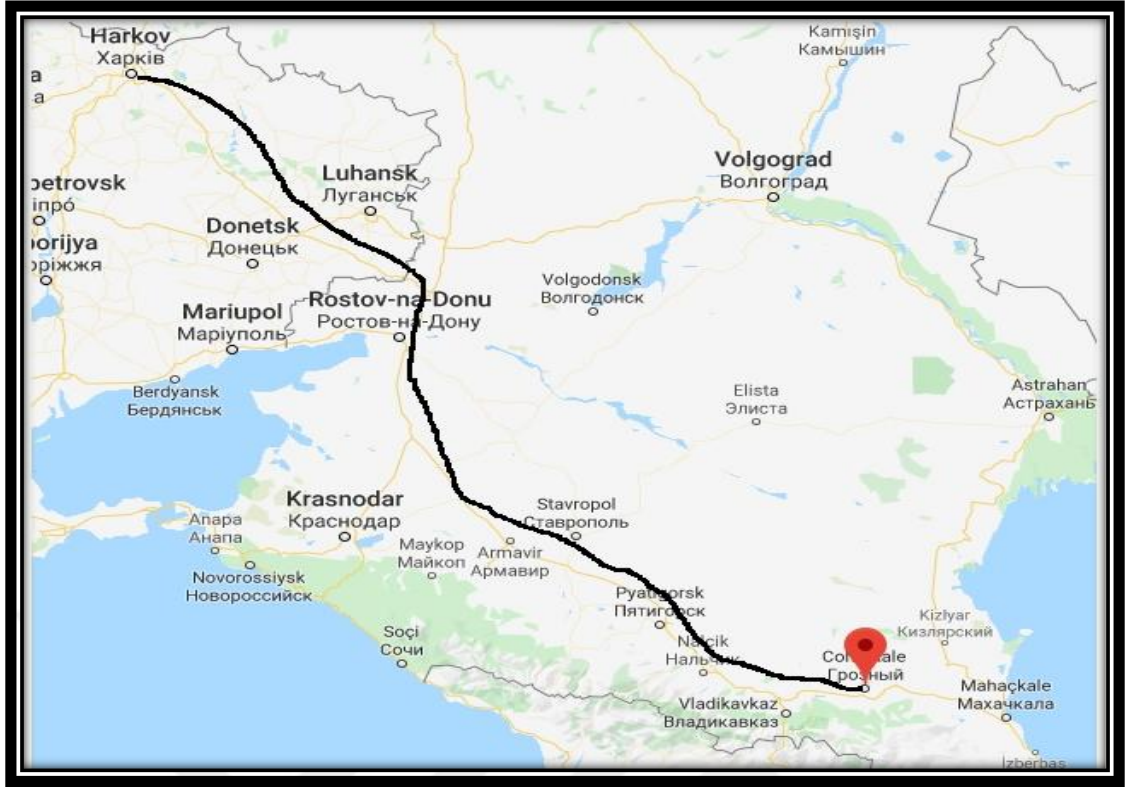
K-4: Birinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s.4

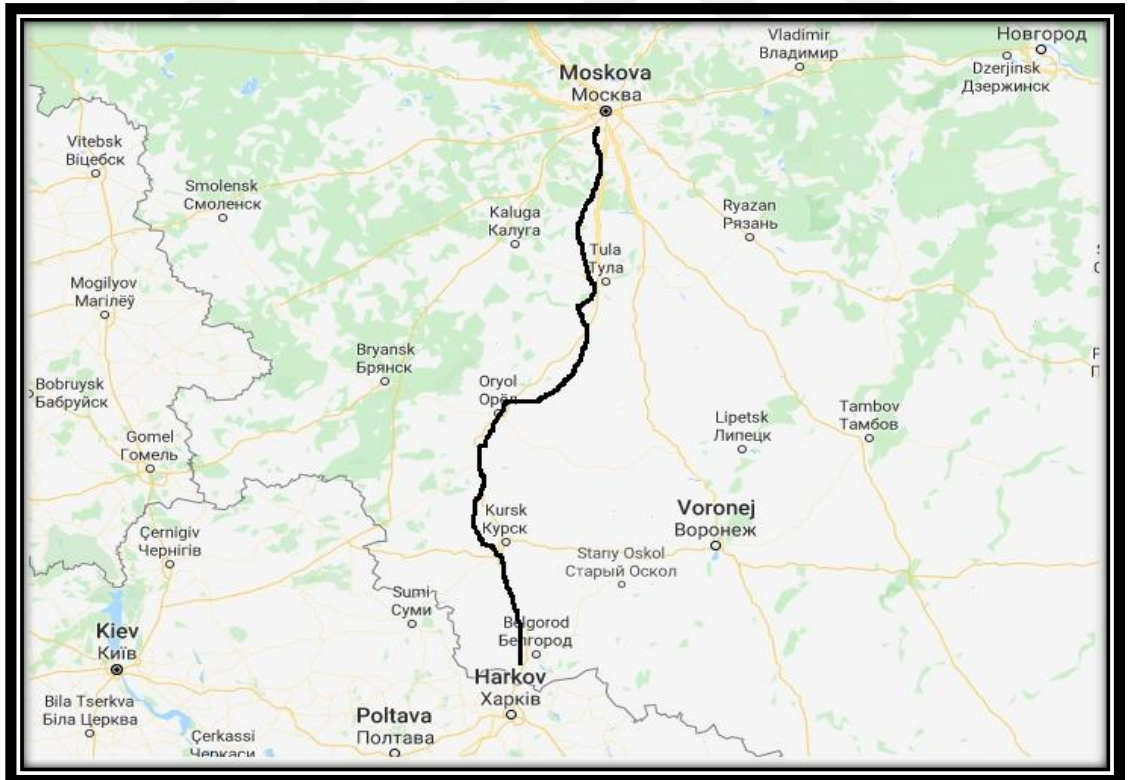
K-5: İkinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s. 1

K-6: İkinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s. 2

K-7: İkinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s. 3

K-8: İkinci Moskova Heyeti'nin Moskova'ya gidiş güzergahı s. 4